

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Neslihan DURAK

Yusuf Ziya SÖYLEMEZ

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

YUSUF ZİYA SÖYLEMEZ

MALATYA 2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK

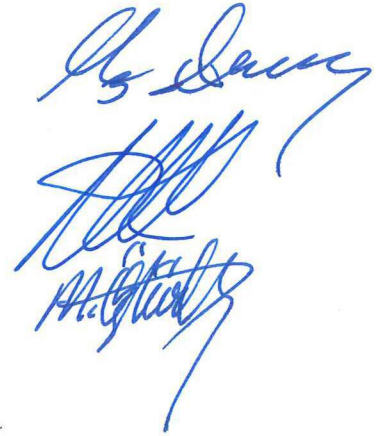
HAZIRLAYAN
Yusuf Ziya SÖYLEMEZ

Jürimiz 25/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini oybirliği ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan, Adı ve Soyadı

1. Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan
2. Prof. Dr. Neslihan Durak
3. Dr. Öğr. Üyesi Murat Öztürk

İmzası



İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet Kubat
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Pof. Dr. Neslihan Durak danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

YUSUF ZİYA SÖYLEMEZ

25.01.2019

BİLDİRİM SAYFASI

Pof. Dr. Neslihan Durak danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT” başlıklı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

25/01/2019

Yusuf Ziya SÖYLEMEZ

ÖZET

Türkistan’da Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan Afganistan’ın Herat şehri, sayısız tarihi ve kültürel değere ev sahipliği yapmakla beraber pek çok kültürü de bağrına basmaktadır. Bu şehir coğrafi konumu, iklimi ve sahip olduğu kültürel mirastan dolayı tarihi süreç içerisinde “*Horasan’ın İncisi*” şeklinde anılmıştır. Asya’nın hayat kaynağı diye tabir edilen Herat, Türkistan, Hindistan ve İran’a açılan kapısı özelliğine sahip olması ile beraber ticari-ekonomik hareketlilikten dolayı ön plana çıkmıştır. Ekolojik ve coğrafi faktörlere bağlı olarak stratejik öneme sahip olan Herat, tarih boyunca refah ve medeniyet merkezi olan tanınırken, Ortaçağ coğrafyacıları tarafından “*Horasan’ın Bahçesi*”, “*Bölgenin Şahı*” ve “*Dünya Şehirlerinin Gözbebeği*” olarak tarif edilmektedir. Tüm bu gelişmelerin dışında bilim, siyaset, sanat ve din merkezi Herat, tarih boyunca Türk-İslam kültür ve medeniyet beşiğinin ünlü isimlerinin yetiştiği bir coğrafya olmuştur. Türkistan’da bulunduğu konumu sebebiyle defalarca işgallere uğrayan bu şehirde pek çok millete, kültüre ve uygarlığa ait kalıntılar çağımıza kadar gelmiştir. Gaznelilerin Herat’taki ilk faaliyetleri Samaoğulları Devletinde bir Türk gulamı olan Alptegin’in faaliyetleri ile başlayacak olup, bu faaliyetler Sebüktegin’in iktidarı ile birlikte de nüfuz sahibi olunmaya dönüşecektir. Herat hâkimiyeti, Sebüktegin’in Samaoğulları Devletindeki başarılı faaliyetlerinin ardından iktidara gelen Mahmud ile birlikte, en ihtişamlı dönemlere dönüşecektir. Herat’ın alınması ile Gazneliler bu coğrafyada büyük bir güç haline gelmişlerdir. Sultan Mesud dönemi ile birlikte artan Selçuklu tehdidi şehirdeki Gazneli varlığını bitirecek olup, bölge Dandanakan Savaşı sonrasında Selçuklulardan Musa İnanç Yabgu’nun hâkimiyetine bırakılacaktır. Sultan Mevdud döneminde Herat halkının da Gaznelilerin hâkimiyetine geçmek için başlattıkları isyan tam anlamıyla sonuç vermeyince bölgedeki Gazneli varlığı tam anlamıyla son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Afganistan, Herat, Gazneli

ABSTRACT

One of the most important centers of Turkish Islamic culture and civilization in Turkistan is Herat city of Afghanistan. It is home to numerous historical and cultural values and embraces many cultures. Due to its geographical location, climate and cultural heritage, this city has been named as the *“Pearl of Khorasan”* in the historical process. Herat is called and highlighted as the life source of Asia due to its commercial-economic mobility and gateway to Turkistan, India and Iran. Herat, which has a strategic importance depending on its ecological and geographical factors, is known as a center of prosperity and civilization throughout history. It is described by medieval geographers as the *“Khorasan’s Garden”*, *“King of the Region”*, and *“Pupil of the world cities”*. Apart from these developments, the city has revealed many sciences, politics, religion and art personalities, throughout the history. Turkish-Islamic culture and civilization has been a geography of the famous names of the cradle. Due to its location in Turkistan, the city has been invaded many times and the remains of many nations, cultures and civilizations have come to our age. The first activity of the Ghaznavids in Herat began with the activities of the Alptegin, a Turkish slave in the Samanids empire, and these activities transformed into influence with the power of Sabuktegin. Domination of Herat became the most glorious period together with Mahmud who came to power after Sabuktegin’s successful activities in the Samanids empire. With the taking of Herat, Ghaznavids became a great power in this geography. The Seljuk threat along with Sultan Mesud period ended the existence of Ghaznavids in the city and the region has been left after the war to the rule of Musa Inanc Yabgu from the Seljuks. When the revolt of the Herat people during the reign of Sultan Mevdud did not yield, literally or in full sense the result of the rebellion became to end the existence of Ghaznavids in the region.

Key Words: Turkistan, Afghanistan, Herat, Ghaznavids

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	II
BİLDİRİM SAYFASI.....	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	IX
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	X
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

(HERAT ŞEHİRİ)

A.COĞRAFİ KONUMU	22
B.NEFS-İ HERAT'IN TEŞEKKÜLÜNE DAİR	24
a.Şehrin Kuruluşu	24
b.Kuruluşuna Dair Rivayetler.....	28
C.HERAT ŞEHRİNİN BELLİ BAŞLI YERLEŞİM MERKEZLERİ	34

II. BÖLÜM

(GAZNELİ HÂKİMİYETİNİN TEŞEKKÜLÜ SIRASINDA HERAT)

A.ALPTEGIN'İN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ	47
B.SEBÜKTEGIN DÖNEMİNDE HERAT VE ÇEVRESİ	53
a.Samanoğulları'nın Gazneliler Devleti'nin Nüfuzu Altına Girmesi ve Herat'ta Gazneli Varlığının Başlangıcı	56
b.Herat Şehrindeki Mücadeleler	58
c.Sebüktegin'in Ölümü.....	63
C.İSMAİL'İN HÜKÜMDARLIĞI DÖNEMİNDE HERAT	64

III. BÖLÜM

(SULTAN MAHMUD DÖNEMİNDE HERAT)

A.SULTAN MAHMUD'UN TAHTA GEÇİŞİ.....	65
B.SULTAN MAHMUD'UN SAMANİLER İLE MÜNASEBETİ VE HERAT HÂKİMİYETİ.....	66
C.GUR SEFERİNDE HERAT'IN ROLÜ	69
Ç.KARAHANLILAR İLE MÜCADELE VE HİNDİSTAN SEFERLERİNDE HERAT'IN ROLÜ	72
D.SULTAN MAHMUD'UN VEFATI	81
E.SULTAN MUHAMMED B. MAHMUD DEVRİNDE HERAT	82

IV. BÖLÜM

(SULTAN MESUD VE SONRASINDA HERATIN DURUMU)

A.SULTAN MESUD’UN İKTİDRA GEÇİŞİ VE GAZNELİ-SELÇUKLU MÜCADELELERİNİN BAŞLADIĞI DÖNEMDE HERAT	85
a.Nesa Savaşı	88
b.Selçuklu-Gazneli Mücadelesinin Şiddetlenmesi-Selçukluların Harekete Geçmesi ve Gaznelilerin Herat Hakimiyetini Kaybetme Süreci	91
c.Serahs Savaşı	94
ç.Geçici Barış Dönemi	95
d. Dandanakan Savaşı ve Sonrasında Herat Hakimiyetinin Kaybedilmesi	99
B.SULTAN MEVDUD’UN SALTANATI VE HERAT’I GERİ ALMA TEŞEBBÜSLERİ	102

V. BÖLÜM

(GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT’TA KÜLTÜR VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT)

A.KALE VE SURLAR	107
a.Şemiran Kalesi	107
b.Kohendiz Kalesi	109
c.İhtiyareddin Kalesi	110
B.KÖPRÜLER	111
a.Malan Köprüsü	111
b.İncili Köprüsü	112
c.Tuleki Köprüsü	112
ç.Hayran Köprüsü	112
C.RİBATLAR-KERVANSARAYLAR(HANKAH)	112
a.Ribat-ı Çahé	114
b.Ribat-ı Mahi	114
Ç.CAMİLER	115
a.Herat Cuma Camii	115
D.MEDRESELER	116
E.SARAY VE BAHÇELER	118
F.DARPHANELER	118
SONUÇ	121
BİBLİYOGRAFYA	124
EKLER	149

ÖN SÖZ

Afganistan, önemli ticari, askeri ve göç yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Dünyanın en eski şehirlerinden ve Afganistan coğrafyasının en önemli merkezlerinden biri olan Herat şehri ise çok eski bir yerleşim yeri olup, tarih boyunca daima kuzey, güney, doğu ve batı bölgelerine geçiş kapısı olmuştur. Coğrafyasındaki stratejik yeri, sahip olduğu iklim özellikleri ve kültürel varlıktan dolayı tarih boyunca pek çok devlet tarafından egemenlik altına alınmıştır. Bu durum şehrin belli dönemlerde yerle bir olması ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalıp nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Şehir Gazneli hâkimiyeti sırasında da ihtişamını korumaya devam ederek, geçmişten günümüze pek çok medeniyete ev sahipliği yaparak bölgede kurulan medeniyetlerin kültürü, siyaseti, sanatı, edebiyatı ve tarihinde izler bırakan bir merkez haline dönüşmüştür.

Araştırmamı hazırlamamda yurt dışından kaynak temininde ve Farsça öğrenimimde yardımlarını esirgemeyen Afganistan ordusunda görev yapmakta olan General Dur Muhammad Merza Bey ve onun Türkiye’de öğrenim gören oğlu İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencisi Feradoon Mezra Bey’e teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmam esnasında bana çalışma ortamı sağlayan, konunun tespit ve şekillenmesinde gerek kütüphanesinden gerekse engin fikirlerinden istifade ettiğim görüşleriyle çalışmama zenginlik katan ve araştırmamın yapılmasında sonsuz destek ve yardımlarını gördüğüm, sıkıntılarım esnasında çözüm üretmeme büyük katkı sağlayan, yanında olduğum sürece kendisinden hayata ve insanlığa dair çok şey öğrendiğim akademik başarılarından ilham aldığım danışman hocam Prof. Dr. Neslihan Durak’a teşekkür ve minnetlerimi sunuyorum.

Yusuf Ziya SÖYLEMEZ

Malatya 2019

KISALTMALAR

DİA.: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

HŞ.: Hicri-Şemsi

H.:Hicri

İA: İslam Ansiklopedisi

MEB.: Milli Eğitim Bakanlığı

nşr.: Neşreden

s.: Sayfa

S.: Sayı

Tsh.: Tashih

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Herat önemli göç, ticaret ve askeri yolların üzerinde bulunmasına rağmen araştırma konumuzla alakalı doğrudan bilgi veren herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bu arada konunun özelliğinden dolayı tarihin kaynakları arasında yer alan kitabeler ve arşiv vesikaları kullanılmamıştır. Araştırmanın belli başlı kaynaklarını özellikle Afganistan'ın tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veren vakayinameler, seyahatnameler, çeşitli ansiklopedilerin konuyla ilgili maddeleri ile daha çok Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsça olarak hazırlanan araştırma eserler teşkil etmektedir. Bunun dışında başvuru eserler, dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

A.ANA KAYNAKLAR

a.Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi el-İstahri tarafından yazılan eser Hicaz, Irak ve Suriye başta olmak üzere Atlas Okyanusu'na kadar yazarın gezdiği ve gördüğü yerlerdeki gözlem ve incelemelerini kapsamaktadır. El-İstahri eserini tamamlamadan önce coğrafyacı İbn Havkal ile görüşmüş ve ondan haritalar konusunda yararlanmıştır.¹

b.Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Usra

El-Bundari (İmadeddin el-Katib) isimiyle bilinen ancak herkesin Katib İmadüddin Isfahani olarak tanıdığı yazarın kaleme aldığı Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Usra adlı eseri Büyük Selçuklular ve Oğuzlar için çok önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır. Eserde Gazneliler devrindeki Herat şehri hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Araştırmamızda Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla tercüme edilen metinden faydalanılmıştır.²

¹ Ebu İshak b. Muhammed el-İstahri el-Kerhi, **Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik**, (nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, (nşr., Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2002; (nşr., Yusuf Ziya Yörüken, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler**), İstanbul 2004.

² İmadaddin el-Katib el-İsfahani El-Bundari, **Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Usra**, (M.Th. Houtsma) Leiden 1889, (nşr., Kıvameddin Bursalan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999.

c.Kitab el-Büldan

Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih el-Ya'kubi tarafından yazılan eser Hz. Âdem'den itibaren başlayan olayları ele alınmış, Hicret'ten sonraki gelişmeler ise yıllara göre vermiştir. Eserde Horasan'daki Türkler ve Samanilerin kuruluşu hakkında önemli bilgi vermektedir. Eserin Türkler ile ilgili kısmı Yusuf Ziya Yörükan tarafından, tamamı ise Murat Ağarı tarafından Türkçeye neşr edilmiştir. Araştırmamızda bu eserin Herattaki yerleşim yerleri, Samaniler devrinde Herat şehri hakkında verilen bilgilerinden istifade edildi.³

ç.Ahsenü't-Tekasim fı Ma'rifet el-Akalim

Ebu Nasr el-Mutahhar b. Tahir El-Makdisi (el-Mukaddesi), tarafından yazılan Ahsenü't-Tekasim fı Ma'rifet el-Akalim adlı eser İran, Irak, Mısır, Horasan, Huzistan, Fars, Arap yarımadası gibi İslam ülkeleri hakkında bilgileri barındıran son derece önemli bir kaynaktır. Eserde X. yüzyıl Herat şehri ve yerleşim birimleri hakkında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Araştırmamızda eserin Arapça ve Türkçe çevirisinden Herat şehri yerleşim alanları, coğrafi yapısı konularından istifade edilmiştir.⁴

d.Suretü'l-Arz

Ebu'l-Kasım İbn Havkal tarafından yazılan El-Mesalik ve'l-Memalik adlı eser bir coğrafya eseri niteliğindedir. Yazar Zeyd el-Belhi'nin eserini ve haritalarını tashih ve ikmal ederek Suretü'l-Arz adıyla yeniden te'lif etmiştir. Eserde gezip gördüğü şehirleri, dağları, ovaları, gölleri, ada ve denizlerini kaleme almıştır. Bu eserde Herat şehrinin Herat'ın yapısı, binaları, büyüklüğü hakkında pek çok önemli bilgi bulunmaktadır. Eserin Türkler ile ilgili kısımları Ramazan Şeşen ve Yusuf Ziya Yörükan tarafından Türkçeye neşr edilmiştir. Araştırmamızda eserin İngilizceye ve

³Ahmed b. İshak Ca'fer b. Vehb b. Vazih El-Ya'kubi, **Kitab-el-Büldan**,(nşr.,Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2002; Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2004; Yusuf Ziya Yörükan, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler**, İstanbul 2004 .

⁴Ebu Nasr el-Mutahhar b. Tahir El-Makdisi, **Ahsanü't-Tekasim fı Ma'rifat el-Ekalim**,(The Best of Divisions For Knowledge of The Regions),(nşr.,B. Collins), Devha (Doha)1998,(nşr., Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2001.

Ramazan Şeşen ile Yusuf Ziya Yörükân tarafından Türkçeye çevrilen kısımlarından faydalanılmıştır.⁵

e.Hududu'l-alam Mine'l-Maşrik İle'l-Magrib

Eser, dünyanın doğu ve batı sınırları anlamına gelmekte olup yazarı bilinmemektedir. 982-983 yıllarında yazılmış ve Kuzey Afganistan'daki Guzganan yöneticisi Emir Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilmiştir. 1258 yılında Ebu'l-Müeyyed Abdü'l-Kayyum İbn Hüseyin İbn Ali el-Farisi tarafından istinsah edilmiştir. Eserde Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasının fiziksel özelliklerinden bahsedilmektedir. IX. ve X. yüzyıllar arasında Horasan ve Herat Bölgesi'nde yetiştirilen ürünler, su kaynakları, kıtlıklar hakkında verdiği bilgilerden çokça istifade edilmiştir. Araştırmamızda Minorsky'nin İngilizce tercümesinden ve Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilen bölümlerindeki tercümesinden faydalanılmıştır.⁶

f. Mu'cemü'l-Büldan

Şihabeddin Ebu Abdullah Yakut el-Hamavi'nin yazdığı eser, Asya tarihinin önemli kaynaklarından olup yazarın hem seyahatlerinden hem de Merv'deki zengin kütüphanelerden faydalanarak kaleme aldığı bir eserdir. Eserde gidilen yerin enlemi, boylamı, yetişen ürünleri, ünlü şahsiyetleri ve tarihçelerinden de bahsetmiştir. Eserden Moğol istilası öncesindeki İran ve Afganistan'a dair bilgilerden faydalanılmıştır.⁷

g.Tarihname-yi Herat

Herevi adıyla bilinen Seyf Bin Muhammed Bin Ya'kub el-Herevi'nin kaleme aldığı Tarihname-yi Herat adlı eser, Herat şehrin rivayetlere göre kuruluşundan başlayarak Tuluy Han ile başlayan Herat'taki Moğol hâkimiyet dönemleri hakkında önemli bilgiler veren farsça bir eserdir.⁸

⁵ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, (nşr., M. J. De Goeje), Leiden 1967, (nşr., Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1992.

⁶ *Hudud al-Alam, The Regions of The World A Persian Geography 372 A.H- 982 A.D.*, (İng.nşr., V. Minorsky), London 1937.

⁷ Yakub b. Abdullah el-Hamevi, **Mucemü'l Buldan I-II-III-IV-V**, Beyrut 1397.

⁸ Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevi, **Tarihname-yi Herat**, Tahran 1373.

ğ.Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat

Muinüddin Muhammed Zemçi el-İsfizari tarafından yazılan eser, Herat şehrinin tarihi anlatan iki ciltlik farsça bir eserdir. Yazar eserini Mirza Hüseyin Baykara döneminin vezirlerinden Kıvamüddin Nizamü'l-Mülk'ün himayesinde iki cilt olarak kaleme almıştır. Eserde Horasan ve bilhassa Herat'ın Araplar tarafından ele geçirilmesinin ardından müellifin yaşadığı 1464 yılına kadar gelişen olayları anlatmıştır. Herat'ın Selçuklular tarafından ele geçirilişi hakkında verdiği bilgiler hiçbir kaynaktan bulunmamaktadır. Eser, dini ve edebi şahsiyetler ile dini kurumlar hakkında da çok önemli bilgiler vermektedir. Şehrin ilk kuruluş yıllarından eserin tamamlandığı 1464 yılına kadar şehrin ve bölgenin tarihi, dini, ekonomik, sosyal, kültürel durumu ve coğrafyası başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda en fazla faydalanan eserlerin başında gelmektedir. Araştırmamızda eserin iki cildinden de faydalanılmıştır.⁹

h.Siyasetname

Eseri Nizamü'l-Mülk adıyla bilinen Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas kaleme alınmıştır. Nizamü'l-Mülk Selçuklu devlet yönetiminde görev almakla kalmamış, aynı zamanda bu tecrübelerini yazıya da aktarmıştır. Selçuklu Devleti'nin bir nevi anayasası olan Siyasetname, Selçuklular devri ana kaynaklarından birisi olup son derece önemlidir. Araştırmamızda bölgenin ekonomik durumu ve Herat'ta çıkan isyanlar konusunda Mehmet Altay Köymen ve Sadık Yalsızuçanlar'ın tercümelerinden faydalanılmıştır.¹⁰

ı.Zeynü'l-Ahbar, Tarih-i Gerdizi

Ebu Sa'id Abdülhayy b. Dahhak el-Gerdizi tarafından kaleme alınmış olup Zeynü'l-Ahbar ya da Tarih-i Gerdizi adlarıyla bilinmektedir. Bu eser 1050 civarında Farsça olarak yazılmış olup Samaniler de dâhil olmak üzere Horasan tarihini araştırmak için ilk başvurulacak eserlerdendir. Türklere ait kısmı Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Araştırmamızda Tahiriler, Simcuriler, Samaniler ve

⁹Muinüddin Muhammed Zemçi el-İsfizari, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat I-II**(Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338.

¹⁰Nizamülmülk, **Siyasetname**, (nşr.,Sadık Yalsızuçanlar), **Siyasetname**, İstanbul 2007; Mehmet Altay Köymen, **Siyasetname**, Ankara 2003.

Gazneliler döneminde Herat'ta meydana gelen olaylar eserin Farsça neşrinden ve Ramazan Şeşen'in Türklerle ilgili tercümesinden faydalanılmıştır.¹¹

i.Tarih-i Beyhaki

Eser Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki tarafından yazılmıştır. Beyhaki Gazneliler zamanında dini ve idari yönden çeşitli görevler almış ve nüfuz sahibi olmuştur. 1021 yılında itibaren ondokuz yıl Gaznelilerin Divan-ı Resail kaleminde çalışan ve daha sonra bit takım memuriyetlerde de bulunan yazar, 1058 yılından itibaren kendisini tamamen bu eserini yazmaya vermiştir. Bu eser Tarih-i Menindi veya Tarih-i Beyhaki adıyla da bilinmektedir. Farsça kaleme alınmış olan bu XXX. cilttir. Ancak yalnızca V. cildin sonu ile X. cildin başlarına kadar olan 1030-1044 yılları arasındaki olayları ihtiva eden kısımları ele geçmiştir. Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Gurlular ve Selçuklular hakkında bilgiler vermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Bölgenin coğrafyası, buralardaki büyük âlimler, şairler ve burada meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermiştir. Eserde Gaznelilerin dış münasebetleri konusunda oldukça doğru haberler vermiştir. Eserden araştırmamızın Gazneliler döneminde izlenen dış politikada verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.¹²

j.Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik

İbn Hurdadbih tarafından kaleme alınan eser yazarın berid teşkilatında görevli iken merkeze yolladığı raporlara dayanmaktadır. Eser 846-847 yılına doğru yazılmış olup daha sonraki yıllarda ilaveler yapılmıştır. Türkler ile ilgili kısımları Murat Ağarı tarafından Türkçeye çevrilmiş olup araştırmamızda Herat şehirlerinin coğrafi durumu, yerleşim alanları arasındaki mesafe ve şehirde yetiştirilen ürünler hususlarındaki bilgilerinden istifade edilmiştir.¹³

k.Rahat-üs-Südur ve Ayet-üs-Sürur

Ebu Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed er-Ravendi tarafından yazılan eserin yazımı üç yıl sürmüş ve 1203 yılında

¹¹ Abdulhay b. Dahhak Gerdizi, **Zeynü'l-Ahbar ya Tarih-i Gerdizi**, (nşr., A. Habibi), Kabil 1347.

¹² Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin El-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (Telif, Nasır-ı Hüseyin), Tahran 1333.

¹³ İbn Hurdadbih, **Kitab el-mesalik ve'l-Memalik** (nşr., Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008.

tamamlanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemleri için birinci elden kaynak olan eser iki cilt olup, aslında Irak Selçuklularına ithaf için hazırlanmışsa da bu devlet İran'daki egemenliğini kaybedince Anadolu Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf edilmiştir. Araştırmamızda Ahmed Ateş'in çevirisinden faydalanılmıştır.¹⁴

I.Tabakat-ı Nasırı

Ebu Amr Minhac ed-in Osman b. Sirac ed-din Muhammed el-Cüzcaninin 1228'de Hindistana gitikten sonra Farsça olarak yazmaya başladığı, güzel ve sağlam bir usluba sahip olan bu eser XIII. yy. İslam dünyasının önemli tarihi eserleri arasında yer alır. Eser Farsça yazılmış olup 1260 yılında tamamlanmıştır. Eser, Şemseddin İltutmuş'un soyunun en son Hükümdarı olan Sultan Nasirüddin Mahmud'a sunulmuştur. Yazar, saraya yakınlığı dolayısıyla olayların bir kısmını bizzat görmüş, bir kısmını güvenilir kaynaklardan duyup öğrenmiştir. Timurlular devrinin ünlü tarihçileri Mirhond ve Handmir bu eserden çokça istifade etmiştir. Eser bir mukaddime ve yirmi üç tabakadan(bölümden) meydana gelen umumi bir islam tarihidir. Yazar eser de Hz. Âdem'den başlayarak Gazneliler, Selçuklular, Irak Selçukluları, Eyyubiler, Harezmşahlar ve pek çok devlet hakkında bilgiler vermiştir. Bu eser Afganistan tarihi ve Gurlular devri için birinci elden kaynaktır. Araştırmamızda Raverty tarafından yapılan İngilizce tercümeden Erkan Göksu'nun Türkçeye tercüme ettiği Selçuklularla ilgili kısmından faydalanılmıştır.¹⁵

m.Tezkiretü's-Şuara (Şairler Tezkiresi)

Devletşah tarafından yazılan Tezkiretü's-Şuara (Şairler Tezkiresi), farsça şiir yazan şairlerden, dönemin bilgin ve âlimlerinden ile önemli olaylarından bahsetmiş olup, eserden Herat şehrinin kültürel yapısı, şairleri gibi konular hususunda araştırmamızda faydalanılmıştır.¹⁶

¹⁴ Muhammed Ali b.Süleymaner-Ravendi, **Rahat-üs-Südur ve Ayet-üs-Sürur**,(nşr.Mhammed İkbāl), Tahran 1333, (nşr., Ahmed Ateş), **Rahat-üs-Südur ve Ayet-üs-Sürur I-II**, Ankara 1999.

¹⁵Minhaceddin Osman b. Muhammed El-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı**,(Tsh., Abdülhayy Habibi), Kandeher 1342, (İng. nşr., I. H.G. Raverty), Yeni Delhi 1970.

¹⁶Devletşah, **Tezkkietü's-Şuara (Tezkere-i Devletşah) I**, (nşr., Necati Lugal), İstanbul 1997.

n.Tarih-i Taberi

Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi tarafından İslam'ın ilk yüzyıllarında Bağdat'da telif edilen ve bu dönem hakkında bilgi veren en önemli eserdir. Yazar eserini 914-915 yılına kadar getirmiştir. Eser Müslümanlar tarafından feth edilen ülkeleri çeşitli yönleri ile ele almış, İslamiyet'in yayılışı hakkında kendi hacmine göre oldukça ilgi çekici bilgiler vermiştir.¹⁷

o.Tarih-i Yemini

Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbar el-Utbi, Samanilerin Horasan ordu kumandanı Ebu Ali Simcuri'ye ve bir müddet de Gaznelilerin kurucusu Sebüktegin'e kâtiplik yapmıştır. Sonraki dönemlerde de Gazneli İsmail ve Sultan Mahmud'un hizmetine girip kâtip ve elçi olarak görev yapmıştır. Tarih-i Yemini adlı Arapça eseri Samaniler, Gazneliler, Simcuriler ve Gazneliler hakkında kıymetli bilgiler vermekte olup bu dönemdeki Herat Bölgesi hakkında önemli kaynaktır. Eser 1205 yılında Ebu's-Şeref b. Ca'fer el- Curfedakani tarafından Farsçaya çevrilmiştir. 975-1021 yılları arasındaki Gazneli devri olaylarını bütün tafsilatıyla anlatan bu eser başta İbnü'l Esir olmak üzere daha sonraki yazıların başlıca kaynağı durumundadır. Utbi istifadeyi güçleştiren ağır bir dil ve uslub kullanmasına rağmen olaylar hakkındaki fikrini saray tarihçilerinden baklenmeyecek rahatlıkla söylenmesi ile tanınmıştır.¹⁸

ö.El-Kamil fi't-Tarih

13 Mayıs 1160 yılında bugünkü Cizrede doğan İbnü'l Esir Ebu'l Hasan İzz ed-din Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed eş-Şeybanini el-Cezeri'nin en meşhur eseridir. Hilkatten 1230 yılına kadar gelişen olayları ele alan bu eser ciddiyeti ve tarafsızlığı ile meşhur umumi bir İslam tarihi olduğu kadar Türk tarihin de vazgeçilmez kaynaklarından biridir. Esas kaynağı Taberi'nin Tarih el-Rusul ve'l-Muluk adlı eserinin 915 yılından itibaren bir devamı niteliğindedir. Ancak İbnü'l Esir'in tarih yazıcılığı Taberi'den çok farklıdır ve eserin girişinde bu konuyu açığa kavuşturarak takip ettiği

¹⁷Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir Et-Taberi, **Târih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) I-IV**, (nşr., Z.K. Ugan-A. Temir), Ankara 1955.

¹⁸Ebu Nasr Muhammed B. Abdülcabbar El-Utbi, **Tarih-i Yemini I**, Şerh, Şeyh El-Menini, Kahire 1869, (Frs., nşr., Curfedakani), **Tercüme-i Tarih-i Yemini**, (nşr., Cafer Şiar) Tahran 1345.

usul hakkında önemli açıklamalarda bulunur. Eser Herat şehri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁹

p.Tarih-i Güzide

Hamdullah b. Ebu Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfi-i Kazvini'nin 1330 yıllarındayazdığı Farsça umumi bir tarihtir. Eser dönemiyle ilgili verdiği bilgiler açısından dikkat çekicidir.²⁰

B.ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Bugün Avrupa ve Amerika'da Afganistan tarihi ile ilgili pek çok çalışma mevcut iken ülkemizde hâlihazırda fazla bir çalışma bulunmamaktadır. Bu saha üzerine eserleri bulunan Enver Konukçu²¹, Salim Cöhlce'nin²² ve Neslihan Durak'ın²³ çalışmaları daha çok Hindistan'a, Mehmet Saray'ın²⁴ çalışmaları ise özellikle Afganistan'ın son dönemlerine yöneliktir.²⁵ Türk tarihiyle ilgili bir takım genel meselelerde Zeki Velidi Togan, İsmail Aka

¹⁹İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih IX**, (nşr., C.J. Tornberg), Beyrut 1979, (nşr., Ahmet Ağırakça), **İslam Tarihi el-Kâmil fi't-târih Tercümesi IX**, İstanbul 1986.

²⁰ Daha geniş bilgi için bkz., Zeki Velidi Togan, "*Hamdullah müstevfi*", **İA/V/1**, Eskişehi 1997.

²¹ Enver Konukçu, **Kalaç Sultanlığı**, Erzurum 1977, E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973; E. Konukçu, "*Gazne*", **DİA /III**; E. Konukçu, "*Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar*", **AÜEFAD/5**, (Ekim 1972), s.163-176; E. Konukçu, "*Hindistan'daki Türk Devletleri*", **DGBİT IX**, İstanbul 1993, s.373-413; E. Konukçu, "*Dehli, Kalaç Sultanlığı'nın Kuruluşu*", **IX. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1988, s.587-593.

²² Salim Cöhlce, **Şemsi Melikleri**, Elazığ 1986; S. Cöhlce, "*Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan'da Türk Varlığı*", **Erdem, IX/27**(Eylül 1996); S. Cöhlce, "*İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı*", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1**, (Ocak-Haziran 2001); S. Cöhlce, "*Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri*", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi II**, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999), Ankara 2000; *ikinci defa nşr. Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.103-148; S. Cöhlce, "*Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan*", **Tarihte Türk-Hind İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, (Ankara 31 Ekim-1 Kasım 2002), Ankara 2006; S. Cöhlce, "*Hindistan'da Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*", **Türkler I**, (ed.H.C. Güzel vd.), Ankara 2002; S. Cöhlce, "*Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri*", **Türkler VIII**, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002; S. Cöhlce, "*The Dehli Sultanate and Rajah*", **Indian Council of Historical Research International Seminar on Turkish and Indian Studies: An Appraisal**, (NewDelhi 9-11 February 2005).

²³ Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999; Neslihan Durak, **Hezâreler/Hazaralar**, Malatya 2008; Neslihan Durak, "*Geçmişten Günümüze Afganistan'da Türkler*", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, (Eylül-Ekim 2013), Ankara 2013; Neslihan Durak, "*Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi*", **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan**, (nşr., H.Alan-A.Kara-O.Yorulmaz), İstanbul 2008.

²⁴ Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1987.

²⁵ S.Kalfa, **11 Eylül Öncesi Afghanistan**, Trabzon 2002; O. Hamşioğlu, **Afgan Modernleşmesi ve Türkiye 1880-1933**, Ankara 2006.

ve Erdoğan Merçil gibi Türk tarih araştırmacılarının çalışmalarından istifade edildiği gibi İran, Afganistan ve batılı araştırmacılardan²⁶ da yararlanılmıştır.²⁷

a.History of Ghaznavids

Gazneli dönemi söz konusu edildiğinde ilk akla gelecek araştırmacı Cilliford Edmund Boaworth'dur. Gazneli devletin siyasi tarihini ele alan kıymetli eserleri bulunmaktadır. İngilizce yazılan araştırma eserleri ve makalelerinin bir kısmı farsça ve diğer dillere de tercüme edilmiştir.²⁸ Araştırmamızda Cilifford Edmund Bosworth'un eserleri ve makalelerinden istifade edildi²⁹

b.Rapor: Plan-ı İnkışaf-i Vilayet-i Herat

Herat valiliğinin resmi yayını olup Herat şehrinin tarihi, coğrafyası, nüfusu ile birlikte şehir hakkında yapılan çalışmalardan bahsetmektedir. Afganistan basımı olan eser farsça yazılmıştır³⁰

c.Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat

Resul Puyan tarafından Farsça kaleme alınan Herat coğrafyasını ana kaynaklardan istifade edilerek yazan bu eser şehrin tarihi coğrafyası, nüfusu, tarihsel yerleşim alanları, eski dönemlerden kalan tarihi yapıların tanıtımı ve şehrin ticari yapısı ile birlikte Sosyo-Kültürel yapısını anlatması bakımından son derece önemli bir çalışma olup Firdevsi üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.³¹

²⁶ G. Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1930; D. Stamp, **Asia a Regional and Economic Geography**, London 1946.

²⁷ Y.Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I-II-III**, Ankara 1987.

²⁸ Ciliffrod Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**,(nşr.,Hassan Anousheh),**Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372; *"The Imperial Policy of The Early Ghaznavids"*, **Afghanistan and Central Asia**, London 1977; **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beirut 1973; *"The Tahirids And Saffarids"* and *"The Early Ghaznavids"*, **The Cambridge History of Iran IV**, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited by Richard Nelson Frye), Cambridge 1975; *"The Early Islamic History of Ghor"*, **Central Asiatic Journal VI**, 1961;*"The Political and Dynastick History of The Iranian World(A.D.1000-1217)"*, **The History of Iran V The Saljuq Periods**, Cambridge 1968; *"Turuco Mongol Prattice Amongst The Early Ghaznavids"*, **The Medieval History of İran, Afghanistan and Central Asia**, London 1977; **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten Caliphate(994-1040)**, Beirut 1973; **The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz**, Newyork 1994; **The Later Ghaznavids Splendour and Decay The Dynasty İn Afganistan And Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977; *The Titulature of the Early Ghaznavids"*, **The medieval history of İran, Afghanistan and Central Asia**, London 1977.

²⁹ Cilifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**,(nşr.,Hassan Anousheh),**Tarikh-i Gazneviyan** Tahran 1372.

³⁰ Rapor: **Plan-ı İnkışaf-i Vilayet-i Herat**, Herat 1391.

³¹ Resul Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388.

ç.Herat Der Uhde-yi Timuriyan

Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali'nin yazmış olduğu Tarih ve Etnoğrafya Enstitüsü Yayınları tarafından basılan bu eser, sekiz ana bölümden meydana gelmiş olup Herat şehrinin tarihsel sürecine değinmesinin ardından şehrin Timurlular dönemindeki siyasi, sosyal ekonomik. Kültürel gelişimi hakkında önemli bilgiler vermesi açısından önemlidir. Farsça yazılan bu eser alan tarihi için kıymete haizdir.³²

d.Herat Negin-i Horasan

Veli Şah Behre tarafından kaleme alınan bu eser Farsça ve İngilizce olarak iki dilde yazılmış olup Herat şehrinde bulunan eski ve yeni döneme ait önemli yapıları resimler kullanarak anlatan önemli bir çalışmadır.³³

e.Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi

Seyid Ebu'l Kasım Furuzani tarafından Farsça kaleme alınan eser on sekiz bölümden meydana gelmiş olup Gazneli devletinin siyasi tarihini anlatması açısından son derecede önemli bir eserdir.³⁴

³²Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Kabil 1389.

³³Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391.

³⁴Seyid Ebu'l Kasım Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, Tahran 1384

GİRİŞ

Ticari, askeri ve göç yollarının kesiştiği önemli bir noktada yer alan Afganistan, konumu itibariyle Asya kıtasının kalbi hükmünde sayılan Türkistan'ın güneybatıya doğru uzantısında yer almaktadır.³⁵ Bölge X. yüzyıldan önce farklı isimlerle anılırken söz konusu yüzyıldan itibaren Afganistan olarak coğrafyadaki yerini almıştır.³⁶

Afganistan yüzey şekilleri itibariyle genellikle yüksek dağların, derin vadilerle birbirinden ayrıldığı yaylalardan oluşur. Bu dağların en önemlileri, ülkeyi batıdan doğuya doğru ikiye ayıran Sefid Kuh, Kuh-i Baba ve Hindikuş dağlarıdır. Bend-i

³⁵ Afganistan, İran ve Hindistan için bir kapı özelliği taşıırken, Hindistan açısından baktığımızda da doğuya batıya, kuzeye ve kuzeybatıya açılacak bir kapı, pencere konumundadır. Bkz., S. Cöhce, “İlk Çağda Hindistan’da Türk Varlığı”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I**, Malatya 2001, s.13vd; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1987, s.17vd; Neslihan Durak, “Geçmişten Günümüze Afganistan’da Türkler”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, (Eylül-Ekım 2013), Ankara 2013, s.2780vd; M. Longworth Dames, “Efganistan”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.133; A. Fletsher, **Afghanistan Highway of Conquest**, New Delhi 1966, s.1vd; Mehmet Saray, “Afganistan”, **DİA/I**, İstanbul 1988, s.401vd; A. Hamilton, **Afghanistan**, London 1906, s.180vd; Kerr Fraser-Tytler, “Afghanistan: A Brief Description”, **Journual of The Royal Central Asia Society XXIX**, 1942, s.165.

³⁶ Afgan adı El Utbi’nin Tarih-i Yemini adlı eserinde, Mahmud-ı Gaznevi’nin Toharistan seferinde *Türk, Hindu, Afgan, ve heşmi Guz*’dan mürekkep bir odu sevk ettiğini ve yine başka bir yerde ise Mahmud’un Afganlara hücum ederek onları tedip ettiği yazılmaktadır. Bkz., Ebu Nasr Muhammed B. Abdülcabbar El Utbi, **Tarih-i Yemini**, (Şerh., Şeyh El-Menini), Kahire 1869, (Frş., nşr., Curfedakani), **Tercüme-i Tarih-i Yemini**, (nşr., Cafer Şiar), Tahran 1345, s.225,333; Hudud al-Alam’da ise X. yüzyılda bir dağ köyünde yaşayan halkı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu köy, Gerdiz yakınlarından küçük bir yerleşim birimidir. Eserde Celalabad yakınlarında yerel bir idareden ve yine bölgede yaşayan Afgan hanımlardan bahsedilir. Bkz., **Hudud al-Alam, The Regions of The World A Persian Geography 372 A.H- 982 A.D.**, (İng., nşr., V. Minorsky), London 1937, s.30,91; Bir coğrafi terim olan Afganistan adı ise ilk defa XVI yüzyıl kaynaklarında Babur’un vakayinamesinde geçmekte olup ve sadece Kabil ve Pencap arasında yer alan Süleyman dağlarının çevresini ifade etmektedir. Bkz., Zahirü’l-din Muhammed Babur, **Vekayi; Baburun Hatıratı II**, (nşr., Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1987, s.198; Bugünün Afganistan adı ile tanınmakta olan memleketin adının eski manası Afganlılar memleketi olup bugünkü kavmi unsurların pek azını ihtiva eder. Bkz., M. Longworth Dames, “Efganistan”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.133; Ali Kuli Mirza, **Tarih-i Vakay-ı ve Sevanih-i Afganistan**, Tahran 1376, s.32; Yine XVIII. yüzyıla gelinceye kadar bugünkü Afganistan coğrafyasını tam olarak ifade edecek herhangi bir ad yoktur. Ülkenin çeşitli bölgeleri farklı isimlerle anılmıştır. Eski çağlarda Herat ve çevresine “*Aria*”; Kabil ve Belh’i içine alacak şekilde Ceyhun nehrinin güney bölgelerine “*Bactiria*”; Kandahar’ın kuzeyine “*Dragania*”; güneyine “*Arachosia*”; Kabil’den başlayarak İndus’a kadar inen bölgeye ise “*Gandahara*” adları verilmiştir. Bkz., S.G. Macmunn, **Afghanistan from Dairus to Amanullah**, Edinburg 1929, s.8; Ortaçağlarda da ülkenin farklı bölümleri farklı isimlerle anılmış. Ceyhun nehrinin güneyine “*Save*” yada “*Halacistan*”; Herat, Gur, Merv ve Gazne arasındaki topraklara “*Garcistan*”; Kandahar’ın güneyinden İran’a kadar uzanan bölgeye “*Sicistan*”; Kandahar ve Gazne arasındaki bölgeye arziye “*Zebulistan*”; Ceyhun nehrinin güneyindeki Talakan, Sakalkand, Simingan ve Belh’in güneyini içine alan bölgeye de “*Toharistan*” adı verilmiştir. Bkz., Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan’ın Kuruluşu 1834-1922**, Malatya 2001, s.1vd; Neslihan Durak, “Geçmişten Günümüze Afganistan...”, s.2780vd; Yine Afgan ve Afganistan için bkz., V. Vogelsang, **The Afgans**, Oxford 2002, s.17vd; H.W. Bellew, **Afghanistan and the Afgans**, London 1879, s.209; G.P. Tate, **The Kingdom of Afghanistan**, Delhi 1973, s.13.

Türkistan diğer önemli dağları iken³⁷ Pamir düğümünde Hindikuş dağlarından güneye doğru ayrılan Süleyman dağları Belucistan'a kadar inerek Afganistan'ı Hindistan'dan ayırır.³⁸ Bu yaylalar güneyde, Kuzey Hindistan düzlüklerine kadar uzanırken güneydoğu yönünde Belucistan dağları ile Sind ve Mekran'dan ayrılır.³⁹ Sıra dağları Türkistan ile Kabil, Kandahar ve Herat'ı birbirinden ayırdığı için Herat-Kandahar yolu hariç, ülkenin büyük bir kısmına ulaşım dağ geçitlerinden⁴⁰ sağlanmaktadır. Türkistan, Hindistan ve İran'ı birbirine bağlamasından ötürü bu geçitler⁴¹ stratejik öneme sahiptir.⁴²

Afganistan'ın en önemli nehirleri İndus, Hilmend ve Ceyhun olmak üzere üç kola ayrılır. İndus bütün kolları ile Kabil Nehrinde bütünleşirken, Hilmend'in kolları, güneydoğu istikametini takiben Sistan'a kadar ulaşan küçük ırmaklardan oluşur. Ceyhun nehri ise

³⁷ May Schinasi, **Afghanistan at the Beginning of the twentieth Century**, Naples 1979, s.85; R.Gopalakrishnan, **The Geography and Politics of Afghanistan**, New Delhi 1982, s.13; Neslihan Durak, "Geçmişten Günümüze Afganistan...", s.2780vd; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, s.17vd; M.Longworth Dames, "Efganistan", s.133.

³⁸Orhan Yazıcı, **Modern Afghanistan**...,s.3; V.I. Sarianidi, "Afghanistan", **History of Humanity Scientific and Cultural Development II**, London 1996, s.232vd; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, Malatya 2014, s.7vd.

³⁹W.K. Fraser-Tytler, **Afghanistan, A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950, s.3vd; D.Stamp, **Asia, A Regional and Economic Geography**, London 1946, s.161; Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul 1989, s.271.

⁴⁰Kuzey Hindistan'ı Afganistan'a bağlayan geçitler: Bolan, Gamel, Toçi, Kuram ve Hayber geçitleridir. Hindistan'a kuzeyden yapılan tüm seferler bu geçitler aracılığıyla yapılmıştır. Bkz.,Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.1vd; Fernand Grenard, **Asyanın Yükselişi ve Düşüşü**,(nşr.,O.Yüksel), İstanbul 1992, s.162; N.Durak, "Geçmişten Günümüze Afganistan...", s.2780vd.

⁴¹Bu geçitlerin büyük bir kısmı çok çetin şartlara sahip olsa da bölgeler arası bağlantıyı sağlayan yegâne noktaları teşkil etmeleri bakımından son derece önemlidir. Nitekim geçmişten günümüze kuzeyden güneye yapılan her tür seyahat ve seferin Afganistan geçitleriyle gerçekleştirildiği görülmektedir. Önemli bir jeopolitik konuma ve çok verimli topraklara sahip olmasına rağmen Afganistan, yüzyıllar boyunca maruz kaldığı iç ve dış saldırılar dolayısıyla bu zenginlikleri yeterince kullanamamıştır. Kabil bölgesinden Hindistan'a açılan en önemli geçitlerden Gomal Multan'a, Toçi Lahor bölgesine, Kurram ve Hayber ise Pencab üzerinden Delhi yaylasına ulaşır. Herat, Kandahar üzerinden gelerek İran platosunu Gomal geçidi ile birlikte Hindistan'a bağlayan Bolan geçidi ise Uçç bölgesine açılır. Bkz., N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.1vd; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**,s.7vd; Fernand Grenard, **Asyanın Yükselişi**...,s.162; L.D.Stamp, **Asia:A Regional and Economic Geography**, London 1952, s.175vd; Yine Kotal-e Salang, Hayber, Kotal-e Lataband, Vakhjir, Baroghil, Kachin gibi geçitler de bölgenin en önemli stratejik noktalarındandır.Bkz., Mehmet Akkurt,**Afganistan'ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler**, İstanbul 2005,s.19vd; Pamir dağı üzerinde yer alan Bargel ve Akcar geçitleri de sadece insan geçişi bakımında kullanılmaktadır.İpek yolunun geçtiği Bergel geçidinde taşıt geçişi olmayıp sadece insan geçişine elverişlidir.Bkz.,Mir Gulam Muhammed Gubar, **Afganistan der Mesir-i Tarih**, Kabil 1967, s.59.

⁴²O.YAZICI, **Modern Afghanistan**...,s.3; Mehmet Tezcan, "Kuzey Hindistan Geçitleri I", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak Haziran 2001)**, Malatya 2001, s.141vd; M.Longworth Dames, "Efganistan", s.133vd; H.W. Bellew **The Races Of Afghanistan**, Calcuta 1871, s.28.

Murğab ve Herirud ırmakları ile beslenir.⁴³ Afganistan’da önemli akarsularından olan Ceyhun(Amuderya) nehri, Kokça ve Kunduz adında önemli iki kolu ile ülkenin kuzeydoğusunda geniş bir havzasını Aral gölüne akıtmaktadır. Bunun gibi ülke akarsularının çoğu, dışa akmayan yani okyanuslara ulaşmayan sulardan olup çöllerde veya tuzlu göllerde kaybolurlar. Afganistan’ın sularını denize ulaştırabilen tek akarsuyu Sind’e karışan Kabil nehridir. Ülkenin önemli akarsularından biri olan Hilmend ırmağı Sistan⁴⁴ bölgesindeki kapalı havzalarda son bulur. Kuh-i Baba ve Kuh-i Sefid arasındaki dar vadiden akarak Herat ovasına ulaşan Herirud önemli nehrinden birisi iken Murğab da bölgenin bir diğer önemli akarsuyudur. Göllere gelince Vahan koridoru ve Pamir yaylasında Sarıgöl ve Cakmaktın gölleri, Bedahşan’da Siva gölü, ortadaki dağlık yörede Bend-i Emir gölleri, Gazne ve Kandehar arasındaki bölgede Ab-ı İstade, Herat’ta Namus gölleri bunların en önemlileridir.⁴⁵ Ceyhun boyunca uzanan Türkistan ovası, Kabil suyu vadisindeki Kabil havzası, İran’a doğru uzanan Herirud havzası ve Sistan’daki Hamun çukuru tarıma elverişli ovalarıdır. Hilmend nehri boyunca uzanan Herat ve Kandahar’a ait verimli topraklar Afganistan’ın en önemli tarım havzalarıdır.⁴⁶

Afganistan ahalisini en eski dönemlerinden itibaren bölgede yaşayan farklı halkların bakiyeleri ile çeşitli dönemlerde çevreden gelip yöreye yerleşen topluluklar ve bunların zamanla değişime uğramış kesimlerini teşkil etmektedir. İlkçağlardan itibaren pek çok müstevli grubun faaliyet alanını oluşturmuş yirminin üstünde etnik grup ve pek çok kabile ile adlandırılan ve çok sayıda diyalektiğin konuşulduğu bir coğrafya haline gelmiştir.⁴⁷ Afganistan önemli yollar üzerinde bulunması hasebiyle yüzyıllar boyunca başka milletlerle birlikte Türklerin de ilgi alanı içerisinde yer almış, tarihi süreçte Türklerin yurt edindiği bölgelerden birisi olmuştur.⁴⁸ Bu husus Gazneli öncesi dönem içinde geçerlidir. Nitekim bu

⁴³Michael Gillett, “Afghanistan”, **Journal Of The Royal Central Asia Society LIII**, London 1966, s.238vd; M. Longworth Dames, “Efganistan”, s.134.

⁴⁴Sistan, Hudud al-Alam’da: Ana yeri *zarang(zereng)* olarak adlandırılan bölgede/kasabada etrafında, içi su ile dolu hendeklerle çevrili bir kale bulunur. Bu su da kendiliğinden çıkıp gelir. Kasabanın ve içindeki evlerin içinde kanallar vardır. Bu kanallarda su dolar. Kasabanın 5 ana kapı vardır. Ara sokak/kenar mahalle/varoşlar bir duvarla çevrilir ve 13 kapıya sahiptir. Bölge/kasaba sıcak bölgede bulunur ve burada asla kar yağmaz. Halka ait yel değirmenleri bulunmaktadır. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng.nşr., V. Minorsky), London 1937, s.110.

⁴⁵Mehmet Saray, “Afghanistan...”, s.402.

⁴⁶May Schinasi, **Afghanistan at the Begining...**, s.85; Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan...**, s.3vd.

⁴⁷Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, Malatya 2014, s.8.

⁴⁸S.Cöhce, “İlk Çağda Hindistan’da Türk Varlığı”, s.14vd; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, s.8vd; S.Offinoski, **Afghanistan**, New York 2003, s.XI; M. Ali, **A Cultural History of Afghanistan**, Kabil 1964, s.5.

ülke, o dönemde Kuşan, Akhun, Kalaç ve benzeri Türk gruplarının yerleştiği bir alan haline gelmiştir ki bu grupların bakiyeleri daha sonra Gazneliler devletinin temelini teşkil edeceklerdir.⁴⁹ Afganistan Gazneliler döneminde hâkim nüfusu oluşturan Türklerin yanında yeni teşekkül etmeye başlayan Efganlılar⁵⁰, İrani unsurlar ve bir miktarda Hindu⁵¹ ve Arap topluluğu bulunmaktaydı. Bu nüfus aynı zamanda dünyanın en eski şehirlerinden sayılan Gazne, Herat, Belh gibi merkezlerde büyük oranda yerleşmişti.⁵² Bunlardan Herat⁵³ çok eski yerleşim yeri olmasının yanında⁵⁴ günümüze kadar pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmış kültür, siyaset, sanat, edebiyat alanında muhteşem ürünlerin meydana geldiği bir merkez olarak dikkati çekmektedir.⁵⁵

Herat şehri⁵⁶ aynı adla anılan veya Herirud⁵⁷ nehri tarafından sulanan, Herirud⁵⁸ Vadisi'nin verimli topraklarının bulunduğu coğrafyadır.⁵⁹ Burayla ilgili olarak Arap

⁴⁹ Sultan Mahmud döneminde askeri yapının en mühim unsuru olan Türkler ordunun temelini teşkil ediyordu. Türk grupları içinde ise Halaç Türkleri en önemli unsurdu. Bkz., M. Longworth Dames, "Efganistan", s.153; M. Longworth Dames, "Gazneliler", İA/IV, İstanbul 1997, s.744.

⁵⁰ Efganlıların ülkeye kuzeyden gelip Süleyman Dağları etrafında yerleştikleri bilinmektedir. Bilahare o ahalinin Hind asıllı yerli halk ile karışmaları üzerine Pahtan-Patan(Paştun-Pahtun) adı verilmiştir. Fakat bir müddet sonra kuzeyden kalabalık kitleler halinde Halaç(Akhun-Eftalit) Türklerinin o havaliye gelmeleri halkın etnik yapısını yeniden değiştirmiş ve böylelikle Afgan halkı meydana gelmiştir. Bkz., G.N.Molesworth, **Afghanistan 1919**, London 1962, s.3; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler...**, s.21vd; Sultan Mahmud döneminde Efganlıları itaat altına almak için oğlu Amir'i Gazne'nin yanındaki dağlık memlekete gönderdiği ifade edilir. Bkz., M. Longworth Dames, "Efganistan", s.139,153; M. Longworth Dames, "Gazneliler", s.744; Arthur V. Huffman, "The Administrative and Social Structure of Afghan Life", **Journal of the Royal Central Asia Society/XXXVIII**, 1951, s.43vd.

⁵¹ M. Longworth Dames, "Efganistan", s.153; M. Longworth Dames, "Gazneliler", s.744.

⁵² Recep Uslu, "Herat", DİA/XVII, İstanbul 1998, s.215; Mehmet Fazlı, **Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna**, (nşr., Kenan Karabulut), İstanbul 2007, s.71; H.W.Bellew, **Journal Of A Political Mission To Afghanistan In 1857 Under Major(Now Colonel) Lumsden With A Account Of The Contry And People**, London 1865, s.1vd.

⁵³ Hudud al-Alam'da çok güçlü bir şehristan, bir kalesi ve kenar mahalleleri olan büyük bir yerleşim yeri olarak ifade edilmektedir. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.103.

⁵⁴ Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevi, **Tarihname-yi Herat**, Tahran 1373, Mukaddime, s.23.

⁵⁵ Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389, s.1.

⁵⁶ Eski çağlarda Herat ve çevresine "Aria", orta çağlarda Herat, Gur, Merv ve Gazne arasındaki topraklara "Garcistan" denilmekteydi. Bkz., Zahirü'd-din Muhammed Babur, **Vekayi II**, s.475; Orhan Yazıcı, **Modern Afghanistan...**, s.5vd; Zeki Velidi Togan, "Herat", İA V/I, Eskişehir 1997, s.429.

⁵⁷ Çok eski bir tarihe sahip olan Herirud nehri, kaynağını kuzeydeki Kuh-i Baba dağlarından almaktadır. Devletiyar köyü yakınından geçen ve iki kolu olan Herirud nehri Kuh-i Siyah ve Kuh-i Sefid dağ silsilelerini kuzeyden güneye büyük bir duvar gibi yarmaktadır. Çok dar olan bu vadinin Toprakları verimlidir. Pamuk, pirinç, şeker kamışı başta olmak üzere çok çeşitli meyve ve sebzeler yetişmektedir. Bkz., Resul Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388, s.60vd; Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", **İÜEF Tarih Dergisi**, S.27, İstanbul 1973, s.179.

⁵⁸ May Schinasi, **Afganistan at the Begining...**, s.85; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler...**, s.19; R. Uslu, "Herat", DİA/XVIII, Ankara 1998, s.215.

⁵⁹ G. Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia And Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur**, Newyork 1873, s.407.

coğrafyacıları, Herat ile Merverud arasındaki bölgeyi “*Kencrustak*”, Herat ile Serahs arasında kalan bölgeyi ise “*Badgis*” şeklinde adlandırmaktadırlar.⁶⁰

Türkistan’da Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan Herat’ın bilinen en eski ismi ve anlamı ile ilgili olarak pek çok iddia bulunmaktadır. Herat adı Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta’da yazılan kaynaklardaki ifadelerle göre, “*Hayoru*”, “*Haraeva*”⁶¹, “*Hayerova*”, “*Hariova*”, “*Hariava*” şeklinde ifade edilirken ⁶² Arap kaynaklarında “*Hare*”, “*Harev*” şeklinde, Grek kaynaklarında “*Apella*”, Yunan kaynaklarında “*Aryana*”,⁶³ “*Aryono*”, “*Aryana Vice*” şeklinde “*Büyük Aryana Kavmi*” anlamında ifade edildiğini görmekteyiz.⁶⁴ Bizans kaynaklarında “*Chaira*”, Çin kaynaklarında ise Kaşmir’e⁶⁵ benzer çok sıcak bir yer olan, yeşil ve düz araziden oluşan, beş tür tahılın yetiştiği, incilerin olduğu ve bunun dışında gergedan ve aslanın olduğu bölge ifadesiyle kullanılan Herat adı “*Wu-i-Shan-Li*” şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁶ M.Ö VI. yüzyılda Herat’ın kuzeyinde yaşayan Behmen b. İsfendiyar yani Şemire b. Ceman Feridun⁶⁷ ve oğulları döneminde ise buranın adı “*Keyumers*” şeklinde adlandırılır.⁶⁸

Herat şehrindeki en kadim kültür M.Ö. 800’lere kadar geçmişe sahip bulunan Mazdek inancıdır. M.Ö. X. ve IX. yüzyıllarda Massagetler, VIII. ve VI. yüzyıllarda Medler, M.Ö. 500 yıllarında Persler⁶⁹ Herat’ta hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir.⁷⁰ M.Ö.336-323 Makedonyalı İskender bu coğrafyaya gelmişti. Kısa süren seferine rağmen İskender’in şehirde bırakmış olduğu kültürel izler asırlarca etkisini devam

⁶⁰Barthold, “*Herat ve Herirud...*”, s.179; **Hudud al-Alam**, (İng.nşr., V.Minorsky), London 1937, s.104vd.

⁶¹Zeki Velidi Togan, “*Herat...*”, s.429.

⁶²Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391, s.1.

⁶³Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, (nşr., A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.569.

⁶⁴Ser Muhakkık Afzali, Muhammed İslam, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389, s.1.

⁶⁵Yerel dilde Kaşmir olarak ifade edilen Keşmir, Çin Kaynaklarında “*Chi-pin*” olarak ifade edilmektedir. Bkz., Kürşat Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul 2003, s.96.

⁶⁶Kürşat Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan...**, s.96.

⁶⁷Şemiran döneminin hâkimi olup Afganistan’daki “*Kal’a Şemiran*” ya da “*Arge Herat*” onun adına yapılmıştır. Khendaj Herat’ta ise mezarı yapılmıştır. Bkz., Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391, s.5.

⁶⁸**Rapor: Plan-ı İnkışaf-ı Vilayet-i Herat**, Afganistan 1391, s.12; Veli Şah Behre, **Herat...**, s.4vd.

⁶⁹Çağımızdan yüzyıllar önce Pers hâkimiyeti Afganistan’ın Herat, Kandahar ve Kabil gibi bölgelerine kadar gelmiştir. Pers İmparatoru bu bölgeleri hâkimiyeti altına almıştır. Bu durum XIX. yüzyıla kadar bu şekilde sürmüştür. Bkz., S.G. Macmunn, **Afghanistan from Dairus to Amanullah**, Edinburg 1929, s.9; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, s.8vd.

⁷⁰H.G.Rawlinson, **A Concise History of the Indian People**, Oxford 1950, s.48; Mustafa Şahin, **Ortaçağ’da Herat Bölgesi(Gaznelilerin Kuruluşundan Timurları Yıkılışına Kadar)**, Tokat 2013, s.2vd; Sahaista Wahab, Barry Yaungerman, **A Brief History of Afghanistan**, New York 2007, s.279.

ettirmiştir.⁷¹ M.Ö.321-297 yılları arasında Hindistan'da varlığını sürdüren Morya İmparatorluğu'nun sınırları bir süre Herat'a kadar uzanmış olsa da bu dönem Herat'ı ile ilgili olarak elimizde yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır.⁷² İskender'in Babil'de ölümünün ardından tesis ettiği büyük imparatorluk kısa sürede dağılmaya başlamıştır. Bölgede bu devletin yerine Slevkuslar(Seleucus)⁷³ hâkimiyet kurmuşlardır. Bir süre sonra Slevkuslar, hâkimiyeti İskenderin ölümünden “*unutulmuş imparatorluk*”⁷⁴ adı verilen Baktirian Helenlerine kaptırmış ve burada bir Grek Krallığı kurulmuştur.⁷⁵ İskender tarafından Makedonya, Kıbrıs ve Mısır'dan getirilerek Belh civarına yerleştirilen Helenler⁷⁶ Hayber Geçidinden Ceyhun menbaına uzanan sahada varlıklarını devam ettirmişlerdi.⁷⁷ Herat şehri bu dönemlerde “*Bactria*” olarak adlandırılmaktaydı.⁷⁸ Slevkuslar'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan eden Greko-Baktirian Devleti, Slevkuslar'ın “*Dyodot*” adlı valileri tarafından kurulmuş olup bölgede ikiyüz elli yıl hüküm sürmüştür.⁷⁹ Bunların siyasi açıdan bölgede fazla bir etkinlik göstermesi mümkün olmadığı için Saka ve Yüeçilerin bölgeye gelmeleriyle Greko Baktiria Devleti onlara yenilerek güçten düşmeye başlamış ve küçük devletçiklere bölünmüşler⁸⁰ ve daha sonra da Hindistan da Çandragupta Devletine yenilince zayıflayacaklardır.⁸¹

⁷¹Hutton,J., “*Central Asia*”, *from the Aryans to the Cossaack*, London 1875,s.22vd; Barry Yaungerman, **Figurative Art in Medieval Islam: And the Riddle of Bihzad of Herat (1465-1535)**, Paris 2004, s.78; Makedonyalı İskender'in bölgedeki faaliyetleri ve neticeleri hakkında geniş bilgi için bkz., J.P.Mahaffy, **Alexander's Empire**, Newyork 1887, s.33vd; R.K.Mookerji, **The Gupta Empire**, Bombay 1952, s.25vd; H.Sanghavei-L.Mansharamani, **Accient Indian History**, Bombay 1964, s.111vd; W.W.Tarn, “*Alexander, The Conquest of the far East*”, **Cambridge Ancient History VI**, (Ed.,J.B.Bury vd.)Cambridge 1975,s.390vd;A.V.W.Jackson, “*The Persian Dominions in Northem India Down to the Time of Alexander's Invansion*”, **The Cambridge History of India I**, Delhi 1955, s.299.

⁷²Mustafa Şahin, **Ortaçağ'da Herat**..., s.2vd.

⁷³M. Longworth Dames, “*Efganistan*”, s.148.

⁷⁴İskenderin getirdiği ve yerli ahali ile evlendirmek sureti ile oluşturduğu unutulmuş imparatorluk da denilen bu devlet hakkında geniş bilgi için bkz., W.W.Tarn, **The Greks in Baktira and İndia**, Cambridge 1938; A.K.Narain, **The İndo-Grekeks**, Oxford 1957; Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan**..., s.7.

⁷⁵Herevi, Mukaddime, s.23; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.4.

⁷⁶Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s.381; A. Belenitsky, **Central Asia**, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s.59vd; W.W.Tarn, **The Greks in Bactiria and India**, Cambridge 1938, s.10.vd; A.K.Narain, **The Indo-Greeks**, Oxford 1957, s.8vd.

⁷⁷N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.4; A.Guha, **Central Asya**, New Delhi 1970, s.121vd.

⁷⁸Justi Ferdinand, **The Life and Legent of Zarathushtra Avesta, Pahlavı and Ancient Persian Studies**, (Ed., Shams-ul-Ulema Dastur Peshotanj, Behram J. Sanjana, M.A. P.H.D), Strazburg-Leipjig 1904, s.154.

⁷⁹Mustafa Şahin, **Ortaçağ'da Herat**..., s.2vd.

⁸⁰N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.4vd.

⁸¹O.YAZICI, **Modern Afganistan**..., s.7; M. Fazlı, **Afganistan'a Seyahat**..., s.8.

Türk hâkimiyetinin Herat bölgesinde başlangıcı Sakalar (İskitler) ile başlar.⁸² Taşkent ile Issık Göl arasında yerleşik vaziyette yaşayan Sakalar, M.Ö. II. yüzyılın başlarında Hun baskısı karşısında tutunamayan Yüecilerin istilasına maruz kalmışlardır. Yüeciler burada Saka boylarının bir kısmını kendilerine ilhak ederken geriye kalanlar güneye göçmek zorunda kalır. Sakaların bir kısmı Keşmir'e geçerek orada parçalanıp birkaç krallık kurarken geriye kalanlar ise M.Ö. 150-100 senelerinde Ceyhun üzerinden Merv-Herat yoluyla Kuzey Hindistan'ın Gandhara bölgesine inerek, oradan da Sicistan'a ulaşmışlardır.⁸³ Bu bölgeye geldiklerinde burada Bengü taşlarına benzer taşlar dikmişlerdir. Kaynakların bazılarında Belh ve Herat bölgesinde olan Grek devletini Sakaların yıkıp burada hâkimiyeti tesis ettikleri geçmektedir.⁸⁴ "Sakastana" dedikleri Sicistan'ın⁸⁵ coğrafi adını miras olarak bırakan Sakaların belirli bir dönem sonrası Part hâkimiyetini kabul ederek yerli kültürü benimsemişlerdir. Herat Sakaların kurduğu devletin sınırları içerisinde yer almıştır.⁸⁶ Sakalar, İran'ın doğu bölgesi ve Ceyhun bölgesinde varlıklarını sürdürdükleri dönemde Persler ile mücadelede bulunmuşlardır. Sakalar Herat'tan geçerek İran'a kadar bir yol açtıkları gibi "Drangiana"⁸⁷ eyaletini de tamamen ele geçirerek geniş bir corafyada hâkimiyet tesis etmişlerdir.⁸⁸

Sakaları yerlerinden ederek, onların coğrafyasına yerleşen Büyük Hun İmparatorluğunun vassalı olan Vusunlar'ın saldırısına maruz kalıp Issık Göl bölgesini

⁸²Salim Cöhlce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", **Türkler I**, Ankara 2002, s.1288; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.4.vd; M. Longworth Dames, "Efganistan", s.149vd.

⁸³S.Cöhlce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288;Salim Cöhlce, **Delhi Türk Sultanlığı Tarihi**, Malatya 2004, s.5; N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**,s.4vd; Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri...",s.269; E.J. Rapson, "The Scythianand Parthian Idvaders", **The Cambridge History of India I**, Ancient India, Delhi 1955, s.512; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, s.8.

⁸⁴S.Cöhlce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...",s.1288; Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yü-e-çi'ler, **AÜDTCF Dergisi XV/1-3**, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s.262; Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I**, Ankara 1987, s.65; Richard Nelson Frye, **The Heritage of Persia**, London 1962, s.167vd; K. Czegledy, **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, (nşr., E. Çoban), İstanbul 1988, s.30.

⁸⁵Sicistan, görkemli bir beldedir. Sind ve Hind bölgesine bitişiktir. Yerleşim yerleri Horasan'dakilere benzer ve onlara eşit düzeydedir. Bunlar; Büst, Cüveyni, Zerence'l Uzmâ vs. kasabalarıdır. Zerence'l Uzma kral Rutbil'in dört fersahlık mesafede, etrafı hendeklerle çevrili şehridir. Beş kapısı ve ortasında kollara ayrılan ve "Hilmend" denen nehri vardır. Çorak arazilere kadar suyu kesilmez. Buralar ayrıca Sind beldelerinde Mekran'a ve Kandahar'a sınırdır. Bkz., Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, s.9; Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, (nşr., Murat Ağarı), İstanbul 2002, s.62vd.

⁸⁶S.Cöhlce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...",s.1288vd; E.J.Rapson, "The Scythianand Parthian Idvaders", **The Cambridge History of India I, Ancient India**, Delhi 1955, s.512.

⁸⁷Eski çağlarda Kandahar'ın kuzeyindeki bölgeyi tanımlamada "Dragania" ismi kullanılırdı. Bkz., O.Yazıcı, **Modern Afganistan...**,s.5.

⁸⁸M. Longworth Dames, "Efganistan", s.149.

bırakarak, günümüz Afganistan ve Toharistan'a gelen Yüeciler⁸⁹, muhtemelen M.Ö 133-129 senelerinde bu bölgeye inmişlerdir.⁹⁰ Afganistan'a M.Ö 125'li yıllarda gelerek Greko Baktirian devletini ortadan kaldırarak hâkimiyetlerini tesis eden Kuşanlar'ın buradaki hâkimiyet süreci yüz seneyi geçer.⁹¹ Yüeciler, Kuşanlar ile bir birlik tesis ederek Kuşanlar Devletini tesis etmişlerdi.⁹² Yüeciler, Herat'ın da içerisinde yer aldığı Buhara'ya kadar olan toprakları alarak sınırlarını genişletmişlerdir. İskender'in artığı Baktrian Helenlerini ortadan kaldırdıktan sonra Kuşan yabgusu tarafından birleştirilen Yüeciler, Hindistan'a inmişlerdir.⁹³ Kanişka devri Kuşanların en güçlü dönemini teşkil eder.⁹⁴ Bahse konu olan dönemde Kuşanların geniş bir bölgeye hükmettikleri ve tabi olarak bölgenin en güçlü hâkimi olduğu görülmekle birlikte bugünkü Afganistan'daki Tahia'ya şehrine yerleşmişlerdir.⁹⁵ Nitekim Kuşanlar, bu dönemde hem Hindistan işleriyle hem de bölgenin tüm meseleleriyle ilgilenen bir güç olmuştur.⁹⁶ Sasani Hükümdarı I.Şapur (241-272) döneminde Yüeciler, Sasanileri mağlup ederek Pencap'ın kuzeyinde yer alan toprakları kaybetmiş⁹⁷ ve bu arada Herat da Sasanilerin eline geçmiştir. 226 yılından itibaren İran'da yeni bir devlet olarak ortaya çıkan Sasaniler, kuruluşlarından itibaren yönlerini doğuya çevirerek kısa bir süre içerisinde bütün İran'a hâkim olmuş ve V. yüzyılda çok güçlü bir duruma gelmişlerdir.⁹⁸ Ceyhun Nehri'ni geçen Sasaniler, Yüecilerle girdikleri amansız mücadelelerin sonucunda Baktria topraklarını kendi hâkimiyetlerine alarak,

⁸⁹Vussun-Yüeci çekişmesi ve bu göç için bkz., B.Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF Dergisi VI/4**, (Eylül-Ekim 1948), s.259,278; O.Yazıcı, **Modern Afganistan...**, s.7.

⁹⁰S.Cöhce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288vd; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul1981, s.45vd; Louis Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (nşr., S. Karatay), Ankara 1986, s.240; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, **The Arab Conquest of Central Asia**, New York 1970, s.3; M. Longworth Dames, "Efganistan", s.150.

⁹¹S.Cöhce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288vd; Mehmet Tezcan, "Kuşanların Menşei", **Türkler I**, Ankara 2002, s.789; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5.

⁹²Kuşanlar hakkında geniş bilgi için bkz., Enver Konukçu, **Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi**, Erzurum 1973, s.5vd; S.Cöhce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288vd; M.Tezcan, **Kuşanlar Tarihi**, Erzurum 1996, s.1vd; V.A.Smith, "The Kushan or India-Scythian Period in Indian History", **JRAS**, 1903, s.31vd; Richard Nelson Frye, **The Heratige of Persia**, London 1962, s.201vd.

⁹³S. Cöhce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288vd; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5.

⁹⁴Bu hükümdarı İslâm dönemi kaynakları Raca Kanik olarak kaydederler.Bkz.,Zeki Velidi Togan, "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2**, 1964, s.58vd.

⁹⁵Dursun Ali Akbulut, **Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. YY.)** Erzurum 1984, s.40vd; B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 1981, s.489vd.

⁹⁶B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s.296.

⁹⁷S.Cöhce, "Hindistan'da Türk hâkimiyeti...", s.1288vd.

⁹⁸F.V.Büchner "Sasaniler", **İA/X**, İstanbul 1988, s.245.vd; Enver Konukçu, "Akhunlar", **Türkler I**, Ankara 2002, s.1312vd.

buraları kendi adlarına yönetecek Kuşanşah denilen şehzadeler atamışlardır.⁹⁹ Böylece Sasaniler Herat'ın da içinde olduğu Murgab nehri'ne kadar olan bölgeyi yönetmişlerdir.¹⁰⁰ Bu dönemde Herat çok muhkem ve mühim bir şehirdi.¹⁰¹ Sasaniler idaresindeki şehir o dönemde hâkim görüşe sahip olan Dihkan¹⁰² ve Merzübanlar¹⁰³ tarafından yönetilirken, sınır bölgesinde yer almasından dolayı sürekli el değiştirmiş önemli bir askeri merkezdi. İslam fetihleri başlamadan kısa bir süre önce Türkistan'dan gelen Eftalitler (Akhunlar) bu bölgede büyük bir Türk devleti kurmaya muvaffak oldular.¹⁰⁴ Ancak, Sasaniler günden güne güçlerini kaybederken böylelikle Herat'ta Akhunların kontrolü altına girmiştir.¹⁰⁵

Herat, Türkistan'da Büyük Hun İmparatorluğunun yıkılmasının ardından Asya içlerinden batıya göç etmiş olan Yüeciler'in varisi Kuşanlar'ın çökmesinin ardından Hun kabileleri arasında güçlenerek büyük bir devlet kuran,¹⁰⁶ Avrasya'nın sadece siyasi değil, ekonomik ve kültürel hayatına da uzun süre damgasını vuran Akhunlar tarafından

⁹⁹ S.Cöhce, "*Hindistan'da Türk hâkimiyeti...*", s.1288vd; Ahmet Altungök, **IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk Fars İlişkileri**, Elazığ 2007, s.27vd.

¹⁰⁰ S.Cöhce, "*Hindistan'da Türk hâkimiyeti...*", s.1288vd.

¹⁰¹ A.Zeki Velidi Togan, "*Herat*", **İA V/I**, Eskişehir 1997, s.429.

¹⁰² Dihkan: Sasaniler devrinde İran'da ve Türkistan'da, sayıları hiç de az olmayan soylular sınıfına dihan deniliyordu. Mes'udi'ye göre dihanlar, Sasani hükümdarlarından Hoşeng'in kardeşi Vehgerd'in on oğlundan gelmişlerdir. Dihkanlar Sasaniler döneminde umumiyetle köylerin idaresinden sorumlu idiler. Her dihan bir veya birkaç köyü yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Ancak dihanların Sasaniler devrinin sonlarında Türkistan'da olduğu gibi İran'da da şehirleri idare ettikleri görülmektedir. İslam orduları Sasani topraklarında harekâta bulundukları sırada Deskere, Enbar, Babil, Meysan ve Ahvaz ile diğer birçok şehir dihanlar tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca Horasan'daki Herat, Mervrud, Nişabur dihanlarının Müslümanlara tabi olarak mevkilerini korudukları bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz., Faruk Sümer, "*Dihkan*", **DİA/IX**, İstanbul 1994, s.289vd.

¹⁰³ Merzübanlar: İran'da Sasaniler döneminde valilere, islami dönemde yüksek dereceli mahalli memurlara verilen unvandır. Eski Farsça merz "sınır" ve ban "*bekçi*" kelimelerinin birleşmesiyle elde edilen isim (modern Farsça'da merzban/ merzvan/ merzeban) "*sınır bekçisi, sınır kumandanı, uç beyi*" gibi anlamlar taşır. Arapça'da merzübana dönüşmüş, ayrıca bundan merzebe (birini bir yere merzüban olarak tayin etmek) fiili türetilmiştir. Merzübanın Sasani döneminde sınır bölgesi kumandanlarına bir unvan olarak verilmesi miladi IV. yüzyıla rastlar. Geniş bilgi için bkz., Tahsin Yazıcı, "*Mürzüban*", **DİA/XXIX**, İstanbul 2004, s.255vd.

¹⁰⁴ S.Cöhce, "*Hindistan'da Türk hâkimiyeti...*", s.1288vd; N.Durak, **Hindistana Kuzeyden...**, s.5; M.A.Ahmad, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi**, Lahor 1949, s.37; K.M. Panikkar, **A Survey of Indian History**, Benglora 1954, s.114; Mehmet Tezcan, "*Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler*", **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 2006, s.35vd; H.W.Haussing, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (nşr., H.Kayayerli), Kayseri 1997, s.251; R.K.Mookerji, **The Gupta Empire**, Delhi 1969, s.20vd.

¹⁰⁵ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5; M.Longworth Dames, "*Efganistan*", s.150; Recep Uslu, "*Herat*", **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s.215.

¹⁰⁶ Enver Konukçu, "*Akhunlar...*", s.1312vd; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5.

yönetilmiştir.¹⁰⁷ Akhunlar başlangıçta Kuşanlar ve diğerleri gibi yabancı, pis, mundar, barbar olarak anılmakla birlikte orta Hindistan yaylalarına kadar ünlerini yaymayı başarmışlardır.¹⁰⁸ Akhunların Ceyhun nehri'nin öte tarafına hâkimiyet kurmaları ile Sasanilerin ananevi politikası olan Hindistan'a ve Maverâünnehr'e kadarki toprakları egemenliği altına alma politikalarını sekteye uğramaktaydı. Bu gelişmeler de Akhun ve Sasaniler arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler dönemini başlatmıştı.¹⁰⁹ Bu ikili arasındaki mücadeleye Akhunlar'ın bu bölgenin tamamına yerleşip Sasaniler'in daha önceden beri devam etmiş oldukları Afganistan'ı hâkimiyetleri altına almadaki çabalarına İpek yoluna hâkim olma da eklendiğinden zorluve karmaşık bir mücadele süreci başlayacaktır. Bu dönemde Sasani hükümdarı Firuz ile Akhun hükümdarı Ahşunvaz arasında bir tek Afganistan'ın Toharistan Bölgesi ve Herat şehrinde değil aynı zamanda Sicistan civarında da amansız mücadeleler devam etmekteydi. Akhunlar, Sasaniler ile yapılan savaştan zaferle ayrılmış, Yabgu Aksungur'ın komuta ettiği Akhun ordusu Herat ve Merv'er-rud civarını hâkimiyetine alarak Sasaniler'i vergiye bağlamayı başarmışlardır.¹¹⁰ Bu mücadeleler esnasında 484 yılında Firuz'un gerçekleşen savaşta hayatını kaybetmesinin üzerine Sasanilerin direncide kalmadı ve Akhunlar'a haraç verme süreçleride başlamıştır. Savaşın ardından Sasaniler, Firuz'un oğlu Kavad'ın Akhun sarayında kontrol altında bulunmasını mecburen kabul etmişlerdir.¹¹¹ Afganistan, Türkistan ve İran'a geçiş güzergâhında yer alan Herat, Sasaniler ve Akhun devletlerinin mücadelesi esnasında devamlı el değiştirmiştir. Akhunlar Sasani hükümdarı Hürmüz döneminde onların üzerine yürümüş Horasan, Herat, Badgis ve Buşenc'i hâkimiyetlerine almışlardır.¹¹² Bu dönemde Herat şehri de 484 senesinde Akhunların hâkimiyeti altına girmiş ve Akhun boylarından Kadis-Hun, Herat

¹⁰⁷ Kuşan Devleti, var olduğu dönemde, dünyanın en büyük dört devletinden birisi olmuştur. Hatta yaklaşık otuz yıl kadar da dünya güç dengelerini elinde tutmuştur. Bkz., Awadh K. Narain, "*Kuşan Devleti*", **Türkler I**, (nşr., Murat Yaşar), s.1300vd.

¹⁰⁸ S.Cöhce, "*Hindistan'da Türk hakimiyeti...*", s.1288vd; N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.5, M.A.Ahmad, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi**, Lahor 1949, s.37; K.M. Panikkar, **A Survey of Indian History**, Benglora 1954, s.114; Daha sonra Müslümanlar ve Türklere de aynı ifade kullanılacaktır.

¹⁰⁹ Enver Konukçu, "*Akhunlar...*", s.1312vd; Abdul Sabahuddin, **History of Afganistan**, New Delhi 2004, s.23vd.

¹¹⁰ Enver Konukçu, "*Akhunlar...*", s.1312vd; Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011, s.51vd; M. Longworth Dames, "*Efganistan*", s.150vd.

¹¹¹ Dursun Ali Akbulut, "*Kionit/Hyan ve Eftalitler Çağında Maverâünnehr ve Horasan'da Türkler*", **Türkler I**, Ankara 2002, s.831-844; Enver Konukçu, "*Akhunlar...*", s.1312vd.

¹¹² Mes'udi, **Muruc el-Zeheb**, (nşr., Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.42-56.

yakınlarında hâkimiyetini tesis etmiştir. Akhun Devleti, Göktürkler ve Sasaniler ile uzun süre İpek Yolu egemenliğinde aralarında olduğupek çok mesele sebebiyle bir biriyle mücadeleye girmişlerdir. Akhunlar Sasani Hükümdarı V. Behram tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından Sasanilerin sürekli karşısında göreceği bir tehdit unsuruna dönüşmüşlerdir. Bu zaman zarfında Herat şehri Akhun hâkimiyetindeydi.¹¹³ 555 yılında Mukan Kağan zamanında Göktürkler, Akhunları mağlup etmişlerdir.¹¹⁴ Süratle ilerleyen Göktürk ordusu 558-559 senelerinde Baktria ve Toharistan'ı hâkimiyetleri altına alarak Herat'ın da içinde olduğusınırlara kadar ulaşacak ve nihayetinde Badgis'i kontrolleri altına almışlardı.¹¹⁵ Göktürkler ile Sasaniler'in (563-568) aralarındaki ittifaka müteakip yenilgiye uğratılan Akhunların hâkimiyet sahansı kendi aralarında bölüşürmüşlerdir.

Bu dönemde Ceyhun Nehri, İran ile Turan'ın sınırı kabul olunurken Ceyhun'un karşı tarafında yer almış olan Herat şehrinin de içinde olduğu alan Göktürk hâkimiyetine girmiştir.¹¹⁶

Göktürkler'in hâkimiyet döneminin ardından kurulmuş olan Uygurlar zamanında da Herat şehrine Türk akınları başlamış olsa da bu akınların¹¹⁷ devamlılık arz etmemesinden dolayı Herat şehrinin de aralarında olduğu bölge Uygur hâkimiyeti altına girememiştir. Akhunlar'ın devlet olarak yıkılmalarının ardından geride kalanların bir kısmı Herat ve Badgis'in de içinde olduğu topraklarda yarı bağımsızolarak varlıkları idame etmişlerdir.¹¹⁸ İslamiyetin bu topraklara ulaştığı esnada Akhunlar'ın bakiyeleri bu şehirde bulunmaya devam etmekteydi. İslam ordularının fetihleri sırasında Ceyhun Havzası'na dayandıkları esnada Herat'ta Badgis hükümdarı olan ve Akhunların devamı sayılan Nizek Tarhan bulunmaktaydı.¹¹⁹ İslam ordularının Ceyhun'u aşmalarının ardından Herat ve Badgis'in etrafında yaşamış olan Nizek Tarhan ile mücadeleleri

¹¹³F.V.Büchner, "*Sasaniler...*" ,s.245vd; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1991, s.83.

¹¹⁴Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2012, s.25.

¹¹⁵Umay Türkeş Günay, **Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe**, Ankara 2007, s.133; Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011, s.126; Mustafa Şahin, **Orta çağda Herât...**,s.6.

¹¹⁶ Mustafa Şahin, **Orta çağda Herât...**,s.6vd;Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, **The Arab Conquest Central Asia**, New York 1970, s.3; J. Paul, "*Histories of Herat V*", **Encyclopedia Iranica Local Histories**, 2003, s.67; James G. Forlung Fund, **The Arab Conquest in Central Asia**, University of Nebraska Omaha, London 1923, s.1.

¹¹⁷Mustafa Şahin, **Orta çağda Herât...**,s.6vd.

¹¹⁸Hamilton Alexander Rosskeen Gibb,**The Arab Conquest...**,s.3;J.Paul, "*Histories of Herat...*" ,s.67; James G. Forlung Fund, **The Arab Conquest in Central...**,s.3.

¹¹⁹Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler(Talas Nazariyesinin Çöküşü)**, Konya 1999, s.81.

olmuştur.¹²⁰ Akhunlar'ın bölgede hâkimiyetleri esnasında Halaçlar da bu bölge de mahalli beylikler şeklinde varlığını sürdürmekte olup¹²¹ kaynakların verdiği bilgilere göre onların Afganistan ve Toharistan civarındaki varlığı çok eskilere dayanmaktaydı. 706'da İlhanlı askeri komutanı olan Emir Bucay'ın Herat şehrini kuşatması sırasında Sancariler, Gurlular ile birlikte Halaçlardan bir grubun da şehrin savunmasında görev aldıkları kaynakların verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz.¹²²

Doğu kağanlarının ve Oğuz Kağan'ın Baverad (Ebiverd),Serahs ve Merv bölgelerine seferleri sırasında yaz aylarını ve sonbaharı, ilkçağlardan itibaren destanlarda bahsi geçen Herat'ta geçirdiği ifade edilir.¹²³

Herat'ın İslam ordularınca ne zaman ve kimler aracılığıyla fethedilmesi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Fetih tarihinin 641 ile 653¹²⁴ yılları arasında olabileceği konusunda kaynaklarda bilgiler mevcuttur.¹²⁵ Günümüz tarihçileride fetih tarihi hususunda da bir görüş birliğine sahip değillerdir. Müslümanların bu bölgede girişmiş oldukları fetih hareketlerinin başlama devresi hakkında günümüz araştırmacıları farklı tespitlerde bulunmaktadırlar. Kimileri bu fetihlerin İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer döneminde olduğunu söylerken kimileri de Hz. Osman döneminde gerçekleştirildiğini dile getirmektedirler.¹²⁶ Fethi kimin yaptığı hususunda görüş ayrılığı olduğu gibi Herat şehrinin savaş veyahud barış yolu ile alındığı hususunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Kaynakların bazılarında çok çetin geçen bir mücadelenin ardından şehrin Abdullah b. Amir'in aldığı ve bazılarında da buranın Ahnef b. Kays

¹²⁰B.A.Litvinsky, **History of Civilization of Central Asia III**, New Delhi 1996, s.183.

¹²¹S. Cöhe, "*Hindistan'da Türk hâkimiyeti...*", s.1290vd.

¹²²Mehmet Fuad Köprülü, "*Halaç*" **İA/V/I**, İstanbul 1988, s.111vd; K.S.Lal, **History of the Khalijs**, London 1967,s.10vd; S.Roy, "*The Khalaji Dynasty*", **The Delhi Sultanate**,(nşr.,R.C.Majumdar), Bombay 1960, s.12vd.

¹²³A.Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı(Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili)**, İstanbul 1982, s.46.

¹²⁴Muinüddin Muhammed Zemçi El-İsfizari, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat I**,(Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam),Tahran 1338,s.378; Sahaista Wahab-BarryYaungerman, **A Brief History of Afghanistan**, New York 2007, s.29.

¹²⁵Ahmed b. Yahya El Belazuri, s.352; İsmail Pırlanta, "*Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi*", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XV/1**,Sivas 2011, s.390vd.

¹²⁶Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi II**, İstanbul 1989, s.87; A.Vehbi Ecer, **İslam Tarihi Dersleri II(Dört Halife Dönemi)**, Kayseri 1995, s.109; Sadık Eraslan, **Sosyopolitik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ankara 1999, s.280; M. Bahâüddin Varol, "*İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi*", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.18, Konya 2004, s.118vd; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s.7.

aracılığıyla alınmış olduğu yazılmaktadır.¹²⁷ Hz. Ömer döneminde Sasanilerin 639 Kadisiye ve 642 Nihavend savaşlarında¹²⁸ mağlub olmasının ardından İslam orduları için İran engelini büyük oranda yok olmasıyla Horasan topraklarının fethi için mücadele dönemleri hızlanmıştır.¹²⁹ İlk akınlarda Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herat ve Belh fethedilmiştir.¹³⁰ Arapların bölgeye gelişi sırasında güçlü bir siyasi teşekküle sahip olmayan Herat'ın Sasanilerin yıkılmasının ardından küçük hanedanlıklar aracılığı ile yönetildiğin kaynaklarda görmekteyiz. Bu durum Horasan'ın büyük bölümünde olduğu gibi Herat şehrinde de geçerliydi.¹³¹ Müslümanların Herat'ı fethi esnasında her emirin komutası altında bir dihkane da bulunmaktaydı. Müslüman orduların fetihleri sırasında Herat şehri Sasani İmparatorluğu'nun bir merzubanı tarafından idare edilmekteydi.¹³²

Müslüman ordularının ilk fetihleri sırasında aşağı Toharistan da yer alan Belh, Cüzcan, Badgis'in yanı sıra Herat'taki Akhun prensliklerine ilk karşı koyanlar olmuşlardır.¹³³ Bu prenslikler Sasanilerin son dönemlerine kadar buralardavergi vermek şeklinde hayatlarını devam edebilmişlerdir. Sasanilerin tarih sahnesinden yok olmasının ardından belli bir süre varlıklarını devam etmiş olsalar da İslam orduları karşısında çok fazla etkinlik gösterememişlerdir.¹³⁴

¹²⁷İsfizari, I, s.379.

¹²⁸Kaynaklarda Müslümanların bu bölgede girişmiş oldukları fetih hareketleri hakkında Taberî ve İbnü'l-Esir'de 642 Yılında Ahnef b. Kays Horasan livasını fethetmiştir. Bu seferinde o, bir yandan bölgede yer alan yerleşim merkezlerini kontrol altına almaya çalışmakta bir yandan da Nihâvend Savaşı'ndan sonra bu civara kaçan son Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'i takip etmekteydi. Bu amaçla Tâbeseyn yönünden bölgeye gelen Ahnef b. Kays, Herat tarafına geçmiştir. Nişabur yöresine Metraf (Mutarrif) b. Abdullah idaresinde bir birlik göndermiş ve kendisi Serahs'a, oradan da son Sâsânî hükümdarını yakalamak üzere Merv'e hareket etmiştir.Bkz., Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, **Tarih-i Taberî (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) IV**,(nşr.,Z.K.Ugan-A.Temir), Ankara 1955, s.94,166; İsmail Pırlanta, "*Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi...*", s.390vd.

¹²⁹Zekeriya kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan I**, İstanbul 1997, s.200vd.

¹³⁰Recep Uslu, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**,(nşr., Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.1vd.

¹³¹G.V.Vloten, **Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar**,(nşr., M.Sait Hatipoğlu), Ankara 1986, s.31.

¹³²İbn Kesir, **el-Bidaye Ve'n-Nihaye VII**,(nşr.,M. Keskin), İstanbul 1294, s.210vd; Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, **Tarih-i Taberî (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) IV**,(nşr., Z.K.Ugan-A.Temir), Ankara 1955, s.267vd; Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)**, İstanbul 2008, s.143.

¹³³VII. yüzyılın sonlarında bölgeye ulaşan Arapları, buradaki Akhun boyları karşıladı. Bu dönemde Sistan'da Eftalitler, Zebulistan'da Kalaçlar, Toharistan'da Karluklar bulunuyordu. Karluk Yapgusu'nun hâkimiyeti Demirkapı'dan Zebulistan'a ve Kapisa'ya, Herat'tan Huttal'a kadar olan bölgede hissediliyordu. Bkz., Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan**..., s.10.

¹³⁴Ahmed B. Yahya El Belazuri, **Fütuhu'l Buldan**,(nşr.,Mustafa Fayda), Ankara 1978, s.464vd; M. Fazlı, **Afganistan'a Seyahat**...,s.8.

İslam ordusu Hz. Ömer ölmeden önce Toharistan⁴⁵ Türkleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Hz. Ömer döneminde Sasaniler ile savaşan müslüman Arap ordusu, Horasan'a da hâkim olmak maksadıyla bu ülkeye seferler düzenlemiştir. Kaynaklarda Herat yoluyla sefere çıkılmış olup Abdullah b. Amir'in öncü kumandanlarından el-Ahnef b. Kays'ın¹³⁵ bölgede fetihi esnasında Herat halkı ile karşılaştığı ve onları mağlup ettiği geçmektedir.¹³⁶ 644 yılında Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra,¹³⁷ 651'de Hz. Osman¹³⁸ tarafından Horasan'a gönderilen Ahnef b. Kays, Horasan'a bağlı Kuhistan'ı savaşmaksızın fethederek Horasan halkıyla 600.000 dirhem vergi karşılığında barış yapmıştı. Fakat aradan sekiz yıl geçince 652'de Horasan'da bir isyan başladı. İsyanı bastırmak için Abdullah b. Amir, büyük bir ordu ile yola çıktı. Kısa bir zamanda Kuhistan ve etrafındaki yerleri fetheden Abdullah b. Amir, Herat halkına bir mektup göndererek ya İslamiyet'i kabul etmelerini ya da haraç vererek hâkimiyeti altına girmelerini istedi.¹³⁹ Herat'a ordu gönderildiğini duyan Herat hükümdarı ise, İbn-i Amir'e bir mektup göndererek, Herat'la birlikte Badgis şehri ve Herat'ın batısında bulunan Buşenc halkı adına her yıl bin dirhem haraç ödemek şartıyla antlaşma yapmak istedi. Bu teklifi kabul eden İbn-i Amir, Herat civarında bulunan Bağun ve Tağun beldelerini de güç kullanarak idaresi altına aldı.¹⁴⁰

650-651 yıllarından Abdullah b. Amir'in komuta ettiği islam orduları Belh'i ciddi bir savaş yapmadan ele geçirmiş ve Akhunlar'ın olduğu Herat ve Badgis'ten Murğab taraflarına yönelmişlerdir.¹⁴¹ İslam orduları Müslümanlar Herat civarında Türkler ile çetin bir savaş yapmış ve şehri kılıç zoruyla almışlardır.¹⁴² Bu dönemde Herat yakınındaki Büst'te, antlaşma ile hâkimiyete dâhil edilmiştir.¹⁴³ Bir başka bir rivayete göre ise Abdullah el-Hanefi Herat'a geldiği merzûbandan bu şehri barış yoluyla

¹³⁵Hz Ömer dönemindeki fetih hareketleri ile ilgili bkz., Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir et-Taberi, **Tarih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) IV**, (nşr., Z. K. Ugan-A.Temir), Ankara 1955, s.168.

¹³⁶Abdülhey Habîbî, **Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam**, Kâbil 1367, s.159.

¹³⁷Muiniiddin Muhammed Zemçi El-İsfizari, **Ravzatü'l-Cannet fi Ovsaf-i Medinetü'l-Herat I**, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.378.

¹³⁸Hz Osman dönemi fetih hareketleri için bkz., M. Longworth Dames, *"Efganistan"*, s.151vd; T.W. Haig, *"The Arap Conquest of Sind"*, **The Cambridge History of India III**, Delhi 1958, s.3vd.

¹³⁹Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze...**, s.198.

¹⁴⁰Ahmed b. Yahya El Belazuri, **Fütuhu'l Buldan**, (nşr., Mustafa Fayda), Ankara 1978, s.480vd.

¹⁴¹M.Szuppe, *"Herat"*, **History, Medieval Period, Encyclopedia Iranica**, London 2003, s.1vd.

¹⁴²Recep Uslu, **Herat...**, s.23; Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya'da İslamiyet...**, s.80vd.

¹⁴³Ahmed b. Yahya El Belazuri, s.573.

aldığıdır.¹⁴⁴ Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Herat ve civarındaki bölgelerin fethinden sonra İbn-i Amir Hacca gidince yerine Horasan'da üç Arap komutanı bıraktı. Bunlar Ahnef b. Kays, Hatem b. Nu'man ve Kays b. Hişam'dı. Basra valisi Abdullah b. Amir'in gönderdiği Ahnef b. Kays komutasındaki ordu Horasan 652 yılında fethedince, Herat barış yoluyla Müslümanların hâkimiyetine girdi.¹⁴⁵ Hz. Muaviye'nin halifelik döneminde anarşi ve iç savaş son bulmuş, Müslümanların elinden çıkan Horasan ve Sistan'daki büyük merkezler yeniden fethedilmiştir. Müslümanlar bu dönemde güçlerini tekrar kazanmış, cihad faaliyetleri yeniden canlanmış ve yeni fetihler gerçekleştirmişlerdir.¹⁴⁶ Muaviye b. Süfyan'ın¹⁴⁷ 661'de halife olmasıyla Badgis, Herat, Buşeng ve Belh'te çıkan isyanları bastırmak maksadıyla, Basra valisi Abdullah b. Amir, Kays b. Heysem es-Sülemi'yi Horasan'a vali tayin ederek buraya gönderdi. 665 yılında Abdullah b. Amir, Kays b. Heysem'i azlederek, yerine Abdullah b. Hazim'i Horasan'a vali tayin etti. Bunun üzerine yeniden Herat, Badgis ve Buşeng'de çıkan ayaklanmayı bastırmak için Herat'a giden İbn Hazim'e buraların ahalisi elçi göndererek aman ve sulh istediler. İbn Hazim de isteklerini kabul ederek, sulh yoluyla ayaklanmaya son verdi. Aynı yıl Muaviye el-Ezd kabilesinden Nafi b. Halid'i Herat, Badgis, Buşeng(Buşenc) ve Envaran'daki Kadis'e vali olarak tayin etti.¹⁴⁸ Bu fetih hareketi Emeviler'in ilk dönemlerinde ortaya çıkmış olan iç savaşlar esnasında kaybedilmiş olsa da 666'da bu bölge yeniden hâkimiyet altına alındı. 671 yılında Rebi b. Ziyad Araplardan bir kısmını bu bölgeye iskân ettirdi.¹⁴⁹ Muaviye'nin hayatını kaybetmesinin ardından Horasan'ı hâkimiyet altına alan Abdullah b. Hazim, Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Herat valiliğine tayin ettiği oğlu Muhammed bu şehirde öldürüldü.¹⁵⁰ Şehir Horasan

¹⁴⁴Muinüddin Muhammed Zemçi El-İsfizari, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medinetü'l-Herat II**,(Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.4.

¹⁴⁵M. Fazlı, **Afganistan**..., s.8.

¹⁴⁶Mahmud Şakir, **H.z. Âdemden Bugüne İslam Tarihi III**,(nşr., Ferid Aydın), İstanbul 1993, s.143; Halife Muaviye zamanında Kabil'e kadar bütün Afganistan'ı hâkimiyet altına alan Emeviler, burada büyük bir mukavemet ile karşılaştı. Sicistan Herat, Kandahar ve Kuzey Hindistan'da Keşmir'e kadar yayılmış olan Kalaçlar'da müslüman orduları ile mücadelelerde bulundular. Emeviler bölgede çok kalmadırlarsa da İslam dini bölgeye yayılmış oldu. Bkz., Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan**...,s.10vd; Bahriye Üçok, **İslam Tarihi; Emeviler-Abbasiler**, Ankara 1979, s.55vd.

¹⁴⁷Muaviye dönemi fetih hareketleri için bkz., M. Longworth Dames, "*Efganistan*", s.151.

¹⁴⁸Mahmud Şakir, **H.z. Âdemden Bugüne**...,s.199; İbnü'l Kesir, **el Bidâye ven-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi) VIII**, (nşr., Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s.55vd.

¹⁴⁹Abdülkerim Özaydın, "*Türklerin İslâmîyet'i Kabulü*", **DİA/XLI**, Ankara 2012, s.478vd.

¹⁵⁰Abdullah b. Zübeyr Badgis ve Herat'a sefere çıktığı esnada Herat mürzübanı bir heyetle birlikte İbn Amil, Müslümanlara iyi davranılması gerektiği, bu toprakların ekilip kullanılması, Herat adına kendisiyle anlaştığı miktarda cizye ödenmesi gerektiğini, vergi alım esasının adaletli bir temelde olması gerektiğine

bölgesiyle beraber Abdülmelik b. Mervan zamanında Abdullah b. Hazım'den 692 yılında geri alındı. Daha sonra isyan eden İbnü'l-Eş'as'a bağlı kuvvetler Herat'ı işgal ettilerse de 704 yılında Haccac'ın gönderdiği Yezid b. Mühelleb karşısında mağlup oldular.¹⁵¹ 738 yılında Hişam b. Abdülmelik, Haris b. Abdullah'ı Herat'a vali tayin etti. Emevi hanedanlığı, yaklaşık bir asırlık hükümdarlığının ardından 750 yılında yerini Abbasi hanedanlığına bıraktı. 749 yılında Abdullah es-Seffah halife olduktan sonra beklendiği üzere Horasan valiliğine Ebu Müslim'i tayin etti. Ebu Müslim de Herat, Buşenc, Talikan, Merv, Sistan, Nesa, Tus, Nişabur, Serahs, Belh, Çağnayan, Toharistan, Kiş ve Nesef'e birer amil tayin ederek, Horasan ve Sistan bölgesini idaresi altına almış oldu.¹⁵²

Herat, Abbasi Devletinin kuruluş sürecinde Arap kabileleri arasında yaşanan sıkıntılara sahne olmuştur. 767'de Badgis halkı haraç miktarının fazla olmasından dolayı Badgisli Üstadsis çevresinde toplanıp, Abbasilere karşı çıktılar. Halife Ebu Cafer tarafından gönderilen Muhammed b. Said, dinden döndükleri gerekçesiyle Badgis halkından birçok kimseyi katletti. Geride kalanlar Herat'a kaçıp, Herat halkını da yanlarına aldılar ve Abbasi Devleti'ne karşı büyük bir isyan başlattılar. Kısa zaman içinde birçok taraftar toplayan isyancıların sayıları üç yüz bine ulaştı. Bunlar Merv ve başka şehirlere yayıldılar. Hazim b. Huzeyme komutasındaki Müslümanlar yaptıkları savaşlarda yetmiş bin Üstadsis taraftarını yendiler ve on dört bin kişiyi esir aldılar. Peygamber olduğunu iddia eden Üstadsis, daha sonra Müslümanlarca yakalanıp idam edildi.¹⁵³ 775 yılında Mehdi b. Mansur tarafından Horasan'a vali olarak atanan Hazım b. Huzeyme döneminde, Horasan'a yeni getirilen müslüman Arap kabileleri Herat civarına yerleştirilmişti. Bunun yanında Huzeyme, Şeyban, Huza gibi kabileleri Horasan'a getirerek yerleştirmişti. Bunların arasında Ebu Hanife'nin talebelerinden Heratlı Malik b. Süleyman es-Sa'dî o dönemde Herat kadısı idi. Herat, 819-820'de Abbasilerin Horasan valisi Gassan b. Abbad tarafından Samaniler'den Ebü'l-Fazl İlyas b. Esed'in

dair şartları içeren antlaşmayı mühürledi. Geniş bilgi için bkz., Dilek Baysa, **Kuşanlar Döneminden Selçuklu Dönemine Sonuna Afganistan Şehirleri**, İstanbul 2010, s.25.

¹⁵¹Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberi, **Tarih-i Taberi IV**,(nşr., Faruk Gürtunca), İstanbul 2010, s.228vd; M. Longworth Dames, *"Efganistan"*, s.151; R.Uslu, *"Herat..."*, s.215vd.

¹⁵²Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütuhâtı**, (nşr., M. Hakkı), İstanbul 1930, s.77.

¹⁵³İbnü'l Esir, V, s.591vd.

yönetiminde iken onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed'in idaresine verildi.¹⁵⁴ Abasiler fetih politikasında değişime gitmiş Anadolunun dışında pek çok bölgedeki fetih politikaları yavaşlamıştır.¹⁵⁵ Bu zaman zarfında ülkenin merkezine uzak pek çok bölgenin aralarında olduğu yerlerde Tevaif-i Müluklar'ın ortaya çıktığını görmekteyiz.¹⁵⁶ Bu şekilde bölgede egemenlik kuran ilk devlet Tahiriler (821-873) olmuştur.¹⁵⁷

Abbasi Devleti sınırları içinde kurulan ilk bağımsız devlet, Horasan'daki Tahirîlerdir. Bu devlet adını, kurucusu Tahir b. Hüseyin'den almıştı.¹⁵⁸ Bu dönemde Sistan (Sicistan) bölgesinde, Abbasilere ve Tahirîlere karşı en büyük tehlike Hamza b. Azrak tarafından yönetilen harici isyanları idi. Bu nedenle Talha ile Hariciler arasında Nişabur, Herat ve Sistan'ın diğer şehirleri de birçok mücadeleye sahne oldu. Bu olaydan sonra paralardan ve hutbeden halifenin adını çıkarmıştır.¹⁵⁹ 821 yılında darb edilmiş olan paraların üzerindeki sembollerden Herat şehrinin Tahir b. Hüseyin adına şehrinin valisi Şükr b. İbrahim tarafından yönetilmiş olduğunu görmekteyiz.¹⁶⁰ Ancak dönemde Tahir'in kendisine karşı isyan edeceğinden haberdar olan Abbasi halifesi şerbetine zehir ilave etme şeklinde 843 yılında onu ortadan kaldırmıştır. Tahir'in ölümü sonrasında oğulları da bağımsız olma düşncesinden vazgeçmemiş ve bu uğurda çabalarını sürdürmüşlerdir.¹⁶¹ Amr b. Leys'in Muhammed b. Tahir'in ölümü sonrasında ailesini Sistan'a yollaması sonrasında Tahiriler hâkimiyeti sonlanarak yerine Saffariler¹⁶²

¹⁵⁴ Ahmed b. Yahya El Belazuri, s.476; R. Uslu, "Herat...", s.215vd.

¹⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s.32.

¹⁵⁶ Sahaista Wahab-Barry Yaungerman, **A Brief History**..., s.55.

¹⁵⁷ Tahirîyanlar: Abbasi Devleti sınırları içinde kurulan ilk bağımsız devlet, Horasan'daki Tahirîlerdir. Bu devlet adını, kurucusu Tahir b. Hüseyin'den almıştır. Bkz., Ahmad Jawid Noorulhak, **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci**, Isparta 2005, s.68vd; M. Longworth Dames, "Efganistan", s.152.

¹⁵⁸ V.V. Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, (nşr., İsmail Aka), Ankara 1990, s.224; Hakkı Dursun Yıldız, **Abdullah b. Tahir Makaleler II**, (nşr., E. Semih Yalçın-Selçuk Duman), Ankara 2005, s.264vd.

¹⁵⁹ Hasan Karaköse, **Orta Çağ Tarih ve Uygarlığı**, Ankara 2002, s.117; Osman Gazi Özgüdenli, "Orta Çağ'da İran: Zaman ve Mekân", **Nâme-i Aşina V**, Ankara 2004, s.90; Osman Gazi Özgüdenli, **Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.17.

¹⁶⁰ Hasan Kurt, **Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, Ankara 2002, s.209; Claude Cahen, **İslamiyet,(Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)**, (nşr., E.M. Erendor), Ankara 1990, s.93-194.

¹⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tahir"..., s.264vd.

¹⁶² Saffariyanlar: Horasan ve Sistan'da, Tahirilerden sonra hâkimiyeti devralmıştır. Yakub b. Leys es-Saffar tarafından yönetilen Saffariler, Sistan'da hüküm sürmüş bir hanedandır. 867'de Yakub b. Leys adında bir bakırcı (Saffar) tarafından kurulmuştur. Bu nedenle de bu hanedana Saffariler adı verilmiştir. Geniş bilgi için bkz., T.W.Haig, "Saffariler", **İA/X**, Eskişehir 1997, s.59vd; M. Longworth Dames, "Efganistan", s.152; Noorulhak, s.68vd.

geçmiştir. Bazı kaynaklar da Ya'kub Saffar'ın Tahiriler üzerine yaptığı seferde Nişabur'u Tahir b. Hüseyin'in oğlu Muhammed'in egemenliğinden aldığı ve kendi kardeşini oranın hâkimi olarak göndermiş olduğunu yazarlar.¹⁶³ Tahiriler'in hâkimiyetleri sırasında Herat, Merv ve Belh Horasan'ın incisi olma özelliğini sürdürmüşlerdir.¹⁶⁴ Özellikle Tahir b. Hüseyin'in hâkimiyeti esnasında gücünün zirve noktasına erişen Tahiriler Herat şehrinde çıkan harici isyanların ortadan kaldırılmasında önemli rol üstlenmiş ve bu şehrin daha fazla zarar görmesine engel olmuşlardır. Bu devlet Herat şehrinde içerisinde bulunduğu bölgenin ilim ve kültürel alandaki çalışmalarına destek olmuşlardır.

Özellikle de Herat ve Semerkand da ekonomik hayatın canlanması amacıyla kendi adlarına para bastırmışlardı.¹⁶⁵ Tahirilerin hâkimiyetleri esnasında özellikle Tahir Fuşancı zamanında bu bölgede dil, kültür ve imar alanlarında önemli faaliyetleri yapılmış olmakla birlikte¹⁶⁶ Tahiriler tarih sahnesinden çekilirken Saffariler 867-1500 yeni bir güç olarak ortaya çıktılar.¹⁶⁷

Saffariler Herat şehrinin de içinde olduğu Badgis ve Horasan da erken bir genişleme göstermişlerdir. Herat şehrinin Saffariler tarafından alındığı esnada Tahirilerden vali olarak Hüseyin b. Abdullah b. Tahir bulunuyordu. 867 yılında Abdullah b. Tahir'in emriyle İbrahim, Yakub b. el-Leys'e karşı Fuşeng bölgesinde savaşırsa da başarılı olamaz. Kaynaklarda bu dönemden sonrası için pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Tahir b. Abdullah b. Tahir el-Hüseyin Horasan

¹⁶³ Hasan Karaköse, **Orta Çağ Tarih ve Uygarlığı**, Ankara 2002, s.117; Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbasi-Saffari İlişkileri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.9, Sakarya 2004, s.80.

¹⁶⁴ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s.160; V.V. Barthold, "Tahiriler", **İA/XI**, İstanbul 1987, s.637; Hasan Kurt, **Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, Ankara 2002, s.114vd.

¹⁶⁵ V.V. Barthold, "Saffariler Tarihi Hakkında", (nşr., Mehmet Altay Köymen), **Belleten VII/26**, Ankara 1943, s.334; Hasan Kurt, **Türk-İslam...**, s.184-212; Vural Öntürk, "Saffari Emiri Yakub b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", **Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ortadağı Özel Sayısı**, Van 2016, s.225.

¹⁶⁶ Tahiriler döneminde şehrin vali Hüseyin tarafından kuşatıldığı ifadesine kaynaklardan rastlamaktayız. Ancak buranın kaç sene hâkimiyeti altına alındığının kesin bir bilgisi bulunmamaktadır. Geniş bilgi için bkz., Veli Şah Behre, **Herat...**, s.5; Clifford Edmund Bosworth, **The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz**, Newyork 1994, s.114vd.

¹⁶⁷ Hüseyin G. Yurduaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara 1971, s.47vd; Sahaista Wahab-Barry Yaungerman, **A Brief History...**, s.55; M. Longworth Dames, "Efganistan", s.152vd.

hâkimi iken Herat şehrinde de Muhammed b. Evs el-Enbari vali olarak görev yapmaktaydı¹⁶⁸

Ya'kub b. Leys'in Herat'a geldiğinde Muhammed b. Evs, güvenlik babında etrafını sağlam bir biçimde donatmış ise de ona mağlup olmuş ve sonrasında 867 yılında Herat, Buşenc Saffarilerin hâkimiyetine girmiştir.¹⁶⁹ Ya'kub b. Leys bu iki şehri kontrolüne aldıktan sonra onun Horasan'daki itibarı artmış, bölgedeki diğer hâkimler bu durumdan endişe duymuşlardır. Yakub, daha önce isyan etmiş olan Abdullah b. Muhammed b. Salih'i mağlup etti. Böylece Herat'ı ikinci defa hâkimiyeti altına almış oldu.

Ya'kub b. Leys Herat ve Buşenc'in ardından bölgede yer alan Badgis, Cam ve Baherz'i tahrip etmişti. İbrahim b. İlyas da Buşenc'de karşılaştığı bir Samani ordusunu mağlup etmişti. Bu başarılı mücadelesinden ötürü Ya'kub'a Abbasi Halifesi menşur ve sancak göndermeyi uygun görmüştür. Yakub'un ardından Herat şehrinin de aralarında olduğu bölgeyi kardeşleriçocukları ve torunları idare etmişlerdi.

Muaviye'nin ölümü esnasında buranın valisi olan ardından Horasan ve Sistan'da da devlet kuracak Saffarilerinilk atası ilk kez Herat-Badgis arasındaki bölgeyi yönerten ve idari kademelerde yer almış olan Selm b. Ziyad'dır. Saffariler özellikle bakırcılık ve kalaycılıkla meşgul olduklarından dolayı kedilerine Saffar denilmiştir.¹⁷⁰ Horasan'da kendilerine karşı olan muhaliflerin sonuncusunu ortadan kaldıran Ya'kub b. Leys'in kardeşi Amr, 898'e geldiği dönemde gücünün zirvesinde bulunuyordu. Onun adı ile bilinen bu hanedanlık İran'ın büyük bir bölümüne hâkim olmuştur.¹⁷¹ Bu zaman zarfında Saffari hâkimiyeti altında bulunan Herat şehri ve Horasan'da hariciler güçlü bir konuma ulaşmışlardır. 900'de Amr'ın Samanilerden İsmail b. Ahmed'e mağlup olmasının ardından Saffariler'in Horasan hâkimiyetleri son bulmuştur. Amr b. Leys'in ölümü üzerine, Saffari Devleti çöküş dönemine girerken bu zaman sürecinin ardından

¹⁶⁸Ebu Hasan Ali Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname (Siyerü'l-Müluk)**,(nşr.,Mehmet Altay Köymen), Ankara 2003, s.15.

¹⁶⁹T.W.Haig, "*Saffariler*", **İA/X**, Eskişehir 1997, s.59vd.

¹⁷⁰Clifford Edmund Bosworth, **The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz**, Newyork 1994, s.114vd; T.W.Haig "*Saffariler..*", s.59vd.

¹⁷¹Richard Nelson Frye, **Buhara-Orta Çağın Başarısı**,(nşr.,Hasan Kurt), Ankara 2000, s.447; Osman Gazi Özgüdenli, **Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.18.

Herat şehrinde Samani egemenliği başlamıştır.¹⁷² Saffariler hâkimiyetleri esnasında Herat, Buşenc ve Cam'ı da kapsayan geniş bir alanda hâkimiyet kurmuşlardır.¹⁷³

Saffariler Sistanında içinde bulunduğu alanda müstakil hareket etmişlerse de Herat ve Ceyhun nehri yakınındaki Samanilere rağmen değil ancak kendileri ile beraber ve onların istekleri doğrultusunda bu bölgede varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Saffariler'in Samaniler'e mağlup olmasının ardından Sebaşi Herat şehrine belli bir zaman zarfında idareci olmuştu. 930-931'de Ebubekr Muzaffer Muhtaci Herat şehrine eldiği esnada onun gücünden çekinen ve Herat'tın idarecisi olan Sebaşi bu şehirden kaçmıştı. Bu dönemin ardından Samani Hükümdarı Nasr b. Ahmed tarafından Ebubekr b. Mansur b. Ali Herat şehrine gönderilmiş olup bu durum karşısında devletin ileri gelenleri ile birlikte Şebaşi, Muzaffer Muhtaci'ye bağlılığını sunmuştu. Samanilerin Herat'a gelip buranın kontrolünü ele almasından önce Ebu Ali Hasan b. Ali el-Merv'er-rudi burada amil olarak vazifeliydi. Ancak sonraki yıllarda buranın Samanilerin hâkimiyetine girmiş olduğunu kaynaklardan ulaşılmaktadır.¹⁷⁴

Maveraünnehir ve Horasan'da idareyi ele geçiren Samanîlerin¹⁷⁵ hâkimiyeti altına girmiş olan Herat Samanoğulları döneminde Horasan'ın en mühim şehirlerinden birisi konumundaydı. Bu dönemin ardından, Samanoğulları Devletinin Horasan'a vali olarak tayin etmiş oldukları Gazneliler'den Sebüktegin ile birlikte burada Gazneli Türklerinin hâkimiyet devri başladı.¹⁷⁶

Araştırmamızın konusunu teşkil eden “*Gazneliler Döneminde Herat*” adlı tezin giriş bölümünde Afganistan ve Herat'ın coğrafi tanımını yaptıktan sonra Gazneli idaresine kadar Herat'ta varlık göstermiş olan hâkimiyet dönemleri değerlendirildi.

Araştırmamızın birinci bölümünde, Herat şehrinin coğrafi konumu, şehrin inşası ve rivayetlere göre kuruluşu ile birlikte Herat şehrindeki yerleşim alanları ayrı başlıklar halinde incelendi

¹⁷²Claude Cahen, *İslamiyet*..., s.93-194vd.

¹⁷³Claude Cahen, *İslamiyet*...,s.195vd;Ünver Günay-Harun Güngör,**Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul 2007, s.282.

¹⁷⁴İsfizari, **I**, s.384.

¹⁷⁵V.F.Bürchner, “*Samaniler*”, **İA/X**, Eskişehir 1997, s140vd.

¹⁷⁶M.Longworth Dames, “*Efganistan*”,s.152vd; Recep Uslu, “*Herat*”, **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s.215vd; W.Barthold, “*Herat ve Herirud Boyu...*”, s.181; Mehmet Fazlı, **Afganistan'a Seyahat**,(nşr.,Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008, s.8; M. Longworth Dames, “*Gazne*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.741vd.

Araştırmamızın ikinci bölümde, Gaznelilerin hâkimiyetinin teşekkülü dönemi ayrıntılı olarak ele alındı. Bu bölümün yazımında Gazneli döneminin Herat'taki varlığını anlatan sınırlı sayıdaki ana kaynaktan ve ikinci el kaynaklardan yararlanıldı.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde, Sultan Mahmud'un iktidara geçmesi ile beraber Gaznelilerin Herat şehrin ikinci başkent konumuna getirmeleri ve bu şehrin Hindistan Seferleri, Gur Seferi ve Karahanlılar ile olan münasebetlerindeki siyasi, askeri, ekonomik rolü değerlendirildi.

Araştırmamızın dördüncü bölümde, Sultan Mesud'un iktidara geçişi ile beraber Herat şehrinin artan Selçuklu tehdidi karşısındaki konumu, Selçuklular ile yapılan mücedeleler sonrasında Herat şehrinin el değişim süreci, Dandanakan savaşı sonrasında kaybedilen toprakların geri alınması için Sultan Mevdud'un şehirde çıkan isyan sonrası burayı yeniden ele geçirilme ve kabadilme süreci ele alındı.

Araştırmamızın beşinci bölümünde, Gaznelilerin Herat şehrinde bırakmış oldukları zengin kültürel mirasın unsurlarını ve bunun sonraki dönemlere yansıma süreci ayrı başlıklar halinde inceleyerek şehirdeki sosyo-ekonomik hayata Gaznelilerin katkıları değerlendirildi.

Sonuçta ise Gaznelilerin bu coğrafya gelmesiyle beraber Herat şehrinin nasıl ihtişamlı bir yükselişe geçtiği ve ne denli köklü bir değişime uğradığı siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik boyutlarıyla ele alındı.

I. BÖLÜM

(HERAT ŞEHİRİ)

A.COĞRAFİ KONUMU

Dünyanın en eski şehirlerinden sayılan Gazne, Kandehar, Belh gibi önemli merkezlerden¹⁷⁷ biri olan Herat¹⁷⁸ çok eski yerleşim yeri olmasının yanında¹⁷⁹ günümüze kadar pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmış kültür, siyaset, sanat, edebiyat alanında muhteşem eserlerin vücuda getirildiği bir merkez olarak dikkati çeker.¹⁸⁰

Herat şehiri¹⁸¹ aynı adla anılan veya Herirud¹⁸² tarafından sulanan Herirud Vadisi'nin verimli topraklarının bulunduğu coğrafyada konumlanmaktadır.¹⁸³Kaynağını

¹⁷⁷Recep Uslu, "Herat", *DİA/XVII*, İstanbul 1998, s.215; Mehmet Fazlı, *Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*,(nşr., Kenan Karabulut), İstanbul 2007,s.71; H.W.Bellew, *Journal Of A Political Mission To Afghanistan İn 1857 Under Major(Now Colonel) Lumsden With A Account Of The Contry And People*, London 1865, s.1vd.

¹⁷⁸Hudud al-Alam'da çok güçlü bir şehristan, bir kalesi ve kenar mahalleleri olan büyük bir yerleşim yeri olarak ifade edilmektedir. Bkz., *Hudud al-Alam*,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.103; Yine ekolojik ve coğrafi faktörlere bağlı olarak stratejik öneme sahip olan Herat tekrar tekrar insan yerleşimleri için kapasiteye sahip bulunmasından ötürü refah ve medeniyet merkezi olup bu özellikler hasebiyle Dünya şehirlerin gözbebeği, horasanın bahçesi, bölgenin şahı gibi unvanlarıyla da anıla gelmiştir.Bkz., Tuğba Kalkan, "Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi", *International Journal of Social Science II*, 2015, s.524.

¹⁷⁹Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevi, *Tarihname-yi Herat, Mukaddime*, Tahran 1373, s.23; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s.215.

¹⁸⁰Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, *Herat Der Uhde-yi Timuriyan*, Afganistan 1389, s.1; Jean-Poul Roux, *Büyük Moğolların Tarihi*, (nşr., Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2008, s.253vd.

¹⁸¹Bu şehir X.yüzyılda Horasan'ın en mamur yeri diye tanımlanmıştır. Kuru meyve ve çelik üretimi ihracı ile zikredilirken burada kılıç yapımı da bulunmaktadır. Herat Horasan'da en çok vergi veren yerleşim alanıdır. Bkz., Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevi, *Tarihname-yi Herat*, Tahran 1373, s.25; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.429.

¹⁸²Herat(Herirud) Nehri: Çok eski bir tarihe sahip olan Herirud nehri Gur sınırlarından çıkıp Herat şehrini sulardı. Kaynağını kuzeydeki yaklaşık olarak 6.000 metre yükseklikteki Kuh-i Baba dağlarından almaktadır. Devletyar köyü yakınından geçen ve iki kolu olan Herirud nehri siyah ve beyaz dağ silsilelerini kuzeyden güneye büyük bir duvar gibi yarmaktadır. Herat Nehri, verimli ovalardan geçip bugünkü Herat şehri ve İran'ın Meşhed şehri arasında sınır teşkil etmektedir. Diğer kolu ise Türkmenistan ve İran arasında sınır teşkil etmektedir. Dar bir vadiye sahip olan bu alanın toprakları verimlilik açısından zengindir. Burada Pamuk, pirinç, şeker kamışı gibi muhtelif meyve ve sebze türleriyetişme imkanı bulunmaktadır. Bkz.,Resul Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat*, s.60vd; Barthold, "Herat ve Herirud ...", s.179; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*...,s.407.

¹⁸³Afganistan'ın kuzey batısında yer alan şehir Herirud vadisinin verimli vadisi ve Hazara dağları ile İran hududu arasındaki açık araziye içerisinde yer alır. Geniş bilgi için bkz., V.V.Barthold, "Herat ve Herirud Boyu",*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, s.179vd; M. Longworth Dames, "Efganistan", *İA/ IV*, İstanbul 1988, s.135; R.Uslu, "Herat...",s.215; **Rapor: Plan-ı İnkışaf-i Vilayet-i Herat**, Afganistan 1391,s.12vd; Clonel C.E.Stewart,"*And Montly Recard Of Georaphy The Herat Valley And The Persian Berder, From The Herirud To Sistan*", **December 14 Th.**, 1885, s.216.

Gur dağlarından alan Herirud batıya doğru akar.¹⁸⁴ Gur Dağları ve yaylaları buranın doğu kısmını kaplarken, Herirud Nehri ve güney bölgelerin kapladığı alan ise buranın batı bölümüydü. Bu bölgenin kuzey sınırını içine alan bölümün büyük bir kısmı ise çöl ve kumlarla örtülüdür.¹⁸⁵ Bölge hakkında bilgiler veren¹⁸⁶ Arap coğrafyacıları Murğab vadisi ve diğer mühim nehir vadilerini yani Herirud ile bağlayan vadiler ve Herat'ın üzerinde bulunduğu yollar hakkında pek fazla tafsilat vermezler. Bu eserlerde Herat'tan kuzeydoğuya doğru Merv'e kadar altı gün, Herat'tan kuzeybatıya Serahs'a kadar beş günlük yol hesap ediyorlardı. Herat ile Merverud arasındaki bölgeyi “*Kencrustak*”, Herat ile Serahs arasında kalan bölgeyi ise “*Badgis*” şeklinde adlandırmaktadırlar. Zamanla Badgis kelimesi daha geniş bir anlam kazanarak, Afganistan'ın kuzeybatısının tamamını ihtiva etmiştir.¹⁸⁷ Badgis yöresi¹⁸⁸ yüksek platoları içine alan kuzey bölgesi olup¹⁸⁹ güneyinde Sistan¹⁹⁰ yer almaktadır.¹⁹¹ Herat bölgesinin en önemli dağ silsilelerini, Kuh-i Sefid-Firuz Kuh¹⁹² ve Kuh-i Siyah¹⁹³ silsileleridir. Bu coğrafyanın kuzey bölümleri ise Türkistan Çöllerinden oluşmaktadır.

Herat, bulunduğu coğrafyadaki stratejik özelliğinden dolayı Türkistan'a kolayca erişim sağladığı gibi güneye ve batıya da açılan bir kapı vazifesi görmektedir. Tabii

¹⁸⁴G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia And Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur**, Newyork 1873, s.407.

¹⁸⁵Resul Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388, s.21vd.

¹⁸⁶Kaynaklarda elde ettiğimiz bilgilere göre; İstahri ve Yakut Rumi(Hamevi)Herat'ı Horasan'ın en büyük şehri olarak ifade ederken Makdisi ise Herat ile ilgili bölgenin en eski yerleşim yeri olduğuna dair değerlendirmelerde bulunur.Bkz., Herevi, s.25.

¹⁸⁷Barthold, “*Herat ve Herirud...*” s.179.

¹⁸⁸Badgis, Bagedis şekillerinde de kaydedilen bu bölge, bugün Afganistan'ın kuzey batısına verilen bölge adıdır. Bkz., Muinüddin Muhammed Zemçi el-İsfizari, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat I**,(Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.71; **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd; Cliford Edmund Bosworth-D.B., “*Badgis*”, **Elr III**, s.370.

¹⁸⁹İbrahim b. Muhammed İstahri, **Mesalük'ül Memalik**,(nşr.,M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.254, 268vd; Muhammed b. İbn Havkal, **Suretü'l-Arz**,(nşr.,M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.264vd; **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

¹⁹⁰Sistan, Hudud al-Alam'da şöyle tarif edilir; Ana yeri *zarang(zereng)* olarak adlandırılan bölgede/kasabada etrafında, içi su ile dolu hendeklerle çevrili bir kale bulunur. Bu su da kendiliğinden çıkıp gelir. Kasabanın ve içindeki evlerin içinde kanallar vardır. Bu kanallarda su dolar. Kasabanın 5 ana kapı vardır. Ara sokak/kenar mahalle/varoşlar bir duvarla çevrilir ve 13 kapıya sahiptir. Bölge/kasaba sıcak bölgede bulunur ve burada asla kar yağmaz. Halka ait yel değirmenleri bulunmaktadır. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.110.

¹⁹¹Mustafa Şahin, “*Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku*”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2013, s.206.

¹⁹²Kuh-i Sefid-Firuzkuh: Devletiyar bölgesinden başlayıp Herat'ın kuzey batısındaki Kızılbulak bölgesine kadar devam eden dağ doğudan batısına kadar 400 km mesafeye sahiptir. Herirud nehrine paralel şekilde devam etmektedir. Geniş bilgi için bkz., R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.22-27.

¹⁹³Kuh-i Siyah: Lal bölgesinin güneybatısındaki ormanlık alanın üst bölümlerinden başlamaktadır. 2713-2792 metre yüksekliğe sahip dağlardır. Bkz., R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.22-27.

vaziyetlerinden dolayı şehir, bölgenin en mühim noktalarından birini teşkil eder. Hindistan, İran ve Türkistan'a giden yolların üzerinde yer alışı burayı mühim kılan etmenlerdendir.¹⁹⁴

B.NEFS-İ HERAT'IN TEŞEKKÜLÜNE DAİR

a.Şehrin Kuruluşu

Günümüzde de aynı isimi taşıyan Herat¹⁹⁵ şehrinin kuruluş tarihi çok eski zamanlara dayanmakla birlikte buranın kim tarafından kurulduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak bilindiği üzere bu şehir islam ordularının Horasan fetihleri esnasında Horasan'ın en mamur şehriydi.¹⁹⁶

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre İbn Havkal ve Mukaddasat tarafından tarif edildiği gibi IV. yüzyılda Herat, dört kapılı bir duvarla çevrili bir kale ile ağ olmuştur. İbn Havkal; *“Herat¹⁹⁷ etrafında sağlam bir kale duvarı/sur bulunan bir*

¹⁹⁴ Herat, Kandahar ve Kabil Afganistan'ın en önemli stratejik noktaları arasında yer almaktadır. Tabii vaziyetleri burayı memleketin en mühim noktası saymasına sebeptir. Bkz., M. Longworth Dames, *“Efganistan”*, İA/IV, İstanbul 1988, s.134vd.

¹⁹⁵ İbrahim b. Muhammed İstahri, *Mesalük'ül Memalik*, (nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.254, 263-267; Muhammed b. İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, (nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.264vd; *Hudud al-Alam*, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

¹⁹⁶ Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, İstanbul 1997, s.38.

¹⁹⁷ Herat şehrinin kuruluşunu Seyf Herevi ve İsfızari şöyle izah ederler; Şehrin dört tarafına köşkler inşa ettiler. Biri kuzeyde diğeri güneyde olmak üzere iki kapının dışında ayrı bir kapı daha inşa ettiler. İnşa ettikleri bu kaleye de *“Şemiran Kalesi”* adını verdiler. Bu kalenin yapıldığı yer Kohendiz'dir. Duvarların genişliği otuz adım yüksekliği elli metredir. Yaptıkları bu kalenin etrafına hendekler kazdılar ve hendeğin içini de suyla doldurdular. Bu şehrin kuruluşu on iki buçuk yıl sürdü. Böylelikle sağlam, büyük ve yüksek bir kale kuruldu. Melik Argaguş şehrin kurulması için mühendisler ve haritacılar getirerek şehri inşa edilmeye başladılar. Şehrin kuruluşunda her gün on altı bin kişi getirilip şehrin dört tarafında dört biner kişi çalıştırdılar. Şehrin yapımında astronomi bilimine de önem verilir. Astronomi biliminden anlayan kişiler getirilir. İşçilerin elinde tuğlalar vardır. *“Siz göğe bakın ne zaman Esad ve Zuhel yıldızları birleşirse biz şehri kurmaya başlarız”* derler. Bunlar görülünce şehrin yapımına başlanır. Şehrin etrafındaki duvarları bu binlerce kişi yapmaya başladılar. Melik Argaguş döneminde sekiz sene bu şehrin yapımında çalışırlar. Yapılan tuğla ve duvarlar kuruyup her şey yerine otursun diye dört yıl buranın inşası yapımına ara verilir. Sekiz sene tekrar şehrin bitmesi için çalışırlar. Uzunluğu yüz adım duvarları iki yüz altmış metreden oluşan bir yer yapılıp. Bu yer Herat ile Kohendiz arasında kurulmuştur. Duvarın çevresi on iki bin yüz seksen üç adımdır. Dört taraftan da on adım genişliğinde kale burçları yapılıp. Burçları üzerinde ise dönemin kralı korkak biri olduğu için hac şeklinde alametler yaptılar. Kaleye dört kapı açtılar ve her birine farklı isimler verdiler. Birinci kapıya Firuzabat, ikinci kapıya Saray, üçüncü kapıya Huşk, dördüncü kapıya Kohendiz kapısı adlarını verdiler. Bazı kaynaklarda bu kapılar Huşk, Kandahar, Melik, Irak şeklinde geçmektedir. Herat'ın doğusunda *“Huşk kapısı”* (bu kapıda büyük bir çarşı vardır), güneyinde *“Kandahar kapısı”* yer alır. *“Firuzabat kapısı”* da denilir. (Bu kapıda da Kandahar çarşısı vardır) Kuzey batıdaki kapıya *“Melik kapısı”* denilir. Burada bir çarşı yer alır. Bugünkü Herat'ın yeni şehir ilçesi buradadır. Batı da ise *“Irak kapısı”* yer alır. Bu şekilde Herat şehrinin kurulduğu rivayet edilir. Bkz., Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevi, *Tarihname-yi Herat*, Tahran 1373, s.70vd.;

şehirdir. Şehrin içi bayındır olup etrafında bir dış mahal bulunur. Hükümet merkezi şehrin içindedir. Binaları çamurdan olan Herat, Mescid-i Cami ve Hapishaneyi içine alan bir iç şehirdi” ifadeleri kullanılır.¹⁹⁸

Kuzeyde Belh yolunda, “Bab-ı Saray” yâda “Saray Kapısı”¹⁹⁹, doğuda Gur dağlarına doğru “Bab-ı Huşk kapısı”²⁰⁰ Nişabur’un güneyinden Sistan’a doğru giden yolda “Bab-ı Ziyad”²⁰¹ batıda Mukaddasat’ın “Bab-ı Firuz” adını verdiği “Firuzabad kapısı”²⁰² vardı.²⁰³ Kaynaklardaki elde ettiğimiz bilgilere göre İbn Havkal burayla ilgili olarak şöyle demektedir: “Demir olan Bab-ı Saray kapısı hariç, bu dört kapı ahşaptı. Herat kalesi, aynı zamanda şehir kapılarına benzer isimlerin dört kapısına da sahipti.²⁰⁴ Şehrin yarısı bir lig meydanı kadar geniş ölçütlüyken burada birde hükümet binası vardı²⁰⁵. Burası Fuşenc’e doğru batı yolunda, şehrin dışına bir mil olan Horasanabad²⁰⁶ adında bir yerdeydi. Şehirdeki²⁰⁷ dört kapının her birinde bir pazar ve her kapının dışında geniş bir alan bulunmaktaydı. Büyük Cuma Camisi, pazarın ortasındaydı ve tüm

Muinüddin Muhammed Zemçi El-İsfizari, *Ravzatü'l-Cannat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat I*, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.63-68.

¹⁹⁸İbn Havkal, s.264vd; Bugün dört duvarla çevrili şeklini müslüman Arapların bölgeye gelmesinden önce alındığı öngörülmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”, *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.429; yine iç şehir için kaynaklarda “Medinetü'l dahiliya” ifadesi kullanılmaktadır. Bkz., G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia And Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur*, Newyork 1873, s.408.

¹⁹⁹İbn Havkal, s.264vd; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.408; Bugünkü ismi Malik kapısıdır. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”..., s.429.

²⁰⁰Seyf Herevi’nin rivayetlerinde Huşk kapısının doğuda yer aldığı ve burada büyük bir çarşının olduğunu yazar. Bkz., Herevi, s.72vd; İbn Havkal, s.264vd; R.Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat*, s.158; İbn Havkal, s.264vd; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.408.

²⁰¹İbn Havkal, s.264vd.

²⁰²Seyf Herevi’nin rivayetlerinde de Firuzabat kapısının yapılışı işlevi ve bu kapıda Kandahar çarşısının olduğuna dair bilgiler verilmektedir. Bkz., Herevi, s.72vd; yine Kandahar Kapısı için bkz., R.Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat*, s.158.

²⁰³Muhammed b.İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, (nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, (nşr., Yusuf Ziya Yörükan), İstanbul 2013, s.386; yine bu iç kalenin dışında varoş bulunmakta olup buda arası 30 arşın fasıla ile ölçülmüş iki duvarla çevrilmiştir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”..., s.429.

²⁰⁴Herat şehrinin kuruluş döneminde saray kapısında hükümdarın hükümet sarayına nispetle bir kapı bulunduğu halde, XIII, XV. asırlarda Kal’a-i İhtiyareddin (iç kale)’in iki tarafında şimdiki gibi iki kapı vardı. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”, *İA V/I*, Eskişehir 1997, s.430.

²⁰⁵Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*..., s.386.

²⁰⁶İbn Havkal, s.264vd; Horasanabad bölgesinde Nişabur yolu üzerinde 1/3 fersah garp tarafında “Dar al Amara” (Hükümet Konağı) yer alır. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”..., s.429.

²⁰⁷Herat; Hudud al-Alam’da, çok güçlü bir şehristan, bir kalesi ve kenar mahalleleri olan büyük bir yerleşim yeridir şeklinde ifade edilmektedir. Bkz., *Hudud al-Alam*, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.103; yine Herat tarihini yazan Abd-al Rahan al-Fami ve Seyf Herevi’nin rivayetlerinde de buranın sağlam müstahkem bir şehristanın ve iç kalesinin olduğu geçer. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat...”, s.429; Herevi, s.70vd; İsfizari, I, s.63-68.

Horasan’da veya Sistan’da hiçbir cami güzellikte eşit değildi. Buranın arkasındaki batı bölgesi hapishaneydi.”²⁰⁸

Herat’ın kuzeyindeki dağlarda, şehirden uzak iki dere akmaktaydı ve bu alan çöllük olduğundan bu topraklar sulanmıyordu. Bu dağlarda odun toplayacak ve hayvan otlatmak için yer yoktur.²⁰⁹ Bu dağlarda değirmen taşları ve kaldırım taşları yapıldı. Tepelerden birinin zirvesinde, Magianlar tarafından daha çok bulunan IV. yüzyılda Sirisk adı verilen eski bir yangın tapınağı vardı.²¹⁰ Bir Hristiyan kilisesi de bu ateş tapınağı ve şehir arasında yarı yolda duran bir yerde durdu. Bu kilise ile şehir arasında şehrin kapısındaki nehirden başka sular ve bahçeler bulunmazdı. Herat’ın güneyinde, Herirud üzerindeki Malin köprüsüne kadar, arazi, çok iyi kanallar tarafından iyi işlenmiş ve bolca sulanan ve birçok bölgeye bölünmüş bir bahçe gibiydi. Ancak köprüyü geçtikten sonra beldeye kadar ne bir su ne de yeşil bir alan görülürdü. Şehrin diğer kapılarında akarsu ve bahçeler bulunmaktaydı. Sistan yolu boyunca, bir gün yürüyüşle gidilebilecek kalabalık köyler birbirini takip ediyordu.²¹¹

Kaynaklarda geçen ifadelerle göre Herat, Moğolların saldırısına kadar refah içerisindeydi. Bu felaket olayından dört yıl önce Yakut buradayken, 614(1217)’te Herat’ın, en bereketli bir ülkenin ortasında duran, gördüğü en zengin ve en büyük şehir olduğunu yazmaktadır. Bu teoriyi doğrulayan çağdaş Kazvini, burada pek çok değirmenin suyla değil, rüzgârla döndüğünü gördüğünü ve bunun kendisine nadir görülen bir manzara olduğunu belirtiyor. Ancak, her ne kadar, Tatar’ın yol açtığı etkilerden çabucak toparlanmış olsa da ve durumu müteakip yüzyılda Mustavfi, Nişabur’dan sonra tüm Horasan’ın en kalabalık şehri olan Herat olduğunu yazmaktadır.²¹²

Kaynaklarda elde ettiğimiz İbn Batuta’nın²¹³ ifadesinde bu kalenin duvarları 9000 adım olup Herirud’dan bir kanalla sulanan şehre, on sekiz köy bulunurdu. Burası

²⁰⁸İbn Havkal, s.264vd; Zeki Velidi Togan, “Herat”..., s.429; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.386vd.

²⁰⁹Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.387.

²¹⁰Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.386; Yine burada Hristiyan kilisesi de bulunmaktaydı. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”..., s.430.

²¹¹Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.387.

²¹²G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.409.

²¹³İbn Batuta Herat şehri hakkında; Buranın Türkistan’ın en eski ve en etkileyici abidevi eserlerine ait şehir şeklinde tanımlar. Herat şehrinin Gazneli sultan Mahmud’un oğlu Mesud zamanında altın devrini

Fakhri denilen üzümleri ve inciriyle meşhurdur. VIII. yüzyılda Herat halkı Sünnî'ydî. Mustavfî'ye göre Gur hanedanlığının üstünlüğü sırasında, Herat en büyük ihtişamına ulaşmıştı.²¹⁴ Seyf Herevî'nin hocası Nasir al-Din Çustî'nin Tarih-i Horasanlardan birinde naklettiği abartılı bir rivayete göre Kohendiz²¹⁵'de 80 Mescid, 40 Havuz, pazarlarında 900 dükkân, 6000 sıcak banyo, 18 Hamam ve 659 eğitim yeri vardı.²¹⁶ Mustavfî'nin yazdığı “*Şahadan Kalesi*” olarak adlandırılan Herat'ın kuzeyine güçlü bir kale vardı. İbn Havkal'ın bahsettiği şehrin uzaklarındaki iki fersah²¹⁷ mesafede olan eski Ateş Tapınağı Sirisk tepesinin üstündeki yerde inşa edilmişti. Bu kale ayrıca Kal'ah adıyla da bilinirdi. XIV. yüzyılın sonlarında, Timur, Herat'ı ele geçirdikten sonra, duvarlarını tahrip etti. 1600 yılında Herat'ın beş kapısı olduğunu bunların kuzeyde “*Darvazah-i Mülk*” (Hükümet Kapısı), kuzeydoğuda “*Kıpçak Kapısı*”, doğudaki “*Huşk Kapısı*”, güneyde “*Füruzabad Kapısı*”, batıyada “*Irak Kapısı*”,²¹⁸ ve vardı şeklinde ifadeler geçer.²¹⁹

Kaynakların ifadelerine göre Herat şehrinin suları Ribatü Kervan yakınlarında çıkar. Bu sular Herat'ın doğu tarafından Gur bölgesini kat etmesinin ardından kollara ayrılır. Malin, Tizan, Revamiz kasabalarını Barest Nehri, Sendaseng kasabasını Vahra nehri, Susan kasabasını Ezrican nehri, Şuğle Kasabasını Şekukan nehri, Kukan kasabasını Kürağ nehri, Kuk kasabasını Gavscan Nehri, Suhin kasabasını Sebgar nehri, Gutan ve Kerbekard kasabalarını kebel nehri sulamaktaydı.²²⁰

yaşadığını ve buranın daha sonra Timurlulardan Ebu Said Mirza döneminde de altın çağ yaşadığını nakleder. Bkz., Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, (nşr., A. Sait Aykut), İstanbul 2004, s.569vd; Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l Buldan V**, Beyrut 1397, s.406; C. E. Yate Major, **Northern Afghanistan**, London 1888, s.23vd.

²¹⁴ G. Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.409vd.

²¹⁵ İbn Batuta Kohendiz ile ilgili olarak burayı eski Toharistan bölgesinde Afganistan'ın kuzeyinde ticari faaliyetler de meşhur, Pamuk ile ünlü bir şehir olarak tanımlar. Bkz., **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.574.

²¹⁶ Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.429.

²¹⁷ Yaklaşık beş km'lik bir uzunluk ölçüsüdür.

²¹⁸ İbn Havkal, s.264vd; Herevî, s.72vd; G. Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.409vd; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²¹⁹ G. Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.409vd; Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.430.

²²⁰ Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.387.

b.Kuruluşuna Dair Rivayetler

Herat şehrinin tarihi kökenleri çok az arkeolojik kanıt olması nedeniyle günümüze ışık tutabilecek kadar açık değildir.²²¹ Seyf Herevi, Herat şehrinin beş yüz yıl önce Ardşir Babakan ve Behmen bin İsfendiyer tarafından Tehmuras döneminde inşa edildiğini nakletmektedir. Seyf Herevi ve İsfizari şehrin kuruluşuna dair sekiz farklı görüş ortaya koyar. Yine Herevi Makedonyalı İskender döneminde Horasan'da kurulan ilk şehrin Kohendiz olduğunu ve ondan beş yüz yıl sonra Herat şehrinin kurulduğunu nakleder. Bu rivayetlerden ilki Herat şehrinin Ardşir Babakan ve Behmen bin İsfendiyer tarafından Tehmuras b. Huşeng b. Fersat b. Keyumers döneminde yapıldığıdır.²²² Rivayete göre Horasanın ilk yerleşim yerlerinden biri Kandahar²²³ 'dır. Kandahar bölgesinde yaşayan beş bin kişilik bir bedevi grup bu bölgeden göç ederek

²²¹Recep Uslu, "Herat", s.215; H.W.Bellew, **Journal Of A Political Mission To Afghanistan İn 1857 Under Major(Now Colonel) Lumsden With A Account Of The Contry And People**, London 1865, s.1vd.

²²²Herevi, s.63vd; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²²³Bilinen en eski ismiyle Vailind (Vailind günümüzdeki modern Kandahar ile Panjvai arasında kurulmuş olan antik Kandahar şehri diyebileceğimiz bir bölgedir) olarak anılan Kandahar için Bkz., P.S.Jones, **Afghanistan Venture**, San Antonio,Texas 1956,s.205;C.R. Markham, "Afghan Geography", **Proceedings of the Royal Geographical Society of London XX/4**, London 1874, s.246; A.Hamilton, **Afghanistan**, London 1906,s.242vd; yine rivayete göre Keyhüsrev ülkelerden geçip, hükümdarlıkları tepeleyerek Çin'e varır ve orada Kenkdiz adını verdiği büyük bir şehir kurar. Burası Yansu şehridir. Hint diyarında Kaşmir şehrini Keykavus'un kurduğu, Siyavuş'un da babası Keykavus'un sağlığındayken Sind'de daha önce bahsettiğimiz Kandahar şehrini kurduğu söylenmektedir. Bkz.,Mesudi, **Murûc Ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)**,(nşr.,Ahsen Batur),İstanbul 2004, s.129; yine Makedonyalı İskender'in Asya seferi sırasında Perslerin bir satraplık merkezi olan şehir M.Ö Ibin yıl içinde deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yükseklikte Tamak ve Argandap ırmakları arasındaki bir platoya yerleşmiştir. Kandahar vilayeti genel hatları itibarıyla eski Zemindaver vilayetini ve Hilmen, Tamak, Argandab ve Duranilerin başlıca vatanı olan Argasan'ın aşağı vilayetlerini içine almaktadır. Şehir zaman içinde birkaç kez yer değiştirmiştir. Surlarla çevrili olduğu anlaşılan eski yerleşim merkezi Kölne Şehir adıyla anılmaktaysa da günümüzde modern şehirle birleşmiş durumdadır. Yıkılan eski Kandahar'ın kalıntıları bugünkü şehrin altı buçuk km güney batısındadır. Argandap nehri üzerinde kurulan yeni Kandahar şehri ise XV. yüzyıldan beri vilayetin merkezi olup, Girişk ve Bust gibi coğrafyanın diğer önemli şehirlerinin yerini almıştır. Bkz., V. Minorsky, **Hudud al-Alam**, London 1937, s.254; S.G.Macmunn, **Afghanistan From Dairus To Amanullah**, Edinburg 1929, s.9; C.R. Markham, "The Basin of the Helmund", **Proceedings of the Royal Geographical Societyand Monthly Record of Geography**, New Monthly 1/3,(Mart 1879), s.196vd; M.Ashe, **Personel Records of the Kandahar Campaign**, London 1881, s.57; M. Longworth Dames, "Kandehar", **İA/VI**, İstanbul 1977, s.152vd; Azmi Özcan, "Kandehar",**DİA/XXIV**, Ankara 2012, s.29; M.Longworth Dames, "Efganistan", s.135; Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, Malatya 2014, s.2vd.; yine Önemli bir ulaşım ağı üzerinde bulunan Kandahar, civarındaki şehirlerle birlikte Hindistan, İran ve Orta Asya yollarının kesiştiği merkezi bir noktadadır. Kandahar'dan Herat'a Sistan üzerinden açılan güney yolu daima düzenli olmuştur. Kandahar'dan Herat'a açılan kuzey yolu ise Farah-rud ırmağının kesiştiği noktada yer almakta olup bu yol ancak yayaların geçebileceği sığlıktadır. Hindistan'ı Kabil'e bağlayan ana yol üzerinde yer alan Kandahar Hindistan'dan Afganistan'a uzanan demiryolunun kontrol noktasında olması sebebiyle doğu ve batı arasındaki dış ticarete de son derece önemlidir. Semerkand, Buhara, Fergana, Türkistan, Belh, Hisar, Bedeşşan'dan sevk edilen ürünler, kervanla Kabil'e, Horasan'dan ise Kandahar'a ulaşmaktadır. Bkz., Hale Çalım Yiğit, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, s.5vd; S.G. Macmunn, **Afghanistan From Dairus To Amanullah**, Edinburg 1929, s.5; A. Hamilton, **Afghanistan**, London 1906, s.180vd.

Kabul(Kabil)²²⁴ bölgesine gelip yerleştiler. Ancak bölgenin iklimi veyahut havasından dolayı burada fazla kalamadan göç edip Gur²²⁵ bölgesine yerleştiler. Gur bölgesine geldiklerinde buradaki halkla anlaşamadıklarından buradan Abva²²⁶ denilen bir bölgeye yerleşmişlerdir. Abva bölgesine yerleştikleri dönemde halk ile bir takım anlaşmazlıklar yaşayacaklardır. Abva’da iken eşraf zadelerden biri bu bedevi grup içerisinde yer alan güzel bir kıza sahrada zorla sahip olmuş ve kızı hamile bırakmıştır. Kabile üyelerinin bu durumu öğrenmeleri üzerine bu iki grup arasında tartışmalar çıkmış ve bedeviler bu soruna çözüm yolu olarak ikilinin evlenmesini önermişlerdir. Ancak eşraf zadeler kendilerinin asil bir soydan geldiklerini, karşısındakinin de bir bedevi olduğunu bu aradaki asalet farkından dolayı evlenmeyi red etmişlerdir. İki taraf arasında sorunların artması neticesinde bedevi grup²²⁷ Kuvaşan Uluyan adlı bölgeye göç etmek zorunda kalacaklardır. Bu bölgeye geldiklerinde bedevi oldukları ve buranın yerli ahalisi olmadıkları için kendilerinden vergi alınmaya başlanılacaktır. Kuvaşanlılar arasında şair Enveri’nin²²⁸ de şiirlerle ifade ettiği çok güzel bilge bir kadın vardır. Bu kadının adı şemire b. Cemen Feridun’dur. Her sene Kuvaşan Uluyan valisi Hayatıla’nın²²⁹ elçileri gelip vergi almaktalar. Bu durum karşısında şemire adlı kadın “*Neden biz her sene vergi veriyoruz biz kendi şehrimizi kuralım, bu zamana kadar sıkıntı çektik ne zamana kadar vergi vermeye devam edelim. Biz dört senenin vergisini valiye peşin olarak verelim ve bu dört sene içinde kendi şehrimizi kurmuş oluruz*” demiştir.²³⁰ Bu durum sonrası vali Hayatıla’ya bir mektup yazılır. “*Her sene elçiniz gelip vergi alıyor. Yolda türlü türlü sıkıntılar çekiyorlar. Biz size dört senenin vergisini peşin olarak verelim*” diye talepte bulunurlar. Vali Hayatıla bu talebi duyunca “*Ferhun*” adında bir elçisini göndererek dört yıllık vergiyi peşin olarak alır. şemire, valinin teklifi kabulünün

²²⁴Logar ve Tagao nehirlerinin yukarı mecralarının etrafındaki vadiler ile Gazne’yi , Kabil vadisinin Calalabad yakınındaki aşağı kısmını ihtiva eder.Bkz.,M.Longworth Dames,“*Efganistan*”, s.135; yine Kabil için bkz., E. Channing, “*Roads From India To Central Asia*”, **Science** 5/117,(May 1, 1885), s.361.

²²⁵Afganistan’ın Hilmend vadisi ile Herat arasında bulunan dağlık bölgeye “*Guristan*” ya da “*Mendiş*” denilmektedir. Bazı kaynaklarda ise “*Gur*” diye tabir edilir. Bkz., Salim Cöhlce, **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Eskişehir 2013,s.160; S.Cöhlce,“*Delhi Türk Sultanlığı’nın Kurucusu Kudbed-Din Ayberg’in Hayatı ve şahsiyeti*”,**Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. şaban Kuzgun Armağanı**, S.5, Elazığ 2000, s.13.

²²⁶Abva: O dönemde tarım ve hayvancılığın yapıldığı ve çok güzel meyvelerin yetiştirildiği güzel bir iklime sahip bir yerdir. Bkz., Herevi, s.65vd; İşfizari, **I**, s.102.

²²⁷Herevi, s.65vd; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²²⁸Kim olduğu hakkında bilgi sahibi olmadığımız şair Enveri’nin adına şehrin kuruluşun rivayetlerde rastlamaktayız.

²²⁹Rivayetlerde de karşımıza çıkan Hayatıla’nın Türklerin hükümdarı Farhun b. Kufanin’e vergi verdiği kaynaklarda ifade edilir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*”, **İA V/I**, Eskişehir 1997, s.429.

²³⁰Herevi, s.67; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

ardından şehrin yapımına başlar. Bunlar üç fersah büyüklüğünde bir duvar inşa ettiler. Her fersahta bir demir kapı, bu kapıları Hayatıla'nın elçilerine karşı tedbir olarak inşa ettiler. Dört sene sonra Hayatıla'nın elçileri vergi almaya gelince bu durumu görüp valiye bildirdiler. Hayatıla bunu öğrenince buradan çekilir, vergi de almaz. Manuçehr dönemine kadar burada yaşamaya devam ederler. Yıllar geçtikçe kabilenin nüfusu artar ve bu durum karşısında kabilenin reisi olan "*Harnuş*", Manuçehr'e bir mektup yazarak kendilerinin yeni bir şehir kurma isteğini ve bunun için izin ister. Harnuş'un şehir kurmak için izin istediği yer Kohendiz'dir. "*Bu dar şehir, artan nüfusumuz için yetersiz kalmakta olup biz yeni bir şehir kurmak istiyoruz*" diye talepte bulunurlar. Manuçehr bu talep karşısında "*hazineden kendilerine para ödemeyeceğini ve eğer kendiniz yeni kuracağınız şehrin maliyetini karşılayacaksınız*" kurun şartıyla şehir kurmaya izin verir. Bu kabile gelen bu olumlu cevaptan sonra Kohendiz'i kurmaya başlarlar.²³¹ Şehrin dört tarafına köşkler inşa ederler. Ayrıca biri kuzeyde diğeri güneyde olmak üzere iki kapı yaparlar. Yaptıkları bu kaleye de "*Şemiran Kalesi*"²³² adını verirler. Bu kalenin yapıldığı yer Kohendiz'dir.²³³

Duvarların genişliği otuz adım yüksekliği elli metredir. İnşa ettikleri bu kalenin etrafına hendekler kazdılar ve hendeğin içini de suyla doldurdular. Bu şehrin kuruluşu on iki buçuk yıl sürdü. Böylelikle sağlam, büyük ve yüksek bir kale yaptılar. Bu kabile yıllarca burada hayatlarını devam ettirdi. Burada yıllarca kalmanın doğal bir sonucu olarak çoğalan kabile bu durum üzerine kabilenin melik'i Argagus, Behmen adlı kraldan yeni bir yerleşim yeri kurmak için izin ister. Kral Behmen cevaben: "*Bizim hazinemiz yeni bir şehrin kurulması için yeterli değil. Kendi mallarınızdan maddi masrafları karşılarsanız yapabilirsiniz*" derler. Kabile ise "*Bizim kralın bir kuruluşuna ihtiyacımız yoktur*" der ve şehrin yapım çalışmaları başlar.²³⁴ Melik Argagus şehrin kurulması için mühendisler ve haritacılar getirerek ve şehri kurmaya başlarlar. Şehrin kuruluşunda her gün on altı bin kişi getirilip şehrin dört tarafında dört biner kişi çalıştırdılar. Şehrin yapımında astronomi bilimine de önem verilerek astronomi biliminden anlayan kişiler şehrin kurulması için getirilir. İşçilerin elinde tuğlalar vardır.

²³¹Herevi, s.67vd; İsfizari, I, s.63-68; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²³²Şemiran kalesi hakkında Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*"..., s.429; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²³³Zeki Velidi Togan, "*Herat*"..., s.429.

²³⁴Herevi, s.70vd; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

Astronomiden anlayanlar işçilere “Siz göğe bakın ne zaman Esad ve Zuhâl yıldızları birleşirse biz şehri kurmaya başlarız” derler. Bunlar görülünce şehrin inşasına başlanır. Şehrin etrafındaki duvarları bu binlerce kişi yapmaya başlarlar. Melik Argaguş döneminde sekiz sene bu şehrin inşası için çalışılır. Yapılan tuğla ve duvarlar kuruyup her şey yerine otursun diye dört yıl buranın inşası yapımına ara verilir. Ardından sekiz sene tekrar şehrin bitmesi için çalışılır. Burası uzunluğu yüz adım²³⁵ duvarları iki yüz altmış metreden oluşan bir yer yapılır. Bu yer Herat ile Kohendiz arasındadır. Duvarın çevresi on iki bin yüz seksen üç adımdır. Dört taraftan da on adım genişliğinde kale burçları inşa edilir. Burçları üzerine dönemin kralı korkak biri olduğundan haç şeklinde alametler yaptırılır. Bunlar kaleye dört kapı açtılar ve her birine farklı isimler verdiler. Birinci kapıya Firuzabat²³⁶, ikinci kapıya Saray²³⁷, üçüncü kapıya Huşk²³⁸, dördüncü kapıya Kohendiz²³⁹ kapısı adlarını verdiler. Bazı kaynaklarda bu kapılar Huşk, Kandahar, Melik, Irak şeklinde geçmektedir. Herat’ın doğusunda “Huşk kapısı”(bu kapıda büyük bir çarşı vardır),güneyinde Kandahar kapısı yer alır. Buraya “Firuzabat kapısı” da denilir.²⁴⁰ Kuzey batıdaki kapıya “Melik kapısı” denilir. Burada bir çarşı yer alır. Bugünkü Herat’ın yeni şehir ilçesi buradadır. Batı da ise “Irak kapısı” yer alır. Bu şekilde Herat²⁴¹ şehrinin kurulduğu rivayet edilir.²⁴²

İkinci rivayete göre ise Herat ve Kohendiz şehri bir su geçidiydi ve kervanlar bu yoldan gelip geçiyorlardı. Bu bölge kurtların ve diğer hayvanların otlağıydı. Kervanlar Dubroderan vadisinden geçtikten sonra Nahciristan’a²⁴³ geliyorlar ve buraya yerleşiyorlardı. Bu kervanların geldiği arazi boş ıssız bucaksızdır. Burada herhangi bir yapı yoktu. Bu bölgede sadece bedevilerin kurmuş olduğu küçük bir yerleşim yeri var olduğu söylenirdi. Bu kervanlar bir süre burada kaldılar ancak bir kadın yüzünden

²³⁵Kaynakta adım ifadesi için “Gaz” tabiri kullanılmaktadır.

²³⁶Firuzabat kapısı ile ilgili Bkz., G.Le Starange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

²³⁷Kuzeyde Belh yolunda, Bab-ı Saray yâda Saray Kapısı yer alır. Bkz., G.Le.Starange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

²³⁸Nişabur’un güneyinden Sistan’a doğru giden yolda Bab-ı Ziyad, doğuda ise Gur dağlarına doğru Bab-ı Huşk kapısı yer alır. Bkz., G.Le.Starange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

²³⁹Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**,(nşr.,A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.574.

²⁴⁰Bu kapıda da Kandahar Çarşısı bulunmaktadır.

²⁴¹Herat, Buşenc ve Badgis meliklerine “Barazan” denilmekteydi.Bkz., İbn Hurdazbih, **el-Mesalik ve’l-Memalik**,(nşr., Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008, s.46.

²⁴²**Piresteyi Tarihname-yi Herat**, s.174; Herevi, s.72vd; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²⁴³Nahciristan: Herat’ın kuzeyinde yer alan bir bölgenin adıdır.

aralarında ihtilaflar, anlaşmazlıklar çıkınca bu sorunu çözmek için bir grup oturup çözüm yolu bulmak isterler ve bu kasabadan çıkmayı düşünürler. Bu ayrılmak istedikleri kasabanın adı Avba'dır. Avba'dan ayrılan grup Kuvaşan Uluyan bölgesine gelerek bir kaç sene burada kalırlar. Sonra Dubroderan vadisi yakınına gelip Hıyavan (Hıyaban)²⁴⁴, da kalırlar. Bu bölgeye geldiklerinde ihtiyaçlarını değış tokuş yolu ile karşılıyorlardı. Bir kaç sene burada kaldıktan sonra nüfusları arttı ve kendilerine ait bir kale yapmayı düşündüler. Bu kabilenin içinde Şemiran²⁴⁵ adında çok güzel ve bilge bir kadın varmış. Bu kadın Behmen bin İsfendiye'r'in kızıdır. Rivayete göre Şemiran aslen Belhliymiş. Şemiran *"Buraya bir kale yapın ve benim adımı verin"* der. Bu kabile buraya bir kale yaptı ve adını da *"Şemiran Kalesi"* koydu. O kaleden elli veya yüz sene sonra Kohendiz şehrini²⁴⁶ on iki sene içinde inşa ettiler. Burada birkaç sene kaldıktan sonra Herat şehrini inşa ettiler.²⁴⁷ Herat şehrinin yapımı bitmek üzereyken İskender-i Rumi ve Dara bu bölgede savaştı. Yapılan savaşta İskender Dara'yı mağlup etti ve Dara bu mücadelede öldü. Dara ölümünün ardından bölgenin hâkimiyeti İskender'e kaldı. Sonunda Herat'ın kuruluşu İskender tarafından tamamlanır. Herat şehrinin kuruluşuna katkıda bulunarak kalenin dört tarafına burçlar yaptırır. Kale kare şeklindedir. İskender bölgeden ayrıldıktan sonra bölgede birçok hazine bıraktı. İskender devleti yıkıldıktan sonra bölgeye Acem devletleri gelir. Acem Hükümdarlardan birinin adı Aşk b. Dara'dır. Bu kişi İskender ile savaşan Dara'nın torunudur. İskender'in yaptığı burçları değıştirip kaleye beşinci kapıyı ekleyip kalenin etrafında bulunan hendekleri de daha da derinleştirmiştir.²⁴⁸

²⁴⁴Hıyaban(Hıyavan): Muhtar Dağı'nın üst tarafında yer alır. Herat'ın kuzey dağıdır. Murğab nehrinin başlangıç yeridir. Bu küçük bölgeye kemer kulağı da derler. Bkz., Herevi, s.76vd.

²⁴⁵Araplar Şemire diye ifade ederlerdi. Herevi, s.77; yine Şemiran ile ilgili kaynaklarda onun Belh hükümdarının kızı yahut torunu olduğuna dair ifadeler rastlamaktayız. Bkz.,Zeki Velidi Togan, *"Herat"* ..., s.429.

²⁴⁶Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**,(nşr.,A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.574.

²⁴⁷Kaynaklarda efsanevi İran Padişahı Keyumers zamanında şimdiki Herat muntıkasına yerleşen ahali Badgis tarafların işgal eden Türk göçebelerden muzdarip kalarak Keyumers yâda Belh hükümdarının kızı yahut torunu Şemire'nin izniyle Şemiran kalesini inşa etmişlerdir. Buraya sığmayan ahali Harnuş adındaki krallarının idaresinde Kohendiz adında yeni bir kale inşa ettiler diye ifadeler geçer. Bkz., Zeki Velidi Togan, *"Herat"* ..., s.429.

²⁴⁸Herevi, s.77; İsfizari, I, s.68; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

Üçüncü rivayete göre, Hz. Nuh aleyhi selamın tufanından sonra Horasan da kurulan ilk hisar(kale) Şemiran'dır. Herat Zulak'ın kızıdır ve burayı da bu kız inşa etmiştir. Önce Abva kasabası inşa edilmiş ondan sonra Herat şehrini kurmuştur.²⁴⁹

Dördüncü Rivayete göre, İskender Herat'a gelmek için annesine danıştı ve güzel bir şehir kurmak için izin istedi. Kohendiz şehri dışında o bölgede herhangi bir yapı yoktu. İskender'in annesi şehrin kurulması için İskender'e izin verir. Ancak şehrin inşa etmesi için ona hemen değilde bir sene sonra başlaması yönünde bir şart koyar. İskender Kohendiz şehrine²⁵⁰ gelince hemen Herat şehrini inşa etmeye başlar. Herat bölgesinde kalan halk bu durumdan mutlu olur ve İskender'i şiir diliyle överler. Ancak halkın bazı kesimi *"İskender'e bu şehri yapmanızdan razı değiliz"* derler. *"Size minnettarız ama sizin yardımcınız Cihangir'e yardımcı olmayacağız"* diye serzenişte bulunurlar. İskender bu duruma çok kınılmış ve Herat'ta sadece iki sene kalmıştır. Bu olaylar yaşandığında İskender'e annesinden bir mektup gönderilmiş ve bu mektupta annesi İskender'i yanına çağırılmaktadır. Rivayette mektubun gelmesine İskenderi çok üzülmiştir. Bir rivayette söyleniyor ki Huşk kapısında kendi krallığını temsil eden bir simge koymuştu. Annesinin mektubu gelince bu şehirden o kadar sıkılmıştı ki bu şehrin adını Huşk²⁵¹ diye adlandırır. Bu durum karşısında annesine bir mektup yazar. *"Bu şehirdekiler benim isteğime rağmen şehri kurmak istemiyorlar ve benim emrime itaat etmiyorlar. Bende bu şehri zorla yaptıramam"* demiştir. Bu durum karşısında İskender'in annesi verdiği cevapta *"Ey oğul şehrin her alanından biraz toprak gönder ki o şehrin kokusunu alayım"* der. Bu mektuplaşmadan sonra İskender şehrin çeşitli yerlerinden sert, yumuşak, beyaz ve renkli topraklarından annesine gönderir. Annesi bu toprakları alıp Roma'daki büyüklere gösterip *"Bakın oğlum İskender Herat Şehri'nin yapımına başlamış sizde onun yardımına gidin"* der. Onlar da İskender'in yanına giderek Herat şehrinin yapımına yardımcı olmak isterler. Roma'dan gönderilen bu adamlarla annesi İskender'e bir mektup yazar. *"Ey oğul gönderdiğin o topraklarla içim ferahladı. Sen o şehrin halkından yardım almadan o şehrin yapımına başla"* der. Mektup İskender'e gelince, İskender hazinelerinin kapısını açarak şehrin yapımına başlar. Bir rivayete göre İskender'e karşı çıkanlar siz siyasetçisiniz diye yaklaşık olarak

²⁴⁹ Herevi, s.77vd; İsfizari, I, s.69;R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²⁵⁰ **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.574.

²⁵¹ Eski gibi hoş olmayan kuru bir şehir anlamına gelen Huşk ismiyle adlandırır. Bkz., Herevi, s.78.

bin yedi yüz kişiyi öldürür. Bunların bir kısmı odunla bir kısmı da duvarlara asılarak öldürüldü. Herat yapıldıktan sonra Irak ve Horasan bölgelerinden her kabileden adamlar toplanarak buraya getirildi.²⁵²

Beşinci rivayete göre, Herat şehrinin yapılması Nemrud bin Kenan (Kenavan) döneminde yapılmıştır. Herat ismi de Horasan meliklerinden birinin isminden almıştır.²⁵³

Altıncı rivayete göre, İskender bir kutu bulmuş ve kutunun içinde Herat kalesinin hatları (haritası) çizilmiştir. Hz. İsa'nın ölümün sonra on iki havarisi dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştı. Bu rivayete göre de Hz. İsa'nın havarilerinden dördü Herat'a gelmiş bu şehrin çizilen hatları da onlardan kalmıştı. Bu hatları İskender bulmuş ve Herat şehrini o hatlara göre inşa edecektir.

Yedinci rivayete göre, Kuran-ı Kerim'de adı zikredilmiş olan Zulkarneyn tarafından şehrin yapıldığıdır.

Sekizinci rivayete göre, şehrin kalın duvarlarını üç kişi yapmıştır. İç duvarlarını Siyaveş b. Keykavus, dış duvarlarını İskender, burçlarını da Dara b. Dara yaptırmıştır.²⁵⁴

C.HERAT ŞEHRİNİN BELLİ BAŞLI YERLEŞİM MERKEZLERİ

a.Keruh²⁵⁵

Keruh, Herat'ın kuzey doğu bölümünde konumlanmış olan bir yerleşim alanıdır. Yönetim açısından doğrudan Herat'a bağlı olan Keruh,²⁵⁶ kaynakların ifadelerine göre dağlar arasında geniş²⁵⁷ şehir olmaya müsait müreffeh bir alandır.²⁵⁸ İstahri'nin ifadelerinde buranın halkının belalı ve kavgacı olduklarından, ayrıca İsfizari buranın suyunun sıcak olduğundan bahsetmektedir.²⁵⁹ Burada ince kuru üzüm üretilir.²⁶⁰

²⁵²Herevi, s.78vd; İsfizari, I, s.70vd; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²⁵³Herevi, s.81; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²⁵⁴Herevi, s.82; İsfizari, I, s.74; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158.

²⁵⁵Muhammed b.İbn Havkal, **Suretü'l-Arz**,(nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.264vd.

²⁵⁶G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

²⁵⁷**Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd.

²⁵⁸R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl...**, s.38.

²⁵⁹İsfizari, I, s.105; İbrahim b. Muhammed İstahri, **Kitab el mesalik vel Memalik**,(nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967, s.264vd.

²⁶⁰**Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd.

Kaynaklardan elde ettiğimize göre İbn Havkal, IV. yüzyılda Herat'ın kuzey doğusunda Herat'ın en büyük ilçesi olan Karuh veya Karukh'tan bahseder.²⁶¹ Kayısı ve kuru üzüm buradan tüm şehirler ve ilçelere ihraç edilmekteydi. Cuma Camii, Sabidan denilen kasabanın köşesinde yer alırken, evler güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmişti. Karuh, bir dağ vadisinde birçok köyde ve çeşitli akarsularında bulunan geniş ekilebilir arazilere sahip idi. Yakut buraya Herirud'da akan “*Nahr-e Karagh*” (Karuh nehri) adını vermişti.²⁶²

Keruh etrafa sevk olunan “*Kışmış*” ve Irak ile diğer memleketlerde de görülen “*Zebib-i Tai'fi*” yetişir. Bunların büyük kısmı Malinde yetişir. Ahalisini haricilerin teşkil ettiği Keruh bahçe, ağaç ve tarlalarla dolu köylerden oluşur.²⁶³

b.Avba (Ubeh-Uba-Evbe)²⁶⁴

İsfizari bu yerleşim yerinin dağın eteğinde kurulmuş olduğunu ifade eder.²⁶⁵ Bu yerleşim yeri doğrudan Herat'a bağlıydı. Kaynaklarda buranın Keruh ve Malin'den daha büyük olduğu ve yirmi fersah diye ifade edilen bir coğrafyada tesis edildiği,²⁶⁶ nüfusu bakımından kalabalık köylere sahip olduğu,²⁶⁷ bahçelerin bulunduğu, üzüm yetiştiği ve meyve ağaçlarının bolca var olduğu sulak bir alandı şeklinde ifadeler geçmektedir.²⁶⁸ Avba o dönemde tarım ve hayvancılığın yapıldığı ve çok güzel meyvelerin yetiştirildiği güzel bir iklime sahip bir yerdir.²⁶⁹ Yine günümüz Afganistan sınırları içinde olan “*Ubeh*” denilen bölgede isfizari'nin ifadelerine göre “*Kuban*” (Guyan) adlı yerleşim alanında her mevsim suyu sıcak akmakta olan bir çeşmenin adı zikredilmiştir.²⁷⁰

c.Haysar

Kaynaklarda buranın Herat'a iki günlük bir sürede ulaşılma imkânı olan bu yerleşim yeri olduğu ve Herat-Gur yolu arasında yer aldığı ifade edilir.²⁷¹ Dağlık bir

²⁶¹ İsfizari, I, s.105; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.409vd.

²⁶² G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.409.

²⁶³ Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler...*, s.388.

²⁶⁴ İstahri, s.264vd; İbn Havkal, s.265vd.

²⁶⁵ İsfizari, I, s.102.

²⁶⁶ Herat şehrinin kuruluşuna dair rivayetlerde de bu yerleşim alnından bahsedilir. Bkz., Herevi, s.65vd.

²⁶⁷ Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler...*, s.388.

²⁶⁸ M. Şahin, *Ortaçağda Herat...*, s.71vd.

²⁶⁹ Herevi, s.65vd; İsfizari, I, s.102.

²⁷⁰ İsfizari, I, s.102; G.Le. Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.410.

²⁷¹ İstahri, s.263-257; İbn Havkal, s.265vd.

coğrafyada kurulmuş olan Haysar, idari olarak doğrudan Herat'a tabiiydi.²⁷² Kaynaklarda elde ettiğimiz bilgilere göre, Malin şehrinden coğrafi açıdan küçük olan bu yerleşim yerinde ağaç, bahçe ve su kıtlı, burada geçim büyük oranda tahıl tarımına dayanmaktaydı.²⁷³ Bu coğrafyaya çeşitli yönetimler kurulmuş olmasına rağmen Moğollar, bilhassa da Kertler dönemi bu bölgenin en ihtişamlı zamanlarıdır. Burası şehrin kale ve surlarının sağlamlılığı sebebiyle Kert hükümdarları ve şehzadeleri için önemli bir noktaydı. Kert meliklerinin çoğunun kaldıkları bölgedir.²⁷⁴

ç.Esterbiyan

Esterbiyan, Herat'a bağlı bulunan yerleşim yerlerindendir.²⁷⁵ Bu dönemde Malin ve Haysar'dan sonra Herat'ın en büyük yerleşim yerleri olarak Esterbiyan gelir. Sulu tarım açısından kıt imkânlarla sahip olan bu bölge dağlar arasında kurulmuştur.²⁷⁶ Esterbiyan üzüm bağı olmayan tepeye yakındır.²⁷⁷

d.Marabad

Herat-Avba arasında yer alan bir nahiyedir.²⁷⁸ Herat'ın batısına bir günlük yürüyüş mesafede olan Marabad²⁷⁹ özellikle büyük ölçüde ihraç edilen pirinç ile meşhurdur.²⁸⁰

e.Malin (Melin-Malan)²⁸¹

Herat'a bağlı yerleşim yerlerindendir.²⁸² X.yüzyıllarda burası bağ ve bahçelik bir alandı. Herat nehri üzerinde yer alan Malan Köprüsü²⁸³ burada yer alır.²⁸⁴ Burası suyun

²⁷²R. Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıl**...,s.38; G.Le.Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

²⁷³Yusuf Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁷⁴M. Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.72.

²⁷⁵İstahri, s.264vd; İbn Havkal, s.265vd.

²⁷⁶Yusuf Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388;M.Şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.72; G.Le. Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

²⁷⁷G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

²⁷⁸İstahri, s.263vd; İbn Havkal,s.265vd; R. Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**...,s.38; Yusuf Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁷⁹G.Le. Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

²⁸⁰G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.65; Yusuf Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁸¹İstahri, s.263vd; İbn Havkal, s.265vd.

²⁸²**Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd.

²⁸³Malan köprüsü Herat halkının yeni müslüman ordluları dönemde bir Mecusi zengini tarafından inşa edilmiş şeklinde zikredilir. Bu köprü 35 kemerden oluşmaktadır. Zeki Velidi Togan, **"Herat"**, **İA/V/I**, Eskişehir 1997, s.431.

²⁸⁴Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391, s.93vd.

bolluğundan ötürü bağ bakımından zengin bir coğrafyadır.²⁸⁵ Bu yerleşim birimi günümüz Afganistan'ında “*Pol-i Melen*” denilen yerdir.²⁸⁶ Burası kuru üzümü ile tanınmaktaydı.²⁸⁷

f.Hıyaban

Herat şehrinin bir kasabası olarak kaynaklarda bilgiler elde ettiğimiz bu yerleşim alanı İslam öncesi dönem için önemli bir ibadet ve dini nokta olarak sayılmaktaydı. İslamiyet'in bu bölgelere gelmesinden daha sonra da bu özelliğini korumaya devam etmiştir. XV. yüzyılda bağ ve bahçelerin inşa edildiği kasabada birçok ünlü imam ve şeyhin mezarları da bulunmaktadır. Fahreddin-i Razi'nin türbesi burada bulunmaktadır. Bu bölge daha sonra Herat şehrinin içinde kalmıştır.²⁸⁸

g.Sahe

Herat şehrine bağlı akarsu imkânları açısından zayıf olan bu bölge cami ve minberlere sahip bir kasabaydı.²⁸⁹

ğ.Buşeng(Fuşenc)

Eski dönemlerde Buşeng, Buşenc, Puşenc, Pusenik, Fusenk, Fuşenc²⁹⁰ şeklinde çeşitli isimlerle de bilinmekte olup Herat'ın doğusundaki Gur dağlarında olup etrafı hendek kale ve hisarlar ile çeviriliydi.²⁹¹ Kaynaklarda Buşeng'in Herat'a iki fersah uzaklıkta olduğundan bahsedilir. Hudud al-Alam da Buşeng halkının değişik milletlerden teşekkül ettiğine ve sonradan yerleşen Arapların azlığına dair bilgiler verilirken, burası için dağlarında ardıc ağaçları, böcek, akrep ısırılmalarına karşı tiryak yapımında kullanılan “*giyah bitkisi*” bol miktarda bulunurdu ifadeleri kullanılmaktadır. Buşeng'den Sistan'a Horasan çölünden geçen yol beş veya yedi menzil Badgis ise üç menzil uzaktaydı.²⁹² Binaları güzel olan bu yerleşim yerinde pek çok ağaç yetişir. Horasan'ın hiçbir yerinde olmayan Selvi ağacı burada olup buradan diğer taraflara

²⁸⁵M. Şahin, *Ortaçağda Herat*...,s.73; G.Le.Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.410; Yusuf Ziya Yörükkan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*...,s.398.

²⁸⁶R. Uslu, *Hicri I-II.Yüzyıl*...,s.38; G.Le.Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.411vd.

²⁸⁷Yusuf Ziya Yörükkan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*...,s.388.

²⁸⁸İsfizari, *I*, s.87; Herevi, s.76vd.

²⁸⁹M. Şahin, *Ortaçağda Herat*...,s.73.

²⁹⁰İstahri, s.254,264vd; İbn Havkal, s.265vd.

²⁹¹*Hudud al-Alam*,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

²⁹²*Hudud al-Alam*,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.105.

gönderilirdi. Buşeng'in Hisarı bulunmaktadır.²⁹³ Kaynaklarda buraya şu yerleşim yerlerinin bağlı olduğu geçer:

a.Ferkik, Buşeng nahiyesinin küçük bir kasabasıdır. Buranın ahalisi hayvancılık ile uğraşır. Çok bahçesi yoktur.²⁹⁴

b.Harkird veya Hargird, Suyu az miktarda bulunur. Kusera'dan küçük bir yerleşim yeri.²⁹⁵

c.Kusuvi veya Kusera, Afganistan'da bugün Kuhsen denilen bölgedir. Kusera muhkem bir yerleşim yeri olup suyu ve az miktarda bahçesi bulunmaktaydı. Buranın binaları kerpiçtendi.²⁹⁶

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu yerleşim yeri Buşeng b. Afrasyab tarafından inşa edilmişti. Burası Sasaniler zamanında göze çarpan bir yerleşim yeridir. Sonraki dönemlerde bu yerleşim yeri giderek büyüyecek ve onuncu asırda neredeyse Herat şehrinin yarısı kadar büyüyecektir. Buşeng Herat ile aynı planda inşa edilmişti. Horasan coğrafyasını dokuz bölge ve sekiz bölüm şeklinde taksim eden Makdisi buranın en büyük yerleşim alanı olarak da Buşeng'i²⁹⁷ ifade eder. Benadiz, Kuncaabad ve Terkaabad isminde birçok köy ve kasabanın kendisine bağlı olduğu Buşeng şehri kavun, üzüm, bahçe ziraatı ve rüzgâr değirmenlerinin olduğu Herat'a bağlı en büyük yerleşim alanlarından. Herat, Kuhistan,²⁹⁸ Nişabur güzergâhları üzerinde üç giriş kapısı bulunan bu şehre Bab-ı Ali yoluyla Nişabur şehrine, Bab-ı Herat ile Herat şehrine ve Bab-ı Kuhistan yolu ile güneybatı bölgesine gidilme imkânı bulunmaktadır. Şehrin etrafı sağlam dayanıklı surlar ile çevirili olup ayrıca hendeklerle de etrafı kazılmıştır. Buşeng bölgesine gidip buraları gezip görmüş olan birçok seyyah burada Horasandan

²⁹³Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁹⁴İstahri, s.267vd;İbn Havkal, s.265vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁹⁵İstahri, s.267vd; İbn Havkal,s.265vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁹⁶G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.358;Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

²⁹⁷İbn Batuta Buşeng için İran ve Afganistan sınırındadır ifadelerini kullanır. Bkz., Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**,(nşr., A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.571.

²⁹⁸İbn Batuta Dihistan terimi için orası ile ilgili aslında bir coğrafi muntika değildir. Mana olarak "Dağlık Yer", "Dağlık Bölge" demektir. İran ve Türkistan da pek çok muntikanın ismi olarak kaydedilir. En meşhuru Horasan bölgesinin güneyindeki geniş alandır ifadelerini kullanır.Bkz.,**İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.569.

daha fazla selvi ağacı olduğunu ve görkemli yapıların olduğunu kaynaklar ifade ederler.²⁹⁹

İbn Havkal, “*Buşeng’i dördüncü yüzyılda Herat’ın yaklaşık yarısı kadar büyük bir boyuta, dağlardan uzak, düz bir yer diye tasvir eder. Kasaba iyi inşa edilmiş ve ağaçlarla çevriliydi. Aralarında keskin nişancıların inanılmaz bir şekilde boğulduğu, odunu büyük ölçüde ihraç edildiği yer*” şeklinde tasvir eder. Şehir sağlam bir şekilde güçlendirildi. Duvarla ve bir hendekle çevriliydi. Bab-ı Ali’ye doğru, doğuda Herat kapısı ve güneybatıda ise Kuhistan kapısı vardı. Yakut, buranın adını Buşeng ya da Fuşenc olarak isimlendirir ve Perslerin Bushang’ı telaffuz ettiğini söyler.³⁰⁰

Kaynaklarda elde ettiğimiz bilgilere göre Mustavfî, sekizinci yüzyılda Buşeng’i, *karpuzlar ve üzümleriyle* meşhur olarak tanımlamıştır.³⁰¹ Daha önce Kuhistan vilayeti olarak tanımlanmış olan üç kasaba olan Farjird, Harkjird ve Kusdy’nin Buşeng’e ait olduğunu da eklenmiştir.³⁰²

h.San

Cüzcan yakınlarında yer almakta olup bugün Afganistan’ın “*Seng-i Şerek*” denilen bölgesidir.³⁰³

ı.Badgis (Badegis)

“*Badgis*”,³⁰⁴ “*Bagedis*” şekillerinde de kaynaklarda hakkında bilgi sahibi olduğumuz bu yerleşim yeri Herat’ın kuzey doğusunda yer alıyordu.³⁰⁵ Badgis ile Buşeng arası üç menzil olup pek çok köye sahip olduğu rivayet edilir. Murgab ve bölgedeki derelerin tadı biraz acı olan suları buraya getirdiği için tarım arazilerinde kaynak ve yağmur suyundan istifade edilirdi. Burası Afganistan’ın kuzey batısına verilen bölge adı olarak kullanılmaktadır. Badgis şehrini Keykavus’un oğlu Siyavuş’un

²⁹⁹ M. Şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.74.

³⁰⁰ İbn Havkal, s.265vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410; M.Şahin, **Ortaçağ**...,s.72; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**...,s.36vd.

³⁰¹ G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411.

³⁰² G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411.

³⁰³ G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.425; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**...,s.38.

³⁰⁴ İstahri,s.254vd; İbn Havkal,s.409vd; **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104; A.Vambery,“*The Georapial Normenclatura of the Disputed Country Between Merv and Herat*”, **proceeding of the royal georaph soci.**, VII, London 1885, s.591vd.; Cliford Edmund Bosworth-D.B., “*Badgis*”, **Elr.**, III, s.370; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**...,s.35.

³⁰⁵ **Hudud al-Alam**,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd.

torunu olan Cogan'ın kurduğu rivayet edilir.³⁰⁶ Badgis'e dair kaynaklarda geçen yerleşim yerleri şunlardır;

a.Bust, kaynaklarda “*Kal'a-ı Bust*” veya “*Bust*” şeklinde geçen bu yerleşim birimi, Heratşehri ve Gazne şehri arasında yer alırken burası Gazne şehrine 14 konak mesafede yer alan Hilmend ve Dori nehirlerinin bir araya geldiği bölgedeydi. Bahçe ve suları bol olan bir yerdir.³⁰⁷

b.Cadava, bahçeleri olan sulak bir yerdir. Verimli arazilere sahiptir.³⁰⁸

c.Cebelü'l Fidde veya Kuh-ı Sim, Afganistan'da “*Kuh-i Sim*” denilen dağdır.³⁰⁹ Hudud al-Âlem'de burada gümüş madeni çıkarıldığı ancak sonraki dönemlerde yakacak odun sıkıntısı baş gösterince buralarda yaşayanların buraları terk ettiklerini yazmaktadır.³¹⁰

ç.Dihistan, Kaynaklarda Buşeng'ten yarım fersah kadar mesafede, şehir duvarları kerpiç, yer altında birçok zembillikleri (Serb) olan, az miktarda akarsuyu sahip bahçe ve üzüm bağları olmayan yer şeklinde ifade edilmektedir.³¹¹

d-Kabrun veya Kalvun, Kaynaklarada bahçeleri ve akarsuları olmayan kuyu ve yağmur sularından istifade eden bu yerleşim yerinde koyun hayvancılığı yapıldığı ifade edilir.³¹²

e.Kugnabad, bahçe ve suları bol olan bir yerdir.³¹³

Badgis, Buşeng'in yarısı büyüklüğündeki bir yerd. ³¹⁴ Bir tepenin üzerinde, yaz sıcağında kullanılmak üzere iyi yeraltı odalarına sahip kil tuğlalardan yapılmış evler ve

³⁰⁶İsfizari, I, s.71.

³⁰⁷İstahri, s.237; İbn Havkal, s.265vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.354; M. Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.78vd;C.Piyadeoğlu, s.21;Yusuf Ziya Yörükan,**Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.388.

³⁰⁸İstahri,s.268vd; İbn Havkal, s.265vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.389.

³⁰⁹G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.414.

³¹⁰İstahri, s.268; İbn Havkal, s.266vd; **Hudud al-Âlam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd

³¹¹İstahri, s.268vd; İbn Havkal, s.266vd; **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.569; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.389.

³¹²İstahri, s.268vd;İbn Havkal, s.267vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.389.

³¹³İstahri, s.268vd; İbn Havkal, s.267vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.414.

³¹⁴İsfizari, I, s.107; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

çok sayıda tarıma elverişli arazi de bulunmaktaydı. Dihistan'dan Badgis'in başşehri olarak bahseden Yakut, ilçenin adının, fırtınalı iklimi nedeniyle rüzgârın yükseldiği yer olan Badgis olduğunu belirtir. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre sekizinci yüzyılda, Mustavfi “*Badgis, fıstık ormanları için özellikle dikkat çekiciydi. Fıstıkları toplarken, burada toplanan çok sayıda insan, her biri taşıyabildiğini ve daha sonra komşu bölgelerdeki fıstıkların satıldığını*” ifade eder.³¹⁵

Badgis'in doğu kısmı, Herat'ın kuzeyine kadar başlangıcı Kenc-ı Rustak bölgesi olarak biliniyordu ve üç sıra şehirleri olan Baban, Keyf³¹⁶ ve Bağşur burada yer almaktaydı.³¹⁷ Konumları ise güzergâhlar tarafından yaklaşık olarak belirtiliyordu. Badgis'in geri kalanı hakkında Makdisi dokuz büyük şehir listesi verilmiştir ancak bunların hiçbirinin güzergâh programlarında konumları belirtilememiştir.³¹⁸

i.Katun

İyi at yetiştirmekle meşhur olup suyunu yağmur birikintileri ve kuyulardan elde eden bir kasabadır.³¹⁹

j.Şurmin

Herat'a bağlı küçük bir yerleşim yeri olup³²⁰ “*Gercuş-i Şar*” da yer almaktadır.³²¹

k.Şaburgan(şaburşehir)

Akarsularının bol miktarda bulunduğu bir kasabaydı. Burası bağ ve bahçelik bir alandan oluşmaktaydı.³²²

l.Başan³²³

Kaynakların verdiği ifadelere göre su kaynakları bakımından yeterli orana sahip olmayan bu yerleşim yerinde halk huzurlu, salim ve oldukça iyi durumdadır. Çobanlık ve tarım buradaki halkın geçim kaynağıdır..³²⁴

³¹⁵G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.414.

³¹⁶**Hudud al-Alam**,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd.

³¹⁷R.Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıl...**,s.37.

³¹⁸G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.413vd.

³¹⁹**Hudud al-Alam**,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd; R.Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıl...**,s.38.

³²⁰**Hudud al-Alam**,(İng. nşr., V. Minorsky), London 1937,s.104vd.

³²¹İstahri, s.271vd; İbn Havkal, s.268vd.

³²²İsfizari, **I**, s.170vd.

³²³İstahri, s.264vd; İbn Havkal, s.268vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

m.Bağşur³²⁵

Günümüzde “*Kala-i Merv*” yakınında Herat ile Merv arasında çöllerin ortasında düzlük bir alanda kurulan ve su ihtiyacının kuyulardan temin edildiği bir yerleşim alanıdır.³²⁶ Burası Horasandaki zengin yerleşim alanlarından biri olup şehirde tuğladan evlerin bulunduğu verimli bahçeler vardı.³²⁷ Burada kuyulardan su ihtiyacı karşılanılırdı.³²⁸ Su olmaksızın ekinleri verimli olan Bağşur’un ahalisi rençberdir.³²⁹

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre 616’da (1219) bu ülkeleri ziyaret eden Yakut, Bağşur ve onun komşu şehirlerinin eski zenginlikleri hakkındaki bilgilerini teyit etmesine rağmen Moğol istilasından önce olsa da, bütün bölgenin harabeye döndüğünü ve buranın aynı zamanda “*ülkenin en verimli yeri olduğunu ve fıstık ağaçları bolca yetiştirdiğini*” belirtmektedir.³³⁰

n.Bebne(Beben)³³¹

Bugünkü adı “*Kenc-i Rustak*” olup Herat’ın kuzey doğusunda yer alır. Burada hicri III. yy. sonlarında bir sarayın bulunduğu zikredilir. Akarsu bakımından zengin olan bu yerde üzüm şurubu yani pekmez imal edilirdi.³³² Kerpiç binalara sahip olan Bebn’e bağlı yerleşim alanları;

Keyf veya Kif³³³: Herat’a üç konak mesafede yer alırdı. Bebn’e gibi küçük bir kasabaydı.³³⁴

³²⁴ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V.Minorsky), London 1937, s.104vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.388.

³²⁵ İstahri, s.269,285; İbn Havkal, s.268vd; **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

³²⁶ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.413vd.

³²⁷ M. şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.79; C. Piyadeoğlu, s.22.

³²⁸ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd.

³²⁹ G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.413vd; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.389.

³³⁰ G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.413; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

³³¹ İstahri, s.269,285; İbn Havkal, s.268vd; Kaynaklarda bu isim Babne olarak ta kullanılmaktadır.Bkz., G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.415; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.389.

³³² G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate** s.413vd; **Hudud al-Alam**, (İng.nşr., V. Minorsky), London 1937, s.105.

³³³ İstahri, s.269; İbn Havkal, s.268vd; yine burası için akan suları ile çok hoş bir yer olup Üzüm şurubu üretir.Küçük bir yerleşim birimidir ifadeleri kullanılır.Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V.Minorsky), London 1937, s.104vd.

³³⁴ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104; R. Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.36.

o.Casan(Keveşan)

Herat bölgesinde Ferah'a dört konak uzaklıkta bir yerdi.³³⁵

ö.Divance

Herat'ta bağlı yerleşim birimlerindendir.³³⁶

p.El-Esfizer (Esfüzer, Esbüzer, İsfizar)

Herat'ın güneyinde Zaranj yolunda yer alan Esfizer³³⁷ dördüncü yüzyılda başşehir konumundaydı. Esfizer, Sabzivar'ın adıyla da bilinmektedir.³³⁸ Huhud'ul-âlâm da buranın halkının güleç yüzlü savaşçı insanlar olduğunu ve sarp dağlar arasında yaşadıkları ifade edilmektedir.³³⁹ Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre İstahri *"burada çok kalabalık köylerden ünlü bir vadi vardı"* der. Esfizer'in kasabaları bereketli topraklar ve bahçelerle çevrili olarak tanımlanmaktadır. Esfizer, Khastan'ın ismini taşımaktadır ve Kuvaşan isminin sadece başka bir şekli olduğu ve bu nedenle Esfizer(Sabzivar)³⁴⁰ ile gerçekten özdeş olması pek olası görünmemektedir. Adraskar kasabası ya da Adsakar da yazıldığından, hala Esfizer'in doğusunda varlığını sürdürmekte, bugünkü adı Adraskan olarak yazılmaktadır.³⁴¹ Yakut, *"Sistan'daki Esfizer'ı, orta büyüklükteki bir kasaba olarak tanımlarken, üzüm ve nar bakımından burada zengin birçok köy ve bahçenin olduğunu"* ifade eder.³⁴²

r.Ed-Dirkan

Herat'ta bağlı yerleşim yerlerindendir.³⁴³

s.Ebiverd(Baverd)

Hudud al-Alam'da bu coğrafyanın çöl ve dağların arasında olduğu buranın güzel bir şehir olduğu, ikliminin elverişliliği, tarımın yapıldığını, burada yaşayanların savaşçı

³³⁵ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104; R. Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

³³⁶ R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

³³⁷ İstahri, s.249vd; İbn Havkal, s.268vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411; R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

³³⁸ G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411; Herevi, s.65vd.

³³⁹ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104vd.

³⁴⁰ Ebu'l-Fida'ya göre Beyhak bölgesinin askeri merkezi idi.Eski ismi Hosragerd'dir.Nişabur'un 64 mil batısındadır.Bkz., Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, (nşr., A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.571.

³⁴¹ İstahri, s.249vd; İbn Havkal, s.268vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411vd; Yine burası günümüzde Herat yakınında Şindend denilen yerdedir. Bkz., R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

³⁴² İsfizari, I, s.107; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.411vd; Yusuf Ziya Yörükân, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.388.

³⁴³ R. Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.37.

unsurlar olduğu anlatılır.³⁴⁴ Burası Merv'in kuzey batısında yer almakta olup bu bölgeye bağlı büyük küçük çok sayıda yerleşim yeri bulunmaktaydı.³⁴⁵

İlk çağlardan itibaren destanlara konu olan Herat şehri, Oğuz Kağan'ın Baverad(Ebiverd), hâkimiyetine alıp ve bu merkezi vergiye bağlamasının ardından yazın Herat'a geldiği ve sonbaharda da Herat'ta oturduğu ifade edilir.³⁴⁶

ş.Tabes

Küçük bir kasaba olan bu bölge coğrafyanın soğuk yerlerindendir. Kalesi olan bir yerdir.³⁴⁷

t.Edresker

Bugün Herat şehrinin güney bölümünde yer alan “*Kal'a-i Edreskend*” denilen bölgesidir.³⁴⁸

u.Hucistan(Hucüstan)

Dağlar arasında çiftçilik ile geçimini sağlayan bir yerleşim yeridir. Halkının savaştığı olduğu kaynaklarda nakledilir.³⁴⁹

ü.Sinc

Herat'ta bağlı yerleşim yerlerindendir.³⁵⁰

v.Naciristan

Herat'a ait yerleşim yerlerindendir. Seyf Herevi'nin şehrin kuruluşuna dair vermiş olduğu rivayetlerde Herat bölgesine gelenlerin Dubroderan vadisini geçerek Naciristan adlı bölgeye geldikleri ifade edilir.³⁵¹

y.Huşk

Bu bölge hoş olmayan kuru bir şehir anlamına gelen “*Huşk*” ismiyle adlandırılır. Seyf Herevi'nin Herat şehrin kuruluşuna dair vermiş olduğu rivayetlerde

³⁴⁴ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V.Minorsky), London 1937, s.104vd; M. Şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.82vd

³⁴⁵ İsfizari, **I**, s.378.

³⁴⁶ A.Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı(Resideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili)**, İstanbul 1982, s.46.

³⁴⁷ M. Şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.84.

³⁴⁸ İstahri, s.264vd; İbn Havkal, s.269vd; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.412; R. Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıl**..., s.37; Yusuf Ziya Yörükkan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**..., s.388.

³⁴⁹ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

³⁵⁰ İstahri, s.263,284; İbn Havkal, s.269vd.

³⁵¹ Herevi, s.76vd.

İskender'in annesinin Herat bölgesinde bir şehir yapılmasını istediği ve buraya Huşk adı verildiği yazılır.³⁵²

z.Kuvaşan Uluyan(Keveşan)

Seyf Herevi'nin şehrin kuruluşuna dair vermiş olduğu rivayetlerde Herat şehrine gelmek için bir kabilenin Abva'yı geçtikten sonra Kuvaşan Uluyan adlı bölgeye geldikleri³⁵³ "*Keveşan'ın Keruh'tan küçük bir yerleşim yeri*" olduğu şeklinde ifadeler geçmektedir³⁵⁴

Ayrıca kaynaklarda aşağıda yer alan yerleşim birimlerinde rastlamaktayız:

a.Nuzhagan(Nuzhacan)

Kaynaklarda bulunduğu yerin adı tam olarak ifade edilmeyen Nuzgahan için Hudud al-Alam da "*dağların ortasında yer alan küçük bir yerleşim birimiydi*" şeklinde ifadeler geçmektedir.³⁵⁵

b.Merverud

Kaynaklarda bulunduğu yerin adı tam olarak ifade edilmeyen Nuzgahan için Hudud al-Alam da "*dağın eteklerinde yer alan hoş ve müreffeh bir yerleşim yeri olup burada bolca meyve bulunurdu*"³⁵⁶ şeklinde ifadeler yer almaktadır. Burası Kasr-ı Ahnef ve Dıza³⁵⁷ adında iki küçük kasabaya sahip bir yerleşim yeridir.

³⁵²Herevi, s.78.

³⁵³Herevi, s.65vd.

³⁵⁴Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

³⁵⁵**Hudud al-Alam**,(İng.nşr.,V.Minorsky), London 1937, s.104.

³⁵⁶**Hudud al-Alam**,(İng.nşr.,V.Minorsky),London 1937,s.104; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

³⁵⁷Dağın eteklerinde yer alan bir kasaba olup, içinden bir nehir geçip bolca meyvenin bulunurduğu hoş bir yerdir.Bkz.,**Hudud al-Alam**,(İng.nşr.,V.Minorsky), London 1937,s.104; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**...,s.388.

II. BÖLÜM

(GAZNELİ HÂKİMİYETİNİN TEŞEKKÜLÜ SIRASINDA HERAT)

Türkler, Asya'nın orta ve batı kısımlarında en eski çağlardan beri cihanşümul devletler kurmuş milletlerin başında gelir. Bunun yanında Türk nüfuzu, bugünkü Rusya ovaları, Macaristan, Balkanlar, Anadolu, Azerbaycan, İran, Afganistan ve Çin Seddi önlerinde tarihin en eski zamanlarından günümüze kadar etkili olmuştur.³⁵⁸ Devlet kurmak düşüncelerini, İslam dinini benimsemiş olmalarının sonrasında da sürdürmüşlerdir. Türklerin tarih içerisinde devlet kurduğu coğrafyalardan biri de Afganistan'dır. M.Ö ikinci yüzyıldan beri Afganistan'da çeşitli Türk devletleri kurulmuştur. Bu devrede kurulan Müslüman Türk devletlerinden biri de Türklerin M.Ö iki binlerde yurt ettikleri bugünkü Afganistan coğrafyasında Samanoğları'nın dağılma döneminde kurulmuş olan Gazneliler devletidir.³⁵⁹ İlk Türk-İslam Devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip bulunan Gazneliler, iki asrı geçen hâkimiyet dönemlerinde Afganistan, Horasan ve özellikle de Kuzey Hindistan'da büyük bir güç olarak varlıklarını kuvvetle hissettirmişlerdir.³⁶⁰ Bu bölgelerde İslam'ın yayılması için çabalar sarf etmişlerdir. Onların bu gayretleri, ileriki yüzyıllarda bölgede müslüman Türk varlığının silinmez izlerinin kalmasına yardımcı olması yanında, geniş yerli toplulukların da İslamla müşerref olmaları mümkün kılmıştır. Afganistan'da kurulmuş olan Gazneliler Devleti³⁶¹ ve hanedanı, Kabil'in güney batısındaki başkentlerinin Gazne olması dolayısıyla "*Gazneliler*" ismini almış, bununla birlikte Gazneli Mahmud'un

³⁵⁸S.Cöğce, "*Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan'da Türk Varlığı*", **Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı) IX/27**, Ankara 1996, s.1; S.Cöğce, "*Delhi Türk Sultanlığı'nın Kurucusu Kudbed-Din Ayberg'in Hayatı ve Şahsiyeti*", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof.Dr. Şaban Kuzgun Armağanı**, S.5, Elazığ 2000, s.13.

³⁵⁹Jean Paul Roux, **Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl**,(nşr., Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan) İstanbul 2007,s.197; Umay Türkeş-Günay, **Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe**, Ankara 2007, s.212; Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler(Siyaset Teşkilat ve Kültür)**, İstanbul 2014,s.7; Erdoğan Merçil, "*Gzneliler*", **Türkler IV**, Ankara 2002, s.859; Hanefi Palabıyık, "*Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler*", **Türkler IV**, Ankara 2002, s.909;Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 2014, s.3.

³⁶⁰Salim Cöğce, **İlk Türk İslam Devletleri**, Eskişehir 2013, s.139.

³⁶¹Abdoulhosein Milani, "*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*", **Research Journal of Recent Sciences 4/10**,Khuzestan 2015, s.126vd; Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**, (nşr.,Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372, s.37vd; Muhammed Nazım, **Sultan Mahmud Gaznevi**, Kabil 1378, s.22.

lakabı nedeniyle “*Yeminiler*” ve hanedanın kurucusu sebebiyle “*Sebükteginiler*” olarak da adlandırılmışlardır.³⁶²

A.ALPTEGIN’İN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

Samani Devletinin (819-1005) en parlak dönemlerinde çok sayıda Türk kökenli esir, Maverâünnehr yoluyla İslam dünyasına getirilerek kendi istekleriyle İslam’a katılmaktaydı³⁶³ Bunların büyük bir kısmı Abbasi devletinin muhtelif teşkilatlarına yerleştiriliyordu. Bunlardan bir kısmı ordu komutanı, sarayda divan başkanı gibi yüksek konumlara gelmekle birlikte halifenin muhafızları da bunlar arasından seçilmekteydi.³⁶⁴ Nüfuz sahibi olmalarının ardından Abbasi halifelerini seçme yetkisine dahi sahip olmuşlardır. Samani Devleti de Türk gulamlardan, ordularında ve saraylarında istihdam etmişlerdi. Bunlardan biri de ileride Hindistan, Afganistan ve İran topraklarına hâkimiyetini ikiyüz yıldan fazla sürdüren bir Türk-İslam devletini kurmuş olan Alptegin’dir. Gazneliler Samani Devletinin dağılma ve isyanlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden biridir.³⁶⁵

Gazneliler Devleti’nin kurucusu olarak kabul edilen Alptegin’in³⁶⁶ Samani³⁶⁷ devletine nasıl geldiği tam olarak bilinmemektedir. Bu devletin kurucusu olan Alptegin,

³⁶² Nesimi Yazıcı, **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, s.108; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1997, s.34; Erdoğan Merçil, “*Gazneliler...*”, s.859; Muhammet Şahin, **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2010, s.31; **Türk Dünyası El Kitabı I, Coğrafya-Tarih**, Ankara 1992, s.246; Anıl Çeçen, **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2006, s.199-219; Coşkun Erdoğan, “*Harezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi(1017-1041)*”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal Of Social Sciences**, Haziran 2013, s.148; M.Longworth Dames, “*Gazne*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.741vd; M.Longworth Dames, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.742vd.

³⁶³ Ramazan Şeşen, “*Eski Araplara Göre Türkler*”, **Türkiyat Mecmuası XV**, 1968, s.11vd; Laszlo Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara 1988, s.162; V.F.Bürchner, “*Samaniler*”, **İA/X**, Eskişehir 1997, s.140vd; M.Longworth Dames, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.742vd; R. M. Eatton, **The Rise Of İslam and The Medieval Bengal Fronter(1204-1760)**, London 1993, s.87; S.Lane-Poole, **Medival İndia Under Muhammedan Rule(712-1764)**, London 1903, s.15vd; U.T.Günay, **Türklerin Tarihi...**, s.212; Fikri Salman, “*Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi/16**, 2006, s.112.

³⁶⁴ Jean Paul Roux, **Türklerin Tarihi...**, s.198; E.Merçil, **Müslüman Türk Devlet...**, s.34; E.Merçil, “*Gazneliler...*”, s.859.

³⁶⁵ Seyid Ebu’l Kasım Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, Tahran 1384, s.48; Hanefi Palabıyık, **Gazneli Devleti Saray Teşkilatı**, Erzurum 1986, s.20vd.

³⁶⁶ V.D. Mahajan, **The Sultanate of Delhi**, Delhi 1970, s.36; S.F. Mahmud, **A Concise History of Indo-Pakistan**, Karachi 1992, s.80; Erkan Göksu, “*Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına*”, **Türk Dünyası**

Samanoğulları hükümdarlarından İsmail oğlu Ahmed'in kulu olup beş Samanoğlu iktidarı döneminde yükselip ün kazanmış ve büyük bir devlet adamı olmuştur.³⁶⁸ Alptegin (961-997), X. yy'da merkezi Buhara olmak üzere Maverâünnehr ve Horasan bölgelerine hâkim olan Samani devleti hükümdarı Emir Ahmed b. İsmail (907-914)'in hassa askerleri arasına girmiş ve onun hizmetinde çalışarak ömrünün büyük bölümünü Samanilerin hizmetinde geçiren bir Türk gulamdır.³⁶⁹ Emir Ahmed b. İsmail'in ölümü ile birlikte otuz senesini Emir Nasr b. Ahmed'in (914-943) hizmetinde geçirmiştir. Buradaki başarılı çalışmalarından dolayı kendini nitelikli bir asker ve insan olarak kanıtlamış olan Alptegin, hür bırakılmıştır.³⁷⁰ Emir Nuh b. Nasr (943-954) zamanında ise (Hacib-i Bozorg) Hacibü'l Hüccablık görevine tayin edilmiştir.³⁷¹ Nasıl ki Abbasi sarayında Türkler güç sahibi oldu ise, Samani sarayında da artık söz sahibi olarak kendi varlıklarını göstermişlerdir. Abdülmelik (954-961)³⁷² döneminde nüfuzunu daha da

Araştırmaları, S.191, Nisan 2011, s.3; Enver Konukçu, “Gazne”, **DİA/XIII**, İstanbul 1996, s.479vd; V.V. Barthold, “*Alptegin*”, **İA/I**, İstanbul 1978, s.386; P.K. Hitti, **İslam Tarihi II**, (nşr., S. Tuğ), İstanbul 1989, s.729; Erdoğan Merçil, “*Alptegin*”, **DİA/II**, İstanbul 1989, s.526; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.7.

³⁶⁷ Bu devlet hakkında geniş bilgi için bkz., V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr., H.D. Yıldız), Ankara 1990, s.239vd.

³⁶⁸ Clifford Edmund Bosworth, **The Later Ghaznavids, Splendour and Decay, The dynasty in Afganistan and Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977, (Farsça nşr., Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372, s.34vd; Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I**, Ankara 1987, s.127; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri**, Ankara 2000, s.39; Bahattin Kök, “*Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler*”, **Ekev Akademi Dergisi I/2**, 1998, s.117.

³⁶⁹ Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**, (nşr., Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372, s.39vd; Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.11; T.W.Haig, “*Yemini Dynasty of Ghazni and Lahor*”, **Cambridge History of India III**, Cambridge 1928, s.11; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.48; E.Merçil, “*Gazneliler...*”, s.859; Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul 2012, s.34; Emir Hüseyin Hancı, “*Ferzendan-ı Sebüktegin-i Gaznevi*”, **www.iran-tarikh.com**, s.1vd.

³⁷⁰ U. T. Günay, **Türklerin Tarihi...**, s.212.

³⁷¹ Clifford Edmund Bosworth “*The Early Ghaznavids*”, **History of Civilizations of Central Asia IV/I**, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds., M. S. Asimov and Clifford Edmund Bosworth), Unesco 2000, s.95vd; S.Lane-Poole, **Medival İndia Under...**, s.16; Clifford Edmund Bosworth, “*The Tahirids and Saffarids and The Early Ghaznavids*”, **The Cambridge History of Iran, IV**, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited; Richard Nelson Frye), Cambridge 1975, s.164vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.48vd; E. Göksu, “*Alptegin köle pazarından...*”, s.7; Muhammet Şahin, **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2010, s.31.

³⁷² Abdülmelik dönemi Samani emir ve kumandanlarının devlet yönetiminde nüfuzlarının arttığı, devlet siyasetinin bu ümera ve erken-ı devlet arasındaki çatışmalarla şekillendiği bir dönemdi. Bkz., Ebubekir Muhammed İbn Cafer Nerşani, **Tarih-i Buhara**, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara 2013, s.145vd; İzzeddin Ali b. Muhammed b. İbnü'l Esir, **el-Kamil fi't-Tarih VIII**, (nşr., Ahmet Ağırakça), İstanbul 1989, s.462; Abdulhay b. Dahhak Gerdizi, **Zeynü'l Ahbar-Tarih-i Gerdizi**, (Tashih ve mukabele; Abdu'l-hayy Habibi), Tahan 1363, s.354; Hamdullah Müstavfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**, (nşr., Abdu'l Hüseyin Neva'i), Tahran 1362, s.381; V.V. Barthold, “*Abdu'l-melik*”, **İA/I**, İstanbul 1978, s.97; V.V.

arttıran Alptegin,³⁷³ Samani Devleti'nin idari ve askeri işlerinde etkili olmuş ve Samani sarayında nüfuzlu bir kişi haline gelmiştir. Hatta bir müddet sonra onun bilgisi olmadan hiçbir işe müdahale edilemez hale gelmişti.³⁷⁴ Bütün bunlara rağmen Samani sarayında bu durumu çekemeyen kişiler ortaya çıkacak ve Alptegin'e muhalif olanların çabaların sonucunda Samani hükümdarı Abdülmelik b. Nuh'un son zamanlarında Alptegin ile arası açılmış ve görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu arayı açtırma gelişmeleri sonrasında Abdülmelik, Onun saygılı bir şekilde görevinden almasını ve kendisine Belh amilliğini vermesini istemiştir. Ama buna rağmen Alptegin sarayda önemli bir yere gelmiş, sarayda güçlü bir kudret ve nüfuza sahip olmuştur ki Abdülmelik'in sözünü kabul etmeyerek "*Ben haciblikten daha aşağı makama gelmem*" demiştir. Bu durum üzerine Abdülmelik, Alptegin'i sarayında kendisine karşı büyük bir tehlike olarak görmeye ve kabul etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Alptegin'i mecburen Horasan Sipehsarlığına tayin etmiştir.³⁷⁵

Alptegin'in Horasan sipehsarlığını³⁷⁶ kabul etmesinin sebebi ise Samanilerin güçlü orduyu elinde bulundurmalarıydı. Horasan Sipehsarlığı demek Samani devletinin tüm askeri gücüne sahip olmak anlamına gelmekteydi. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Alptegin de diğer taraftan sarayda kendi nüfuzunu artıracak hamlelerde bulunarak kendine yakın olan Ebu Ali Bel'ami'yi vezirliğe getirtmiştir. Böylelikle sarayla bağlantısını güçlü bir hale getiren Alptegin, Bel'ami vasıtasıyla saraydaki tüm

Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr., Hakkı Turan Dursun), Ankara 1990, s.268vd; Abdülkerim Özaydın, "*Abdu'l-melik b. Nuh b. Nasr*", **DİA/I**, İstanbul 1988, s.271vd; Tülay Yürekli, **Samaniler**, Ankara 2002, s.104vd; Carl Brockelmann, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, (nşr., Neşet Çağatay), Ankara 1964, s.156; Richard Nelson Frye, "*The Samanids*", **The Cambridge History of İran**, Cambridge 1993, s.152.

³⁷³ Abdülmelik Nuh-i Samani'nin emirliği döneminde Sebüktegin'i satın alıp Buhara'ya götürdü. Onu alanında zekâsı ve yiğitliğini görünce onu Emir-i Hacib Alptegin'e sattı. Alptegin ile Toharistan'a gitti. Bkz., Clifford Edmund Bosworth, "*The Early Ghaznavids*", **History of Civilization of Central Asia**, s.95vd; Clifford Edmund Bosworth, "*The Tahirids and Saffarids and The Early Ghaznavids*", **The Cambridge History of İran, IV**, s.164vd; Tülay Yürekli, **Samaniler**, s.105vd.

³⁷⁴ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.11; Osman Çetin, **Türk-İslam Devletleri Tarihi**, İstanbul 2010, s.32.

³⁷⁵ S.Lane-Poole, **Medival India Under**..., s.16; A.L.Srivastava, **The Delhi Sultanate**, Agra 1959, s.52; T.W.Haig, "*Yemini Dynasty Of Ghazni And Lahor*", **Cambridge History Of India III**, Delhi 1958, s.11; M.Longworth Dames, "*Gazneliler*", **İA/IV**, İstanbul 1997, s.742vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayes Ta Furupayesi**, s.49.

³⁷⁶ Alptegin Horasan Sipehsarlığına 20 Zi'l-hicce 349 yani 10 Şubat 961 tarihinde getirilmiştir. Bkz., Gerdizi, s.354; Clifford Edmund Bosworth, "*The Early Ghaznavids*", **History of Civilization of Central Asia**, s.95vd; Clifford Edmund Bosworth, "*The Tahirids and Saffarids and The Early Ghaznavids*", **The Cambridge History of İran, IV**, s.164vd.

gelişmelerden haberdar oluyordu.³⁷⁷ Abdülmelik vefat etmesinden sonra Samanoğulları Devletinin nüfuz sahibi önde gelenleri Abdülmelik'in yerine kimin gelmesi gerektiğini görüşüyorlardı.³⁷⁸ Bu durum karşısında Alptegin'in saraydaki adamı olan vezir Bel'ami, bu durumu Alptegin'e bir mektup yazıp bildirerek Alptegin'i durum hakkında bilgilendirmiştir. Alptegin ise vezirin mektubuna cevap olarak, "*kardeşten oğlun tahta oturması daha hayırlıdır ve makbuldür*" diyerek kendi düşüncesini ortaya koymuştur.³⁷⁹ Alptegin'in bu isteği yerine gelmeden ve mektup daha Buhara'ya ulaşmamışken Samanoğlu Devletinin ileri gelenleri Abdülmelik'in kardeşi Emir Mansur'u tahta oturtarak hâkimiyetini kabul ettirmişlerdir. Bu olaydan Mansur'un haberi olunca Alptegin ile araları açılmıştır.³⁸⁰ Tüm bu gelişmelerden sonra Alptegin Gazne bölgesinde hâkimiyeti ve istikrarı meydana getirmek için mücadeleye başlayacaktır.³⁸¹ Samaniler ile mücadelesinde Hulm³⁸² yolunu tercih etmiştir. Alptegin buradaki amacı

³⁷⁷ V.V. Barthold, "*Alptegin*", *DİA/II*, İstanbul 1989, s.526.

³⁷⁸ Abdülmelik'in ölümü Samani tahtında kimin oturacağı konusunda tartışmaya sebep oldu. Esasen vaktiyle Nuh b. Nasr, oğullarının büyüktan küçüğe doğru yaş sırasına göre tahta geçmelerini vasiyet etmiş ve bu hususta ümera ve erken-ı devletten bey'at almıştı. Bkz., Gerdizi, s.349; Dolayısıyla Abdülmelik'ten sonra ikinci oğlu Mansur'un Tahta geçmesi gerekiyordu. Bundan dolayı devlet erkânının büyük bir kısmı Nuh b.Nasr'ın diğer oğlu yani Abdülmelik'in kardeşi Ebu Salih Mansur b.Nuh'un tahta oturması gerektiğini düşüncesindeydiler. Ancak sadece el-Makdisi de zikredilen ve diğer kaynaklarda adı zikredilmeyen Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı destekleyenler de bulunmaktaydı. Nizamü'l-Mülk Abdülmelik'in yerine hadiselerin hatalı olarak Nuh b.Nasr'ın ölümünden sonra meydana geldiğini, ölen emirin 30 yaşında bir oğlu ile 16 yaşında bir oğlu olduğunu kaydetmiştir.Bkz.,Nizamülmülk, **Siyasetname**, (nşr., Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.138; Erkan Göksu, "*Tarih-i Güzide'ye Göre Samaniler*", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Ankara 2011, s.165vd.

³⁷⁹ Gerdizi, s.355; Nizamülmülk, **Siyasetname**, s.138; Hamdullah Müstavfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**, s.381vd; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV** s.2843vd Cüzcani, **Tabakat-ı Nasrî I**, s.211; Clifford Edmund Bosworth, "*Samanids*", **EI**, VIII, Leiden 1995, s.1027vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.50; E.Merçil, "*Gazneliler...*", s.860; U.T. Günay, **Türklerin Tarihi...**,s.212.

³⁸⁰ Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.49vd.

³⁸¹ Alptegin iktidar açısından özellikle Samani hükümdarı Nuh. b. Nasr'ın ölümünden sonra on yaşında tahta geçen Abdülmelik döneminde şansı parlamıştır. Bu dönemde devletin en güçlü emiri olan Alptegin Nasr'ın kısa süreli iktidarı sonrası Abdülmelik'in kardeşi Mansur'un tahta geçmesiyle sıkıntılı bir döneme girmiştir. Bu gelişmeler sonrası Gazneye yönelmiştir. Bkz.,Gerdizi, s.356; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.2843vd; İbnü'l Esir, **VIII**, s.469; Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran (994-1040)**, Beirut 1973, s.37; Clifford Edmund Bosworth, "*The Early Ghaznavids*", **History of Civilization of Central Asia...**, s.96; B.Supuler, "*Ghaznavids*", **EI**², II, Leiden: Brill 1991,s.1050; M. Longworth Dames, "*Gazne*", **İA/IV**, İstanbul 1997, s.741vd; Enver Konukçu, "*Gazne*", **DİA/XIII**, İstanbul 1996, s.479vd; Erdoğan Merçil, "*Samaniler Devletinde Türklerin Rolü*", **İÜ Tarih Dergisi(Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra)**, S.35, İstanbul 1994, s.261; Erkan Göksu, "*Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına*",s.97-113; Nizamülmülk, **Siyasetname**, (nşr.,Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.138-146; V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan...**,s.269.

³⁸² Afganistan'ın kuzeyinde, bugünkü Belh ile Kunduz arasında, Mezar-i Şerif'in 60 km doğusunda bir şehirdir. Zamanında İpek Yolu'nun duraklarından biri olup, Afganistan'ın ülke içi ekonomisi için önemli bir kent olan Hulm, koyun ve yün ticareti için bir merkez niteliği göstermektedir. Bkz., <http://tr.wikipedia.org/wiki/Hulm.25.08.2015>.

askerlerinin sayısı bin kişiden çok daha az olmasından dolayı Belh'te Samani ordusu ile karşılaşmak istememesidir.³⁸³ Ama Nizamülmülk'ün rivayetine göre ise iki bin iki yüz ve başka yerden yedi yüz kişi daha onun ordusuna katılmıştır. Bu nedenle Hulm geçidi savaş stratejisi açısından önemli bir geçiş noktası idi ve bundan dolayı Alptegin de Samani ordusunu bu tarafa çekmek istemiştir.³⁸⁴ Savaş için bu noktayı Alptegin ve komutanları belirlemişlerdi. Samani ordusu da bu planın farkına varmadan onları takip ederek Hulm geçidine varmışlardır. Yapılan savaştan sonra Alptegin'in ordusu az olmasına rağmen galip gelmiş ve Samani tarafında yer alan emirler, bu yenilgiyi öğrenince Mansur'a "*Bırak bu yaşlı Türk nereye isterse gitsin*" ifadesini kullanmışlardır. Bu mücadelelerden sonra Alptegin, Bamiyan tarafına yönelerek Bamiyan hâkimi Şir Barik ile çetin bir mücadeleden sonra bölgeyi ele geçirmiştir. Ardından da Kabil'i ele geçirip Hinduşahi hükümdarını yenecek ve Gazne doğru yönelerek buraya ulaşacaktır. Buranın hâkimi olan Levik³⁸⁵ adında ki hükümdarını mağlup eden Alptegin burada hükümdarlığını kurmuştur.³⁸⁶ Hâkimiyetini tesis ettikten bir süre sonra Alptegin³⁸⁷ (352/963) vefat etmiştir.³⁸⁸ Alpteginden sonra Gazne yeni bir

³⁸³Kazvini'ye göre Alpteginin Buhara'ya gitmekten vazgeçmesinin sebebi ve Belh'e gitme nedeni yazılan mektuplardan haberdar olması ve Mansur'un onu kendi dergâhına çağırmasıydı. Alptegin Mansur'un onu kendi dergâhına çağırmasının çok hayırlı bir iş olmadığını da biliyordu. Ancak çaresiz yola koyuldu. Yolda emirler ile onları sınamak için Mansur'un aleyhine konuştu. Emirlerin hepsi Alptegin'e karşı çıktılar. Hakkı nimet'e riayet ettiler. Alptegin onlara dua etti. Onlara veda edip Mansur'a yolladı ve üç bin Gulam ile Gazne'ye hareket etti. Bkz., Hamdullah Müstavfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**, s.382; Gerdizi ise Alptegin'in Ceyhun kıyılarına ulaştığı sırada ordusunda karışıklıkların baş gösterdiği ve bunun nedeninin ise Ebu Salih Mansur'un Alptegin'in aleyhinde mektuplar yollaması ve onu gasp olarak ilan etmesi olarak değerlendirir. Bkz., Gerdizi, s.356.

³⁸⁴Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.48vd; Nizamülmülk, **Siyasetname**, (nşr., Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul 2007, s.151.

³⁸⁵Alptegin ile Mansûr b. Nûh arasında yaşanan hâdiseler hakkında bkz., Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.2843.vd; Nizamülmülk, **Siyasetname**, (nşr., Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.138vd; Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Iran...**, s.37; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan...**, s.269.

³⁸⁶N.A.Baluch, **Ghaznawid and Ghurid Sultans(376-599/997-1206) Road To Pakistan**, (nşr., M.Said, S.M.Haq, S.Mujahid, A.Z.Khan), Karachi 1990, s.46; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993, s.34vd; Nizamülmülk, **Siyasetname**, s.151; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.53; Ç.Uluçay, s.34.

³⁸⁷Alptegin Gazneye yönelmesinin ardından Şehname'de Rüstem'in ülkesi olarak bahsi geçen Zabülistan veya Zavülistan memleketini fethetmiş olup Gazne'yi Emir Anuk'un elinden almıştır. Zabülistan bölge olarak Doğu Afganistan'da Gazne'nin de içinde bulunduğu alandır. Gazneli Mahmud'un annesi Zabülü asil bir ailenin kızı olması hasebiyle "*Mahmud-i Zabuli*" denildiğini de kaynaklarda görmekteyiz. *Nüzhetü'l Kulub* bu bölgeyi iklimi sıcak, bol meyve olan av ve otlak açısından zengin bir yer olarak tanımlar. Bkz., Yakut el Hamevi, **Mu'cemü'l-Buldan III**, Beyrut 1397, s.125; İbn Hurdadbih, **el-Mesalik ve'l-Memalik**, (nşr., Murat Ağan), Yollar ve Ülkeler Kitabı, İstanbul 2008, s.41.vd.

³⁸⁸Salim Cöhlce, **İlk Türk İslam Devletleri**, Eskişehir 2013, s.144vd; M.Longworth Dames, "*Gazneliler*", **İA/IV**, İstanbul 1997, s.742vd; Clifford Edmund Bosworth, "*The Early Ghaznavids*", **History of Civilization of Central Asia IV**, s.96.

devlete ev sahipliği yapmış ve bu bölgede kurulacak olan devlet, Hindistan'a İslam'ı yayma konusunda çok önemli rol oynamıştır.³⁸⁹ Alpteginin vefat etmesinden sonra onun damadı Sebüktegin'in Gazne emiri olması arasındaki gelişmeler ve tarihler pek malum olmamakla birlikte, karışık bir dönemin yaşandığı anlaşılmaktadır.³⁹⁰ Alptegin'in ölümünden sonra yerine oğlu Ebu İshak İbrahim başa geçmiştir. Bu siyasi istikrarın tam olarak sağlanmadığının farkına varan ve daha önceleri de Gazne'de hâkimiyet kurmuş olan Levikler durumdan yararlanarak Gazne üzerine yürümüş ve İbrahim'i mağlup etmişlerdir. Bu durum karşısında yeni hükümdar İbrahim, Samanilere sığınmıştı. Babası Alptegin Samani devletine her ne kadar karşı çıktıysa da oğlu tam tersine hareket edip Samani devletine sığınarak ondan yardım talep etmiştir. Buna gerekçe olarak da Gazne devleti yeni kurulmuş olması ve yeterli güce sahip olmaması olarak görmüştür.³⁹¹ Samani devletinden aldığı desteklerden bir yıl sonra İbrahim vefat etmiş.³⁹² Oğlu olmadığı için yerine Gazneli devletinin başına komutanlarından Bilgetegin geçmiştir. Bilgetegin altı sene kadar hükümdarlık yapmış, Gerdiz kalesini kuşattığı sırada savaşta öldürülmüştür. Onun vefatı üzerine yerine Börtegin geçmiştir. Ancak devlet yönetiminde kabiliyetsiz olduğu için onun hükümdarlık dönemi uzun sürmemiştir.³⁹³ Siyasi istikrarı sağlamak amacıyla Sebüktegin Gazne tahtına oturmak için harekete geçmiş ve ayrıca Ebu Ali Eruk'u Gazne³⁹⁴ şehrine daveti karşısında Sebüktegin ordusunu hazırlatmış zorlu geçen bir mücadeleden sonra Sebüktegin savaştan galip

³⁸⁹ Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beyrut 1973, s.40vd; D.C.Gaguly, "Ghaznavid İvanson", **The Struggle For Empire V**, (nşr., R.C. Majumdar), Bombay 1957, s.3.

³⁹⁰ Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.127.

³⁹¹ Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.69; M. Longworth Dames, "Gazneliler", 742vd.

³⁹² İbrahim'in ölüm tarihi hakkında bkz., Minhaceddin Osman b. Muhammed el-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, (Tsh., Abdülhayy Habibi), Kandehar 1342, (İng. nşr., H.G. Raverty), Yeni Delhi, 1970, s.72.

³⁹³ L.Cahun, **Intoduction l'Historie De l'Asie**, Paris 1896, s.159; M. Longworth Dames, "Gazneliler", s.742vd; T.W.Haig, "Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor", **Cambridge History Of İndia III**, (nşr., H.H. Dodwell), Cambridge 1958, s.11.

³⁹⁴ Hind ve Horasan arasında Kabil'in güneybatısında yer alan Gazne bir yayla manzarası arz etmektedir. İslam öncesi tarihi karanlık olan şehir, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milattan önce kurulmuştur. Gazneliler devletine başkentlik yapmış ve bu devlet döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Nitekim 1186 yılına kadar Afganistan ve çevresine sahip olan Gazneli hükümdarlarının çoğu Gazne'de oturdular. X.yüzyıl coğrafyacıları Gazne'nin Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehir olduğunu söylerler. Gaznelilerden sonra Selçukluların hâkimiyetine geçen şehir önemini bu dönemde de devam etmiştir. Bkz., Yakut el-Hamevi, **Muce'mü'l-Buldan IV**, Beyrut 1397, s.203vd; Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, **Ravzatu's-Safa Müluk-i Gazneviye**, (Tercüme ve Notlar, Erkan Göksu, **Gazneliler**, İstanbul 2017, s.29; M. Longworth Dames, "Gazneliler", **İA/IV**, İstanbul 1997, s.741vd.

çıkıştır.³⁹⁵ Bu başarıdan sonra sarayın ileri gelenleri Börtegin'i tahtan indirip yerine cesaretini savaşlarda göstermiş olan ve devlet yönetimini iyi bilen Alptegin'in en çok güvenmiş olduğu Sebüktegin'i başa geçirmişlerdir.³⁹⁶ Alptegin'in ölümünden sonra Sebüktegin Gazne tahtına oturmak için harekete geçmiş ve ayrıca Ebu Ali Eruk'u Gazne şehrine davet etmesi karşısında Sebüktegin ordusu hazırlatmış zorlu geçen bir mücadeleden sonra³⁹⁷ Sebüktegin savaştan galip ayrılmıştır.³⁹⁸

B.SEBÜKTEGİN DÖNEMİNDE HERAT VE ÇEVRESİ

Alptegin'in ölümünden kısa bir süre sonra Gazne'de idareyi ele alarak Gazneliler Devleti'nin temellerini atacak olan Karluk Türklerinin Barshan boyundan olan Sebüktegin, (977-997)³⁹⁹ İslamiyeti Hindukuş ve ötesine taşıyan ilk müslüman lider olacaktır.⁴⁰⁰ Onun iktidarının başlaması ile Gazneli devletinde babadan oğla geçen bir hanedanın idaresi başlamış oluyordu. Böylelikle kuruluş yıllarında devleti yöneten

³⁹⁵Sebükteginin ordusunda sadece kendisi ile beraber gelen Türk gulamları bulunmuyordu. Aynı zamanda bölgeye daha önce yerleşmiş oldukları çoğu tarihçi tarafından kabul edilen; Hintlilerin Esbutane ve Arap tarihçilerin de Heytal, Heptal veya Heyatle dedikleri Akhun Türklerinden de ordusuna katılan çok sayıda oğuz türkü mevcuttu.Bkz.,Abdoulhosein Milani, “*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*”, *Research Journal of Recent Sciences* 4/10, Khuzestan 2015, s.126vd.

³⁹⁶**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.10vd; Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcabbar El Utbi, **Tarih-i Yemini I**, (Şerh, Şeyh El-Menini), Kahire 1869, (Frs. nşr., Ebul Şeref Nasih b. Zafer Cürfedekani), **Tercüme-i Tarih-i Yemini**,(nşr.,Cafer Şiar), Tahran 1345, s.19vd; İzzeddin Ali b. Muhammed b. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi'l-Târih XIII**, (nşr.,C.J.Tornberg), Beyrut 1979, s.589;Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**, (nşr., Hassan Anousheh), **Tarih-i Gazneviyan**, Tahran 1986, s.37vd; V.D.Mahajan, **The Sultanate Of Delhi**, Delhi 1970, s.36; S. F. Mahmud, **A Concise History Of İndo-Pakistan**, Karachi 1992, s.80; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.70vd; M.Longworth Dames, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.273.

³⁹⁷Kurosh Salehi-Fatemeh Amir Shekari, “*Reans And Consequenses Og Ghaznavid'sınvasion Of İndia*”, **Journal Of Subcontinent Researchess, İniversity Of Sistan And Bahıchestan** 5/15, Summer 2013, s.2.

³⁹⁸Alpteginin vefatından sonra Ebu İshak Gazne'de tahta geçtikten kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Onun soy ve ailesinde hükümet ve serdarlık mansıbına uygun biri olmadığından Ebu İshak'ın etrafındakiler bir şahsın etrafında toplanmayı uygun görmüş olup yapılan meşveret sonrası Sebüktegin'in başa geçmesi kararlaştırılmıştır. Bkz., Erkan Göksu, **Gazneliler**, s.29vd; Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**,(nşr.,Hassan Anousheh), Tahran 1986, s.37vd; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti...**, s.6vd; Yine Alptegin'in kızını onu nikahına almış olan Sebüktegin'in devlet idaresine geçişini kendisine bağlı olan etba kabul etti ve tahta geçti. Bkz., Hamdullah Müstevfî-i Kazvini, **Tarih-i Güzide**, (nşr., E.G. Browne), Leiden 1910, s.389vd.

³⁹⁹Salim Cöğce, **İlk Türk İslam...**, s.145.

⁴⁰⁰Jean Paul Roux,**Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize...**,s.198; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.11vd; Osman Çetin,**Türk-İslam Devletleri...**,s.32; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s.7.

Türk kumandanların yerine, artık bir hanedanlık dönemi başlamış oluyordu.⁴⁰¹ Alptegin Samani devletini içerisinde bir komutan iken Sebüktegin'i gulam olarak satın almış ve onu kendisiyle birlikte Toharistan'a götürerek koruyuculuğu altına almıştı.⁴⁰² Abdülmelik tarafından kendisinin Horasan valisi olarak görevlendirildiği dönemde de onu kendisi ile birlikte Horasan'a götürmüştür. Sebüktegin, Alptegin'in yanında yetişmiş ve onun bütün askeri, siyasi, idari tecrübelerinden istifade etmiştir. Samani sarayında Sebüktegin'in aldığı görevlerin derecesi onun hızla yükselmesini sağladı.⁴⁰³

Sebüktegin, devletin sürekliliğini güven altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti takip etmek olduğunu anlamış olmalıdır ki iktidara geçip hâkimiyeti elde ettikten sonra rakip Türk gulam gruplarının bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyecektir.⁴⁰⁴ Sebüktegin Büst⁴⁰⁵ bölgesinin valisi olan Togan'ın isyancılara karşı kendisinden yardım istemesinden sonra Büst valisine yardımda bulunmuştur. Buradaki amacı ise uzun süreden beri devam eden Baytuz ile mücadeleleri sürmektir. Sebüktegin, Togan'a yardım ederek Baytuz'u mağlup ederek Büst şehrinin onun hâkimiyetine girmesini sağladı. Togan ise onun bu hizmetine karşılık ömrünün sonuna kadar ona itaat edeceğine ve fermanından asla çıkmayacağına dair söz vermiştir. Ancak vali verdiği sözleri yerine getirmeyince Sebüktegin onun üzerine bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Büst şehrini tamamen kendi hâkimiyet bölgesine dâhil etmiştir.⁴⁰⁶ Sebüktegin Samani devletinin bir valisi olsa dahi Alptegin'den bağımsız ve müstakil bir devlet kurmuştur. Kurmuş olduğu bu yeni devletin sınırlarını genişletmek, siyasi ve askeri gücünü daha da güçlendirmek amacıyla etrafındaki bölgelere seferler

⁴⁰¹ Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (nşr., Ali Ahmet Beyoğlu), Ankara 2002, s.39vd; Yaşar Bedirhan, **Ortaçağ Tarihi**, Konya 2007, s.176vd.

⁴⁰² Clifford Edmund Bosworth, "The Early Ghaznavids" ..., s.96vd; Clifford Edmund Bosworth, "The Tahirids and Saffarids and The Early Ghaznavids", **The Cambridge History of Iran, IV**, (from the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited; Richard Nelson Frye), Cambridge 1975, s.164vd; Tülay Yürekli, **Samaniler**, Ankara 2002, s.105vd; N.Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan" ..., s.39vd.

⁴⁰³ S.Cöhlce, **İlk Türk İslam** ..., s.145; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", **İA/VII**, İstanbul 1997, s.173.

⁴⁰⁴ Oğuz Mete Öztürk, **Geçmişten Günümüze Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2007, s.147vd; E. Merçil, "Gazneliler...", s.861.

⁴⁰⁵ Afganistan'ın Sicistan bölgesinde harabeleri bulunan eski bir şehirdir. Hilmend nehrinin Ergendab kolu ile birleştiği yerin aşağısında sol kıyıda ve nehrin taşımacılığa elverişli kesiminde bulunur. Herat'ı Kandahar'a bağlayan yol üzerindedir. Verimliliği ve güzelliği ile tanınan bu şehir hakkında eski arap coğrafyacıları bu güzelliklerin yanı sıra salgın hastalıkların bolca var olduğunu değindikleri yerdir. Bkz., Tahsin Yazıcı, "Büst", **DİA/VI**, İstanbul 1992, s.495.

⁴⁰⁶ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden** ..., s.11vd; Y. H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.128.

düzenlemiştir.⁴⁰⁷ Büst bölgesini egemenliğine aldıktan sonra Kusdar⁴⁰⁸ bölgelerini de kontrolüne alarak batıdaki durumunu sağlamlaştırmak amacıyla Hinduşahiler üzerine sefere çıkmıştır.⁴⁰⁹ Bu dönemde Kuzey Hindistan'ın Ecmir bölgesinde Cauhanlar, Dehli'de Tomaraslar, Galyur'da Kaçavalılar, Kannauç'ta Parihalar vs. olmak üzere pek çok race veya maharacalığa parçalanmış halde idi.⁴¹⁰ Kısa bir dönem zarfında Toharistan, Zabulistan, Zemindaver⁴¹¹, Gur, Bamiyan⁴¹² ve Belucistan'a kadar ilerledikten sonra 977 yılında Hindistan'a yönelmiştir.⁴¹³ Alptegin her ne kadar Gazneli Devletinin kurucusu olarak bilinmiş olsa da Sebüktegin, Gazneli devletinin gerçek kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni olarak da Alptegin yalnızca Gazne'de hükümdar olarak kalmış olması ve sadece Samanilere bağlı bir vali sıfatında bulunmuş olmasıdır. Bunun dışında Alpteginden farklı olarak Sebüktegin Gazne ve

⁴⁰⁷ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.11vd; Umay Türkeş Günay, **Türklerin Tarihi**..., s.213; E.Merçil, **Müslüman Türk**..., s.35vd.

⁴⁰⁸ Kusdar bugünkü Pakistan'ın Belucistan eyaletinde Kalat'ın güneyinde yer alan bir şehirdir. Sebüktegin tarafından 977-978 tarihlerinde hâkimiyet altına alınmış, bu durum üzerine bölge hâkimi tabiiyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirmeyi kabul etmiştir. Ancak bu bölgenin hâkimi Sultan Mahmud döneminde itaatsizlik göstermiş bunun üzerine 1011 tarihinde şehir tekrar alınarak gazneli hâkimiyetine dâhil edilmiştir. Kusdar'ın fethi için bkz., İbnü'l-Esir, **IX**, s.183; Reşidü'd-din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih (Gazneliler Bahsi)**, (nşr., Ahmed Ateş), Ankara 1999, s.10vd; I. Prasad, **A Short History of Muslim Rule in India from the Conquest of Islam to the Death of Aurangzeb**, Allahabad 1931, s.44

⁴⁰⁹ Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beyrut 1973, s.40vd; H. Kulke-D. Rothermund, **A History of India**, London 1990, s.164.

⁴¹⁰ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.16vd, Osman Çetin, **Türk İslam**..., s.32.

⁴¹¹ Gur ve Sicistan arasındaki geniş bir vilayettir. Sistan veya Sicistan Hudud al-Alam'da şöyle tarif edilir; Ana yeri *zarang(zereng)* olarak adlandırılan bölgede/kasabada etrafında, içi su ile dolu hendeklerle çevrili bir kale bulunur. Bu su da kendiliğinden çıkıp gelir. Kasabanın ve içindeki evlerin içinde kanallar vardır. Bu kanallarda su dolar. Kasabanın 5 ana kapı vardır. Ara sokak/kenar mahalle/varoşlar bir duvarla çevrilir ve 13 kapıya sahiptir. Bölge/kasaba sıcak bölgede bulunur ve burada asla kar yağmaz. Halka ait yel değirmenleri bulunmaktadır. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V.Minorsky), London 1937, s.110; yine burası hakkında daha dar bir tarif yapılırsa Afganistan'da Gur ve Zabulistan'ın cenubunda ve Büst şehrinin şimalinde kalan bölgedir. Hilmend nehrinin Hindikuş dağlarından aşağı Büst'te aktığı geniş vadiye Arap coğrafyacıları Zemin-i Daver adını vermişlerdir. Bkz., Erdoğan Merçil, **"Zemin-i Daver"**, **İA/VIII**, İstanbul 1978, s.516vd; yine bu konu hakkında Bkz., **Hudud al-Alam Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, (nşr., Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.10vd.

⁴¹² Hindikuş dağlarının olduğu alanda bulunan bir şehir olup dağların zirve hattının şimalinde Amuderya ve İndus havzaları arasında önemli yolların geçtiği bir konuma sahiptir. Bu durum Bamiyan'a ticari merkez anlamında önem arz ederken bu dönem için Hudud al-Alam'da sağlam müstahkem bir şehir tabiri kullanılırdı. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.66; V.V. Barthold, **"Bamiyan"**, **İA/II**, Eskişehir 1997, s.296vd; İbn Hurdadbih, **el-Mesalik ve'l-Memalik**, (nşr., Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008, s.43vd.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, **XIII**, s.590; Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beyrut 1973, s.40vd; Clifford Edmund Bosworth, **"The Imperial Policy of The Early Ghaznavids"**, **Afghanistan and Central Asia**, London 1977, s.51; I.Prasad, **A Short History of Muslim Rule in India from the Conquest Of İslamn to the Death of Aurangzeb**, Allahabad 1931, s.44; H.Kulke-D.Rothermund, **A History Of India**, London 1990, s.164; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.76vd.

çevresini⁴¹⁴ ve Hindistan bölgesini kendi devletinin topraklarına dâhil etmiş⁴¹⁵ ve bu bölgede bir devlet meydana getirme çabalarına girmiştir.⁴¹⁶

Sebüktegin bu derece kuvvetli ve fiilen bağımsız olmasına rağmen Samanilere tabi idi. O ülkesini genişletirken Samani devleti çoktan göçmeye ve dağılmaya yüz tutmuş bulunuyordu. Bu devletin uzak valiler sık sık ayaklanmakta, Türk kumandanlar üstünlüğü ele geçirmeye çalışmakta ve merkez onlara söz geçirememektedir. İşte bu durumda Gazneliler Samanoğulları devletinin son dayanağı idi. Nitekim Samanoğulları onların sayesinde bir müddet ayakta kalmayı başarabilecek ve sonunda bu desteğinden de yoksun kalacaktır.⁴¹⁷ Sebüktegin⁴¹⁸ Samani devletinden bağımsız bir devlet kurmuş olsa da yine Samani devletini ile de mücadeleye devam edeceklerdir. Bu dönemdeki mücadelede kilit noktalardan bir yer Herat şehridir.⁴¹⁹

a.Samanoğulları'nın Gazneliler Devleti'nin Nüfuzu Altına Girmesi ve Herat'ta Gazneli Varlığının Başlangıcı

Maveraünnehr'in tabi bir valiliğinden doğmuş olan Samanoğulları devletinde⁴²⁰ I. Mansur'un ölümü üzerine devlet ileri gelenleri, 13 yaşındaki oğlu Nuh'a biat ettiler ve onun hükümdarlığını ilan ettiler.⁴²¹ Abbasi halifesi el-Tai de, onun hâkimiyetini

⁴¹⁴Sebüktegin döneminde Batınlık ve Sebüktegin'in bunlara büyük darbe vurması hakkında geniş bilgi için bkz., Ayşe Atıcı Arayancan, **Dağın Efendisi Hassan Sabbah ve Alamut**, İstanbul 2012; Ahmed Ateş, *"Batini"*, **İA/II**, Eskişehir 1997, s.117.

⁴¹⁵El-Utbi, s.76vd; S. Cöhlce, **İlk Türk İslam...**, s.145vd; G.Macmun, **Afghanistan From Darius To Amanullah**, Edinburgh 1939, s.28vd; M.Husain-İ.Qureshi, **A Short History Of Hindu-Pakistan**, Karachi 1960, s.103; H.Beveridge, **History of India I**, London Tarihsiz, s.42vd; M. Longworth Dames, *"Gazneliler"*, **İA**, IV, İstanbul 1997, s.743vd; İbrahim Kafesoğlu, *"Mahmud Gaznevi"*, s.173.

⁴¹⁶Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, *"Siyasetha-yi İktisadi-yi Nizamha-yi Hukumeti Samani ve Gaznevi"*, **Pejuheşname-yi Tarih-i İctima-i ve İktisadi II**, Gilan 1392, s.1vd.

⁴¹⁷E. Merçil, **Gazneliler Devleti...**, s.9.

⁴¹⁸Hindistan'daki faaliyetlerini ardından Horasan bölgesindeki problemlerle meşgul olmaya başlayacaktır. Samanoğulları devletinden Nuh b.Mansur'un saltanatını korumada önemli faaliyetleri olacaktır. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, *"Mahmud Gaznevi"*, s.173.

⁴¹⁹**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.11.

⁴²⁰V.F.Büchner, *"Samaniler"*, **İA/X**, Eskişehir 1997, s.142.

⁴²¹Tam künyesi Emir Razi Nuh b.Mansur olan II. Nuh dönemi tahta geçişi ve Abbasi halifesi tarafından kendisine verilen menşur ve sancak için bkz., El-Utbi, s.72; Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**, (nşr., E.G. Browne), Leiden 1910, s.383; Hamîdüddin Muhammed b. Havendşah b. Mahmud el-Belhi Mirhand, **Ravzatü'l-Safa fi siret el-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa**, IV, Tahran 1339, s.2846; Richard Nelson Frye, *"The Sâmanids"*, **The Cambridge History of Iran IV**, Cambridge 1993, s.152; Clifford Edmund Bosworth, *"Sâmanids"*, **EF²/VIII**, Leiden: Brill, 1995, s.1027vd.

onaylayarak, kendisine hâkimiyet menşuru ve sancak yolladı.⁴²² Yeni hükümdarın çocuk yaşta olmasından dolayı devlet işlerini annesi⁴²³ ve vezir Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhani yürütmektelerdi. II. Nuh'un yaşının küçük olması sebebiyle devlete karşı sorumluluk bağlulukları azalmış olan bazı kumandan ve memurların isyan duygularını kuvvetlendirmişti ki küçük yaşta başa geçen hükümdarın varisleri meydana gelebilecek bir isyan teşebbüsünü engellemek için hazinenin kapılarını sonuna kadar açtılar. Askerlere, ordu kumandanlarına, memurlara bahşişler dağıtıldı. El-Utbi'nin deyimiyle *"kıymetli hil'atler ve padişah bağışlarıyla gömülleri alındı."* Böylelikle, onların hükümdara itaat etmeleri sağlanmış ve II. Nuh'un durumu sağlamlaştırılmış oluyordu. II. Nuh'un iktidarı ile birlikte Gazneli devletinin Samaniler üzerinde nüfuzu artacak ve bu durumun cereyan ettiği en önemli coğrafya Herat şehri olacaktır.⁴²⁴ Bu dönemde Samani Devleti'nin en önemi iki Türk kumandanlardan Horasan Sipehsaları Ebu Ali el-Simcuri'nin ve Faik'in yaptığı ittifak II. Nuh'u oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Bu iki kumandan birleşerek Buhara'ya egemen olmak istediler.⁴²⁵ II. Nuh'un bu iki güçlü Türk kumandana karşı tek başına mücadele etmesi pek kolay görünmüyordu. Bundan ötürü, ortaya çıkan bu tehdidi yok etmek için bir müttefik aramaya başladı. O dönemde bölgedeki gelişmelerden çok uzak, Hindistan'a gaza yapmakla uğraşan Gazne hâkimi Sebüktegin(977-997) bu konuda en güçlü aday olarak görülmekteydi.⁴²⁶ Müttefik bulmak amacıyla II. Nuh, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Farisi el-Naib'i Sebüktegin'e elçi olarak gönderdi. Bu gelişme ile

⁴²² Minhaceddin Osman b. Muhammed El Cüzcani, **Tabakat-ı Nasiri I**, (Tsh., Abdülhayy Habibi), Kandeher 1342, (İng. nşr., H. G. Raverty), Yeni Delhi 1970, s.212; Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni, (Samaniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007, s.276vd; Aydın Usta, **Samaniler Devletinin Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Temmuz, 2003, s.179vd.

⁴²³ El-Utbi II. Nuh'un çocuk yaşta olması sebebiyle annesinin devlet işlerinde kendisine yardımcı olmasının yanı sıra onun annesini tahtının kefilisi yani vekili, na'ibi (kafile-i mülk) olarak kaydetmiştir. Bkz., El-Utbi, s.72vd; A. Usta, **Şamanizm...**, s.276vd; Barthold, **Türkistan...**, s.270vd; Richard Nelson Frye, *"The Samanids"*, s.156; K. V. Zettersteen, *"Nuh II"*, **İA/IX**, Eskişehir 1997, s.347vd; Clifford Edmund Bosworth, *"Nuh II"*, **EI²/VIII**, s.110.

⁴²⁴ El-Utbi, s.76-81; **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.11vd.

⁴²⁵ D. Sinor, **Erken İç Asya...**, s.482vd; İbrahim Kafesoğlu, *"Mahmud Gaznevi"*, s.173vd.

⁴²⁶ Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**, (Frs. nşr., Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gazneviyan**, Tahran 1986, s.40vd; Clifford Edmund Bosworth, *"Turuco Mongol Prattice Amongst The Early Ghaznavids"*, **The Medieval History of İran, Afghanistan and Central Asia**, London 1977, s.215vd.

Sebüktegin Samanilerin iç siyasetinde de önemli rol oynamaya başladı.⁴²⁷ Bu durum ikili arasında savaşa giden süreci başlatacaktır.

b.Herat Şehrindeki Mücadeleler

Siyasi kargaşa ortamında II. Nuh ile Sebüktegin'in anlaştığı durumunun haberi Ebu Ali el-Simcuri'nin telaşa kapılmasına yol açmıştır.⁴²⁸ Hangi ölçüde güçlü olduğunu bildiği ve takdir ettiği Sebüktegin'in Samanilere yardım etmesi, onun gelecekle ilgili yapmış olduğu planları için büyük bir engel olabilirdi. Bundan dolayı eğer Sebüktegin'e karşı başarılı olmak şeklinde bir arzu içinde ise onun da Samaniler gibi yeni bir müttefik bulması gerektiğini anlar bir duruma gelmişti. Bu durum hakkında fikir alışverişinde bulunup danıştığı yakınları kendisine Cibal Büveyhi hükümdarı Fahrüddeve ile bağlantı kurmasının daha uygun olduğu tavsiye ettiler. Bu durum üzerine Ebu Ali el-Simcuri de, Fahrüddeve'ye elçi göndermeye karar verdi. Ebu Cafer b. Zülkarneyn adlı bir kişiyi bu konuda görevlendirdi.⁴²⁹ Horasan ve Maveräünnehr'de yetişen kıymetli eşyalardan oluşan hediyeler hazırlatarak Fahrüddeve'ye gönderdi. Büveyhi hükümdarının veziri Sahib b. Abbad'a⁴³⁰ da Ebu Ali el-Simcuri gibi bir yol izleyerek bu şekilde hediyeleri göndermişti. Sonuçta İbn Abbad, her iki taraf arasında bir ittifak yapılması konusunda, Fahrüddeve'nin nezdinde çok büyük gayretler gösterdi.⁴³¹ Onun bu çabaları sonrasında Fahrüddeve ile Ebu Ali el-Simcuri arasında anlaşma sağlanmış oldu.⁴³² Bu sebepten dolayı ilk başlardaki karamsarlığa rağmen, Büveyhi emiri ile yaptığı anlaşmanın sonrasında Sebüktegin'in mektuplarına artık pek de önem vermemiştir.⁴³³ Buhara'da savaşa hazırlamakla meşgul olan II. Nuh ise, diğer bir taraftan da Ebu Ali'nin karşısına yeni zorluklarda çıkarmak için uğraş içerisindeydi. Karahanlıların Buhara'yı işgali döneminde şehirden ayrılan II. Nuh'a, Harezm'deki

⁴²⁷ İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi'l-Târih IX**, (nşr., C.J.Tornberg), Beyrut 1979, (Türkçe nşr., Ahmet Ağırakça), **İslam Tarihi el-Kâmil fi't-târih Tercümesi IX**, İstanbul 1986, s.102vd; E.Merçil, **Müslüman Türk...**, s.36; Denis Sinor, **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul 2002, s.482.

⁴²⁸ El-Utbi, s.103; A. Usta, **Şamanizm...**, s.276vd; A.Usta, **Samaniler...**, s.179vd.

⁴²⁹ Erkan Göksu, "*Tarih-i Güzide'ye Göre Samaniler*", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Ankara 2011, s.169vd; Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, "*Siyasetha-e İktisad...*", s.5vd.

⁴³⁰ Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**, (nşr., E.G. Browne), Leiden 1910, s.383; Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2846vd; Yine Sahib b. Abbad için bkz., Ahmet Ateş, "*İbn Abbad*", **İA/V/II**, Eskişehir 1997, s.692vd.

⁴³¹ Abdoulhosein Milani, "*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*", s.127vd.

⁴³² El-Utbi, s.103vd; İbnü'l-Esir, **IX**, s.102vd.

⁴³³ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.38vd.

kendisine bağılı Harezmşah Ebu Abdullah Muhammed ve Gürgenc valisi Ebu Ali Me'mun b. Muhammed yakınlık göstererek onlara yardımcı olmuşlardı. II. Nuh güvenliği ve gücü tesis ettikten sonra kendisine geçmişte kendisine yapmış olduğı yardımlarından dolayı onları ödüllendirmek istedi. Nesa'yı Me'mun'a, Ebiverd bölgesini ise Harezmşahlılar'dan Ebu Abdullah'a iktâ bırakıldı.⁴³⁴ Her ikisine de, bu durumla ilgili fermanlar gönderdi. Ancak söz konusu her iki şehirde hâkimiyetinin Ebu Ali el-Simcuri'de olması, II. Nuh'un çok farklı planlar düşündüğünü göstermektedir. Samani hükümdarı, Ebu Ali el-Simcuri'nin karşısına yeni rakipler çıkarmak ve onu meşgul etmek amacıyla olabileceğı düşünülebilir. Bu düşüncesinde kısmen başarılı oldu.⁴³⁵ Ebu Ali, Nesa'yı Me'mun'a teslim etmesine rağmen Ebiverd'i kardeşinin iktâsı olduğı ve divandan bunun karşılığında bir yer verilmediğı takdirde Harezmşah'a veremeyeceğini belirtmiştir.⁴³⁶ Ebu Ali el-Simcuri de, II. Nuh'un amacını anlamıştı. Bu durum karşısında kendisi de, eskiden beri aralarında düşmanlık bulunan Me'mun ve Harezmşah'ın anlaşmazlıklarını körükleyecek bir strateji takip ederek tehlikeyi kısa da olsa ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ancak onun bu tavırları Harezmşah Ebu Abdullah'ın, kendisine karşı kin gütmesine yol açmıştı.⁴³⁷

Ebu Ali el-Simcuri'nin karşı karşıya olduğı gerçek tehlike ise bundan sonra başlayacaktı. Samani hükümdarıyla Kiş'de bir araya gelen, daha sonra savaşa hazırlık yapmak ve asker toplamak üzere Gazne'ye dönen Sebüktegin, gerekli tüm hazırlıkları tamamlamıştı.⁴³⁸ II. Nuh ile bir araya gelmek için Gazne'den ayrılan Sebüktegin'in ordusunda, Hindistan seferi sırasında elde etmiş olduğı 200 kadar fil de yer almaktaydı. Bu durum karşısında II. Nuh da, büyük bir orduyla birlikte Buhara'dan ayrılarak yola çıktı. Cüzcan'a ulaştığında, bölgenin hâkimi Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed el-Feriguni, Samani ordusunun güçlerine katıldı. Bunlara Garcistan hâkimi Şar Muhammed Şah ve diğer emirler de katılmış ve II. Nuh'un kuvvetleri ile

⁴³⁴ Abdoulhosein Milani, "Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty", s.127vd.

⁴³⁵ Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, (nşr., E.G. Browne), Leiden 1910, s.383; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd; A.Usta, **Samaniler**..., s.179vd.

⁴³⁶ Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2846; El-Utbi, s.104; İbnü'l-Esir, **IX**, s.102vd; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd.

⁴³⁷ Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, "Siyasetha-yi İktisad...", s.7vd.

⁴³⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi"..., s.173vd.

birleşmişlerdir. Güçlü ittifaka en son Sebüktegin de katıldı.⁴³⁹ Bütün bu güçlerden meydana getirilen ordular Herat'a doğru harekete geçtiler.⁴⁴⁰ Herat, Ebu Ali el-Simcuri tarafından görevlendirilen ve kendisinin yakınında olup güvendiği adamı olan Hacıb İlmengü'nün yönetimindeydi.⁴⁴¹

II. Nuh ve Sebüktegin, Herat yakınlarındaki Nahiyet-i Bağ denilen bölgede karargâh kurdular.⁴⁴² Bütün bu süreç yaşanırken Ebu Ali el-Simcuri ve Faik el-Hassa da, Nişabur'dan harekete geçerek Herat'a doğru harekete geçmişlerdi. Ebu Ali el-Simcuri'nin ordusu, Fahrüddeve'den aldığı destek kuvvetlerden olan 2.000 Deylem süvarisi ve Ziyari hükümdarı Kâbus'un oğlu Dara'nın da kendisiyle ittifak kurması sonucu güçlü bir duruma gelmişti. Herat'a varan Ebu Ali, şehir önlerinde karargâh kurdu. II. Nuh ve Sebüktegin ise onun karşısındaki mevziye konumlandılar. Taraflar arasında herhangi bir savaş başlamadan önce Ebu Ali el-Simcuri ani bir kararla Sebüktegin'e bir elçi göndererek Samani hükümdarı ile arasını düzeltmesini talep etti. Horasan valisinin bir yol seçmesine neden olan gelişme karşısındaki ordunun büyüklüğünden, gücünden duyduğu endişe ve tedirginlikten dolayı olmalıdır.⁴⁴³

Gerdizi'nin aktarmış olduğu bir diğer olay ise Ebu Ali el-Simcuri'deki değişimin sebepleri hakkında kabul edilebilir bilgileri ifade edilmektedir. Verilen bilgilere göre Ebu Ali, Samani ordugâhında bir casusu bulunuyordu. Sebüktegin de bundan haberi vardı ancak casusu ortaya çıkarmayı doğru bulmadı. Savaş başlamadan önce Sebüktegin'e, Dara b. Kâbus'un savaş sırasında, kendilerine sığınmak istediği bilgisi verildi.⁴⁴⁴ Sebüktegin, bu durumdan fazlasıyla memnuniyet duydu. Bu gelişmenin ardından casusu yanına çağırarak ona bir görev verdi. Nedimlerinden biriyle casusun duyacağı bir ses tonuyla konuşmaya başladı.⁴⁴⁵ Ebu'l-Kasım el-Simcuri'nin, Faik el-Hassa ve Dara'nın savaş esnasında Samani ordusu saflarına geçecekleri ve kendi içlerinden birinin, Ebu Ali el-Simcuri'yi yakalayarak kendisine teslim edeceğini bildirdi. Arasındaki konuşmaları işiten casus, hemen Ebu Ali el-Simcuri'ye

⁴³⁹ Abdoulhosein Milani, "Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty", **Research Journal of Recent Sciences** 4/10, Khuzestan 2015, s.127vd.

⁴⁴⁰ Abdoulhosein Milani, "Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty", s.127vd.

⁴⁴¹ El-Utbi, s.185; E.Merçil, **Gazneliler Devleti**..., s.10; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd.

⁴⁴² El-Utbi, s.105; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", s.173vd.

⁴⁴³ İbnü'l Esir, **IX**, s.102vd; **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.38vd.

⁴⁴⁴ Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, "Siyasetha-e İktisad...", s.10vd.

⁴⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", s.173vd.

duyduklarını aktarmıştır.⁴⁴⁶ Bu durumdan kuşkulanan Ebu Ali önceleri olumlu görmediği barış teklifine olumlu bir şekilde yaklaşmaya başladı.⁴⁴⁷ Anlaşıldığı üzere Sebüktegin, Dara'nın dışında Ebu'l-Kasım ve Faik'in isimlerini de bu gelişmenin içine katarak, düşman ordusunda güvensizlik ve fikir ayrılıklarının yeniden ortaya çıkmasına yol açtı.⁴⁴⁸ Özellikle Ebu Ali ve Faik arasında daha önceden de, aynı güvensizliklerin meydana geldiğini ve neticede olayların iki tarafı savaşa kadar götürdüğünü anlamaktayız.⁴⁴⁹ Ebu Ali el-Simcuri, Sebüktegin'e göndermiş olduğu mektubunda, onunla babası arasındaki eski dostluklarının olduğunu hatırlatıyor ve kendisinin de, babasının izinden gittiğini yazıyordu. Geçmişten gelen bu dostluktan dolayı, II. Nuh'un kendisini affetmesi için Sebüktegin'in şefaatchi olmasını rica ediyordu.⁴⁵⁰ Sebüktegin, Ebu Ali el-Simcuri'nin talebini II. Nuh'a belirtti.⁴⁵¹ Samani hükümdarının af etme hususunda razı olana kadar ısrarını devam ettirdi. Sonuçta Ebu Ali affedildi. Sebüktegin, bu gelişmeyi hemen Ebu Ali'ye bildirdi. Ancak II. Nuh'un, hatalarına tazminat olarak 15.000.000 dirhem para göndermesini, selefleri gibi devlete itaat etmesini ona aktardı.⁴⁵² Ebu Ali el-Simcuri, Sebüktegin'den aldığı bu cevaptan sonra durumu yakınları ve kumandanları ile görüştü. Çoğunluk ifade edilmiş olan şartların kabul edilmesi hususunda görüşlerini ifade etti. Ama genç ve tecrübesiz kişilerden oluşan bir grup ise bu kararı kabul etmeye yanaşmadılar.⁴⁵³ Toplantının tamamlanmasından sonra Sebüktegin'in ordugâhına saldırdılar. Nöbetteki bir gulamı ve yakaladıkları birkaç kişiyi öldürdüler. Tüm bu olaylar yaşanırken, Sebüktegin'in elçisi dönüşü esnasında Ebu Ali Simcuri'nin öncülerinden bir grupla karşı karşıya geldiler. Bu kişiler, “Biz kılıçlarımızı kullanmadan kınına sokmayız. Aşağılayıcı ve utanç verici bir şeye neden razı olalım” şeklindeki sözleriyle elçiyle hareket edip alay ettiler.⁴⁵⁴ Gerdizi

⁴⁴⁶ Abdoulhosein Milani, “*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*”, s.128vd.

⁴⁴⁷ Gerdizi, s.362.vd; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.173vd.

⁴⁴⁸ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.42vd.

⁴⁴⁹ A.Usta, **Şamanizm**...,s.276vd; İbnü'l Esir, **IX**, s.102vd.

⁴⁵⁰ Abdulhay b. Dahhak Gerdizi, **Zeynü'l Ahbar-Tarih-i Gerdizi**, (nşr., A. Habibi), Kabil 1347, s.362vd; İbnü'l-Esir, **IX**, s.102vd; A.Usta, **Şamanizm**...,s.276vd; M. Longworth Dames, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.742vd.Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, s.383; Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2846.

⁴⁵¹ Abdoulhosein Milani, “*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*,,,”, s.128vd.

⁴⁵² El-Utbi, s.105vd; A. Usta, **Şamanizm**...,s.276vd.

⁴⁵³ Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2846; Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, s.383.

⁴⁵⁴ El-Utbi, s.106; A.Usta, **Samaniler**..., s.179vd; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.173vd.

bu olayı ise Ebu Ali el-Simcuri'nin askerlerin anlaşılmaya razı olmadıklarını şeklinde yazarak bir bakıma el-Utbi'de verilen bilgileri doğrulayan ifadeler kullanmıştır.⁴⁵⁵

Sebüktegin elçisine karşı gerçekleştirilen ve ordugâhına düzenlenen baskını duyunca bu duruma çok öfkelenmiştir. Ebu Ali'ye haber yollayarak savaşa hazırlanmasını söyledi. Ardından ordusunun sağ ve sol kanatlarını düzenleyerek savaş fillerinden bir set meydana getirdi.⁴⁵⁶ Sebüktegin de, II. Nuh ve oğlu Mahmud ile birlikte ordu merkezdeki yerini aldı. Barış ümidinin ortadan kalkmasından sonra Ebu Ali el-Simcuri de, ordusunu savaş düzenine göre yerleştirdi. Kardeşi Ebu'l-Kasım el-Simcuri'ye sol, Faik el-Hassa'ya ise sağ kanadın yönetimi ile görevlendirdi. Kendisi de ordunun merkezini yönetmeyi üstlendi. Artık kaçınılmaz olan bu savaş 23 Ekim 994 Salı günü başladı.⁴⁵⁷

Savaşın başlarında yaşanan gelişmeler Ebu Ali el-Simcuri'nin lehineydi. Ebu'l-Kasım'ın yönetimindeki sol kanat ile Faik'in yönetimindeki sağ kanat karşılarında yer alan güçleri yenmişlerdi. Ebu Ali el-Simcuri zaferini kesin bir şekilde elde etmek için Samani ordusunun merkezine doğru hücumla karar verdi. Her iki ordunun merkez güçleri birbirlerine yaklaştıkları sırada savaşın kaderini değiştirecek bir gelişme oldu. Ebu Ali el-Simcuri'nin ordusunda merkezde yer alan olan Dara b. Kâbus el-Simcuri'ye ihanet ederek, Samani ordusu tarafına geçti. Ebu Ali el-Simcuri'nin askerlerine saldırdı. Ebu Ali, onun ihanetini haber aldığı sırada diğer askerlerinden de durumundan emin olmadı ve kendisine ihanet edebileceğini düşünmeye başladı.⁴⁵⁸ Dara'nın ihanetinin, diğer askerleri de etkilemesinden kaygı duydu. Ebu Ali el-Simcuri'nin bu olay sonrasında duyduğu endişe ve korkuları, Sebüktegin'in kendi askerleriyle saldırıya geçmesi sonrasında kaçınılmaz bir gerçeğe dönüştü. Bu saldırı sonrasında Ebu Ali el-Simcuri'nin ordusu dağıldı.⁴⁵⁹ Sebüktegin'in oğlu Mahmud ise Ebu Ali el-Simcuri'nin ordusundan kaçanların peşinden giderek yakaladıklarını öldürdü. Bir kısmını da esir

⁴⁵⁵El-Utbi, s.106; Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, “*Siyasetha-e İktisad...*”, s.12vd.

⁴⁵⁶Abdoulhosein Milani, “*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty...*”, s.128vd.

⁴⁵⁷Gerdizi, s.362vd; İbnü'l Esir, IX, s.102vd; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.173vd.

⁴⁵⁸**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.42vd.

⁴⁵⁹**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.46vd.

aldı. Yenilginin kesinleşmesi üzerine Ebu Ali el-Simcuri, yanındaki gulamlarıyla birlikte savaş meydanını ayrılarak Nişabur'a kaçtı.⁴⁶⁰

El-Utbi, Ebu Ali'nin ordusunun savaş meydanında bıraktığı ganimet, saz, silah ve diğer hazinelerin sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtip, “*eğer işin başında bunu kendi rızalarıyla verselerdi, bu zilletten kurtulurlardı*” şeklindeki ifadelerle bu durumu anlatmaktadır.⁴⁶¹ Savaşın kazananları bu başarılarından sonra alınan ganimetleri pay etmek için birkaç gün daha Herat'da kaldılar. Bu arada tahtını Sebüktegin'e ve oğlu Mahmud'a borçlu olan II. Nuh, Sebüktegin'e “*Nasırüddeve*”, oğlu Mahmud'a ise “*Seyfiddevle*” ünvanlarını verdi.⁴⁶² Ayrıca Mahmud, Ebu Ali el-Simcuri'nin yerine Horasan valiliği ve ordu başkomutanlığı görevlerine getirildi.⁴⁶³

c.Sebüktegin'in Ölümü

Sebüktegin'in Samanilerin hâkimiyet alanında gerçekleştirdiği son faaliyetler neredeyse Samanileri Gaznelilerin vassalı konumuna sokmuştur. Sebüktegin'in bu şekilde güçlenmesi aynı zamanda Gaznelilerin Türk-İslam dünyasının umumi siyaseti içerisindeki yerini almasını da sağlayacaktır.⁴⁶⁴ Fakat Belh'de çok sevdiği kardeşlerinden birisi ile yakın akrabalarından bazılarının vefat haberini alan Sebüktegin'in de sıhhati bozuldu. Gazne'nin sert havasında, bu şehre doğru harekete geçtiği sırada Belh sınırındaki Madru Muy⁴⁶⁵ köyünde Ağustos 997'de hayata gözlerini yumdu. Cenazesi Gazne'ye götürülerek orada defnedildi.⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, s.388; Gerdizi, s.170; El-Utbi, s.107; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd.

⁴⁶¹ El-Utbi, s.108; Gerdizi, s. 362vd; A.Usta, **Şamanizm**..., s.276vd; Muhammed Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, Yeni Delhi 1971, s.30.

⁴⁶² İbnü'l Esir, **IX**, s.481; El-Utbi, s.193; Gerdizi, s.43; M. Longworth Dames, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.743vd; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.173vd.

⁴⁶³ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.51; El-Utbi, s.108vd; A.Usta, **Samaniler**..., s.179vd.

⁴⁶⁴ D.C.Ganguly, “*Ghaznavis Invasion*”, **The Struggle For Empire V**, (nşr., R.J.Majumdar), Bombay 1957, s.6; T.W.Haig, “*Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor*”, **Cambridge History Of India III**, (nşr., H.H. Dodwell), Delhi 1958, s.12.

⁴⁶⁵ Raverty, metinde burayı Madru-mue şeklinde zikrettikten sonra kelimenin “*Barmal-i Madrue*”, “*Madrue*”, “*Madriwi*” gibi farklı yazımlara da işaret etmiştir. Bkz., Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, s.75; yine Sebüktegin'in ölüm yeri hakkında bkz.; Minhaceddin Osman B. Muhammed El Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı II**, (İng. nşr., H.G. Raverty), Yeni Delhi, 1970, s.321vd.

⁴⁶⁶ S.Cöhlce, **İlk Türk İslam**..., s.146vd; M. Longworth Dames, “*Gazneliler*”, s.744.

C.İSMAİL'İN HÜKÜMDARLIĞI DÖNEMİNDE HERAT

Sebüktegin öldüğünde geride dört oğlu kalmıştı. Hasan ve Hüseyin isminde iki çocuğu henüz çocukken ölmüşlerdi. Sebüktegin vefat ettiği dönemde kardeşi Buğracuk, Herat bölgesi ve Buşenc⁴⁶⁷ bölgelerinin valisi iken oğullarından Mahmud Horasan orduları komutanı, Ebu'l-Muzaffer Nasr Büst valisi konumunda iken ve İsmail ise Gazne ve Belh hâkimi bulunuyordu.⁴⁶⁸ Sebüktegin Belh'ten Gazneye doğru hareket ederken yolda hastalanıp ölmüştür. Ancak ölmeden kısa bir süre önce Alptegin'in kızıdan dünyaya gelmiş olan oğlu İsmail'in kendinden sonra başa geçmesini vasiyet etmişti.⁴⁶⁹ İsmail bazı kaynaklarda en büyük evlat olarak yazılmış olsa da ortancasıdır.⁴⁷⁰ Emirler ve kumandanlardan kendisine biat edecekleri konusunda ona söz vermişlerdi.⁴⁷¹ Sebüktegin'in vasiyeti doğrultusunda hareket edildi. Babasının ölümünün haberinin kendisine verilmesinden sonra İsmail Belh'e gidecek ve hükümdarlığını ilan etmişti.⁴⁷² Bu taht değişimi esnasında Herat'taki Gazneli yönetiminde herhangi bir değişim yaşanmamış ve şehirdeki idari bağlılık devam etmiştir.

⁴⁶⁷İbn Batuta burayı İran ve Afgan sınırı olarak tanımlar. Bkz., Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, (nşr., A.Sait Aykut), İstanbul 2004, s.571.

⁴⁶⁸Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.96.

⁴⁶⁹Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, s.383; Erkan Göksu, **Gazneliler**..., s.44.

⁴⁷⁰**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.76; M. Longworth Dames, "*Gazneliler*", s.744.

⁴⁷¹İbnü'l-Esir'de "*Sebükteginin ölümü sonrasında ordu İsmail'e biy'at etti ve bağlılık andı içti. İsmail de onlara cülus bahşişi dağıttı. Yaşça kardeşi Mahmud'dan küçüktü. Bu sebeple ordu onu istismar edip ezdi ve aşırı isteklerde bulundu. Öyle ki sonunda babasının bıraktığı hazineler tamamen tükendi*" denir. Bkz., İbnü'l-Esir, **IX**, s.109vd; Erkan Göksu, **Gazneliler**..., s.44; Utbi'de ise "*İsmail askerleri memnun etmek için babasının bırakmış olduğu teknil paraları bulunan tamahlarını teskin için feda etti. Hazinesinde bir şey kalmadı. Bununla beraber o verdikçe tamahlar artıyordu. Nihayet İsmail kalelerdeki zahirelere, Gazne'de ki harp hazinesine el uzatmaya başladı. Eğer askerlerin bu tahakkümü uzasaydı, iş şirazedan çıkar, asker ve maiyet darmadağın olurdu*" ifadeleri kullanılır. Bkz., El-Utbi, s.79vd.

⁴⁷²İbnü'l-Esir, **IX**, s.109vd; Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.135; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.98; E. Merçil, "*Gazneliler*...", s.862; Yine tahta oturan sultanların askere, emirlere ve sair halka cülus bahşişi dağıtması bir devlet geleneğiydi. Bu konuda bkz., Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler(Devlet ve Saray Teşkilatı)**, Ankara 2002, s.97.

III. BÖLÜM

(SULTAN MAHMUD DÖNEMİNDE HERAT)

A.SULTAN MAHMUD'UN TAHTA GEÇİŞİ

Sebüktegin öldüğü sırada kardeşi Buğracık Herat valisi, oğullarından Mahmud Horasan orduları komutanı, Ebü'l-Muzaffer Nasr Büst valisi, İsmail ise Gazne ve Belh'in hâkimiydi. Sebüktegin'in vasiyeti üzerine tahta İsmail geçti⁴⁷³ ve Belh'te⁴⁷⁴ cülus töreni ifa edildi. O arada muhtemel taht mücadelesinde taraftar edinebilmek için askerlere bol miktarda para ve hediye dağıtıldı.⁴⁷⁵ İsmail zayıf bir yapıya sahip olduğundan⁴⁷⁶ ve o dönemde Nişabur⁴⁷⁷ da bulunan ağabeyi Mahmud'un hem iktidar hem de şöhretinden çekindiğinden dolayı askeri ve bazı beyleri çok şımartarak biat parası ve başka isimler altında devlet hazinesini boş bırakacak derecede para ve hediyeler dağıtmayla meşgul olur.⁴⁷⁸ El Utbi'nin verdiği bilgilere baktığımızda Nişabur da bulunan Mahmud ona yolda iken şöyle bir haber yollar: *“Seni çok severim, ancak sen bu işin ehli değilsin babamın vasiyeti benim uzakta olmam dolayısıyla ve ordu ve ülkede kargaşalık çıkmasın diye yapılmıştır. Babamdan kalan payımı ve Gazne'yi kendim için isterim sana da istersen Belh istersen de Horasan valiliğini veririm.”* diyecektir. Ancak İsmail bunu kabul etmeyip Gazne'ye doğru yürür.⁴⁷⁹ Bu olayı özetleyecek olursak Mahmud babasının ölümünü öğrendiği zaman başta İsmail'e başsağlığı mektubu yollamıştır. Sonrasında ona yaşça daha büyük olduğunu ve bu hukukunun tanınması gerektiğini, Gazneli devletin tahtı için kendisinin uygun olduğunu ve İsmail'in bu iş için başarılı olmayacağını, gerek devlet yönetiminde

⁴⁷³Fazl Ahmad, **Mahmood of Ghazni**, Central Training College, Lahore 1957, s.8vd.

⁴⁷⁴Belh: Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve Kuh-i Baba dağları eteğinde kurulmuştur. Belh İslam kültür ve medeniyetinde çok önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Bkz., R.Hartmann, *“Belh”*, **İA/II**, Eskişehir 1997, s.485vd; Tahsin Yazıcı, *“Belh”*, **DİA/V**, İstanbul 1992, s.416vd.

⁴⁷⁵S.Cöhlce, **İlk Türk İslam** ...,s.147; G. Dunbar, **A History of India from Earliest Times to the Present Day**, Delhi 1990, s.90

⁴⁷⁶Abdoulhosein Milani, *“Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty”*, s.128vd.

⁴⁷⁷Nişabur: Horasan'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen şehir hem ticari-ekonomik hem de kültür ve medeniyet bakımından bölgenin en önemli şehirlerindendi. Bkz., Yakut el- Hamevi, **Mu'cemü'l Buldan V**, Beyrut 1397, s.331vd; E.Honingman, *“Nişapur”*, **İA/IX**, Eskişehir 1997, s.302vd.

⁴⁷⁸Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, *“Siyasetha-yi İktisadi...”*, s.12vd.

⁴⁷⁹El-Utbi,s.273; **Tarih-i Ali Sebüktegin**,s.77; Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.135; İbrahim Kafesoğlu, *“Mahmud Gaznevi”*, s.173vd.

gerekse de orduyu yönetmede yeterli düzeyde tecrübeye sahip olmayacağını söylemiştir.⁴⁸⁰ Ondan Gazne ısrarını bırakmasını ya da bunun yerine Belh valiliğini ya da Horasan Sipehsalarlığının onun için daha iyi olacağını önermiştir. Mahmud'un bu istekleri İsmail tarafından kabul görmemiştir. Mahmud'a verdiği cevapta *“babasının bu göreve kendisi için uygun görmüş olduğunu ve ona kendi görevini yapmasını Horasan bölgesinde kalmasını”* söylemiştir.⁴⁸¹ Mahmud Gazne'ye doğru harekete geçmiş ve bunun üzerine ordu komutanlarının birçoğu Mahmud'un tarafına geçmişlerdir. Herat'a gelen Mahmud diğer taraftan amcası Buğracık'ın kuvvetleriyle birleşmiş ve ardından Büst şehrinde olan kardeşi Abdül Muzaffer Nasr b. Sebüktegin de bu hazırlanan birliklere katılmıştır. Mahmud ve İsmail arasında Mart 998 savaş meydana gelmiştir. Mahmud'un askeri birlikleriyle bütün gün boyunca mücadele eden İsmail'in güçleri, akşamüzeri dayanamayarak kaçmak zorunda kalmıştır. İsmail ise kaçarak kaleye sığınmıştır.⁴⁸² Bu mücadelelerden sonra Gazneli tahtına Mahmud⁴⁸³ geçmiştir.⁴⁸⁴

B.SULTAN MAHMUD'UN SAMANİLER İLE MÜNASEBETİ VE HERAT HÂKİMİYETİ

Zamanının en büyük ve en güçlü hükümdarı ve İslam acununda sönmüş gibi olan cihadı canlandıran Sultan Mahmud, siyasal, askeri dehası ve şahsi kahramanlığı ile büyük başarılar kazanacak bir liderdir.⁴⁸⁵ Sultan Mahmud Gazne şehrini kardeşi İsmail'i mağlup ettikten sonra resmen Sebüktegin'den kalan büyük bir devletin idaresini eline

⁴⁸⁰Bender J.Cassar, *“Ghazni”*, **Unesco Office İn Kabul**, Afganistan 2011, s.7vd.

⁴⁸¹**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.77; Erdoğan Merçil, *“Gazneliler...”*, s.862.

⁴⁸²El-Utbi, s.165; Erkan Göksu, **Gazneliler...**,s.49vd.

⁴⁸³Cüzcani, **Tabakat-ı Nasrı I**, s.228; Onun doğumundan bir süre önce Sebüktegin rüyasında evin ortasındaki ocaktan bir ağacın çıktığını gördü. Ağaç büyüdükçe büyüdü ve bütün cihan onun gölgesi altında kaldı. Bu rüyanın etkisi ile uyanınca bu rüyanın tabiri ne olabilir şeklinde düşünmeye başladı. Bir rüya tabircisi geldi ve hak teâlâ'nın ona bir oğul bağışladığını müjdeledi. Sebük Tegin sevindi ve *“Bu oğla Mahmud adını koydum”* dedi. Onun doğduğu gece surda nehri kıyısındaki Vyhand puthanesi yıkıldı. Onun menakıbı çok meşhurdur.Bkz.,Minhac-i Sirac el-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasrı, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezamşahlar**, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara 2015, s.30.

⁴⁸⁴**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.78vd; Clifford Edmund Bosworth, *“The Imperial Policy of The Early Ghaznavids”*, **Afghanistan and Central Asia**, London 1977, s.51vd; L.Cahun, **Introduction L'historie De L'Asie**, Paris 1986, s.162; G. Dunbar, **A History Of India From Earliest Times To The Present Day**, Delhi 1990, s.90; H.Kulke-D.Rothermund, **A History Of India**, London 1990,s.164; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti...**,s.12; Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.135; E. Merçil, **İlk Müslüman Türk...**,s.36; N.Köseoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul 1990, s.50vd.

⁴⁸⁵Ali Güler-Suat Akgül, **Herkes İçin Türk Tarihi**, Ankara 2013, s.215; L.Rasony,**Tarihte Türklük...**, s.162; Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.136; O.M. Öztürk, **Geçmiten Günümüze...**,s.147-157; B.Kök, *“Gazneli Mahmud'la Abbasi halifesi...”*, s.117.

almıştır. Sultan Mahmud'un iktidara geçme süresi yaklaşık olarak sekiz ay kadar sürmüş olup iktidara geçip istikrar ve güven ortamını tesis ettikten sonra, ilim adamlarına, siyasetteki önemli kişilere, Gazne'nin söz sahibi kişileri ve askerlerini davet ederek onlara hediyeler vermiştir. Bu gelişmelerin arkasından babasının kabrini imar etmiştir. Halife Kadir Billah'a yolladığı elçi aracılığıyla İslam inancına hizmette bulunacağına dair beyanda bulunmuştur. Abbasi Halifesi ona "*Yeminu'd-Devle ve Eminu'l-Mille*" unvanını verdi.⁴⁸⁶ Sultan Mahmud'un iktidara geçtiği süreçte mücadele içinde olduğu alanlardan biride Samanoğulları içindeki mücadele alanlarıdır.

Sultan Mahmud kardeşi ile sekiz ay kadar taht mücadelesi yaptığı dönemlerde⁴⁸⁷, Samaniler ise bu durumdan faydalanarak Horasan'ı işgal etmişlerdi. Samanoğulları iktidarında ise II. Nuh'un hayatını kaybetmesinden sonra oğlu Ebu'l-Haris II. Mansur tahta geçmişti.⁴⁸⁸ Samanoğlu emiri devlet adamlarının etkisinde kalan ve onların kışkırtması ile hareket eden dirayetsiz bir idarecidir.⁴⁸⁹ Mansur Mahmud'un ayrılmış olduğu Horasan'a kendi kumandanlarından ve baş hacib'i olan Begtüzün'ü sipehsalar olarak görevlendirmişti. Begtüzün de bu görev sonrası Nişabur'a gelerek yerleşti. Gerçek anlamda düşündüğümüzde hâlbuki o dönemde Samani Devleti'nin varlığının devam edebilmesi Gazneli devletinin yardımı ve desteğine bağlıydı.⁴⁹⁰ Mahmud Gazneli Devletinde idareyi ele geçirdikten hemen ardından Samanoğulları devleti hükümdarı II. Mansur'a Horasan bölgesindeki kendi haklarının tanınması amacı ile Buhara'ya elçisini yollar. Mahmud; "*Babam devletinizin korucusu ve bekçisi idi. Bu işi şimdi ben görmeye hazırım*" ifadelerini kullanmıştır. Emir II. Mansur ona vermiş olduğu cevapta Mahmud'u kendisini iktidarından ötürü kutladığını, Belh şehri, Tirmiz

⁴⁸⁶ El-Utbi, s.182; Gerdizi, s.381; Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, *Târih-i Güzide*, s.391; Clifford Edmund, "*The Titulature of the Early Ghaznavids*", *The medieval history of İran, Afghanistan and Central Asia*, London 1977, s.217; T.W.Haig, "*Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor*", *Cambridge History Of İndia III*, (nşr., H.H. Dodwell), Cambridge 1958, s.13; A.L.Srivastava, *The Delhi Sultanate*, Agra 1959, s.53; S.F.Mahmud, *A Conscise History Of İndo-Pakistan*, Karachi 1992, s.81; U.N.Day, *Some Aspects of Medieval İndian History*, New Delhi 1971, s.8; Erkan Göksu, *Gazneliler...*, s.52; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.175; Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Konya 2007, s.179vd; Jean Paul Roux, s.198; Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.136; Furuzani, *Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi*, s.106; E.Merçil, *İlk Müslüman Türk...*, s.36; C.Erdoğan, s.148; Yine Sultan Mahmud ve Gaznelilerin diğer sultanlarının aldığı unvanlar için bkz., Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler...*, s.114vd.

⁴⁸⁷ Roos-Keppel, *Of The Tarikh-ı Sultan Mahmud-ı Ghaznavi Or The History Of Mahmud Of Ghazni*, Lahore 1908, s.6vd.

⁴⁸⁸ Abdoulhosein Milani, "*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*", s.129vd.

⁴⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.175vd.

⁴⁹⁰ Y.H.Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.136vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.175vd.

şehri, Herat ve Büst şehirlerinin menşurlarını yollayarak Gazne'ye bağlılık fermanı göndermiştir,⁴⁹¹ Mahmud'un istediği Horasan bölgesinin idaresini de Begtüzün'ün verilmiş olduğunu bundan dolayı burayı geri vermesinin mümkün olmadığını bildiriyordu.⁴⁹² Mahmud'un elçisiyle gönderdiği cevabı el-Utbi'de şu şekilde aktarılmaktadır: "*Gerek babamın, gerek benim tahtınıza olan hizmetimizin hukuku sabittir. Düşmanların kötülük ve hilesiyle o hukuk kayba uğratılmamalıdır, öteden beri Horasan işlerini güzel bir şekilde görmüş ve Horasan sipehsalarlığını hakkıyla yapmış olduğuma güveniniz ortadan kalkmamalıdır.*" demişti.⁴⁹³ Mahmud tarafından Buhara'ya gönderilen elçi II. Mansur tarafından vezir yapılma vaadi ile kandırıldı. Bu durum ilişkilerin bozulmasındaki son şeydir.⁴⁹⁴ Elçinin Sultan Mahmud'un hizmetinden çıkmasından sonra aradaki görüşmelerde kesilmiştir. Sultan Mahmud Horasan'ı barışla elde edeceğinin zor olduğunu görünce güç kullanarak Nişabur'a doğru harekete geçti. Begtüzün, Sultan'a karşı direnemeyeceğini fark ettiği durumda Nesa ve Baverd'e doğru geri çekilmiş Buhara'dan destek istemek zorunda kalmıştır. Emir II. Mansur ve Semerkand valisi Faik kendisine desteğe gelerek Serahs yakınlarında askeri karargâhlarını tesis ettiler. Sultan Mahmud onların yardıma geldiğinden haberdar olunca II. Mansur ile savaşmayacak ve çekilmek durumunda kalacaktır. Begtüzün ise Nişabur'u işgal ettikten sonra öteki kuvvetlerle birleşmek üzere Serahs'a doğru harekete geçmiştir.⁴⁹⁵ Begtüzün ve Faik, Emir II. Mansur'un kendilerinden Sultan Mahmud'a yönelmesinden çekinerek kendilerinin ona verilmesinden korkmuşlar ve II. Mansur'un gözlerine mil çekmişlerdir.⁴⁹⁶ Gözlerini kaybeden II. Mansur o zamanlarda yaş olarak küçük olmasından dolayı devlet idaresini II. Abdulmelik b. Nuh ele geçirdi. Tüm bu gelişmeler çerçevesinde Mahmud'u savaşmadan engelleyecek bir gelişme kalmamıştı. Faik ve Begtüzün'ün yaptıklarına karşı gözlerine mil çekilen emirin intikamını almak

⁴⁹¹**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.80vd.; Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.137; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.175vd.

⁴⁹²**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.80vd.Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.108vd.; Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, "*Siyasetha-yi İktisadi...*", s.13vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.175vd.

⁴⁹³El-Utbi, s.206; Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.137; O. M. Öztürk, **Geçmişten Günümüze...**, s.147-157; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.176vd.

⁴⁹⁴Fazl Ahmad, **Mahmood**, s.15vd.

⁴⁹⁵**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.88vd; Seyid Muhammed Nevpesend-Hayri İsevi, "*Siyasetha-yi İktisadi...*", s.13vd.

⁴⁹⁶Gerdizi, s.375vd; Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2869vd; Erkan Göksu, "*Tarih-i Güzide'ye Göre Samaniler*", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Ankara 2011, s.171.

üzere onların üzerine yürüdü. Bu durum karşısında ikili Merv'e⁴⁹⁷ kaçtılar.⁴⁹⁸ Kaçan bu ikilinin ardından giden Mahmud Merv'e yakın bir noktada karargâhını kurdu. Savaşan çekinen Begtüzün ve Faik anlaşma teklif ettiler. Savaş istemeyen bu ikili ile barış yapılarak eski dönemdeki anlaşma şartlarına geçildi. Begtüzün Horasan da kalmayı kabul etti. Belh⁴⁹⁹ ve Herat⁵⁰⁰ şehirleri de Mahmud'a teslim ediliyordu. Kan dökülmeksizin bir anlaşmanın tesis edilmesinden sonra Sultan Mahmud iki bin dinar dağıtmıştı. Ancak yapılan bu anlaşma ikilinin şartlara uymaması üzerine uygulanmadı.⁵⁰¹ Bunun üzerine tekrar mücadeleler başlayacaktır.⁵⁰² Yapılan diğer savaşta Faik öldürüldü ve Begtüzün ise kaçmak zorunda kaldı. Böylelikle Herat Gazneli idaresine girmiş olacaktır.⁵⁰³

C.GUR SEFERİNDE HERAT'IN ROLÜ

Afganistan'ın Hilmend vadisi ile Herat arasında bulunan dağlık bölgeye⁵⁰⁴ “*Guristan*” ya da “*Mendiş*” denilir.⁵⁰⁵ Kaynaklarda bazen Gur diye de isimlendirilen bu bölge kuzey de Garcistan, batıda Herat, güneyde Garmsir ve Nimruz, doğuda Kabil ve Kandahar bölgeleriyle sınırlıdır.⁵⁰⁶ Bazı başarısız kalan teşebbüslere rağmen Sebüktegin etki sahasını Gur'un doğusuna kadar uzatmış ve Gur hâkimi Muhammed b.

⁴⁹⁷ Bu ismi taşıyan iki yer bulunmaktadır. Biri “*Merv-rud*”(yani nehir kıyısındaki Merv) diye bilinir. Diğeri ise “*Merv-i Şahcan*” diye bilinir. İşte asıl Merv burasıdır. Burası Horasan'ın en ünlü şehri ve idari merkezlerindendir. Bkz., **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.570.

⁴⁹⁸ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.81vd; İbnü'l Esir, **IX**, s.54; Gerdizi, s.375vd; Mirhand, **Ravzatü'l-Safa IV**, s.2869vd; Adnan Müderisoğlu-Ş.K. Şerefoğlu, **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1986, s.77

⁴⁹⁹ İbn Batuta burası ile ilgili olarak; İskender döneminde Baktiria denilen muhteşem şehir, bugün Afganistan'ın kuzey batısında yer almaktadır. “*Doğu Horasan'ın en mühim şehirlerinden biri olmasına rağmen Moğol istilası esnasında harap olduğunu ve bir daha eski ününe kavuşamadı*” der. Bkz., **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, s.569.

⁵⁰⁰ Mahmud döneminde Herat idaresi böylelikle elde edilmiş olacaktır. Konu ile ilgili geniş bilgi almak için bkz., Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.137vd.; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.176vd.

⁵⁰¹ Roos-Keppel, **Of The Tarikh**..., s.7vd.

⁵⁰² Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.137vd.

⁵⁰³ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.89vd.

⁵⁰⁴ Muhiburrahman Türk, **Gazneli Devletinden Babürlüler Devletinin Yıkılışına Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar**, Konya 2012, s.45.

⁵⁰⁵ S.Cöhlce, **İlk Türk İslam**..., s.160.

⁵⁰⁶ S.Cöhlce, “*Delhi Türk Sultanlığının Kurucusu Kudbed-Din Ayberk*...”, s.13; Clifford Edmund, “*The Political and Dynastick History of The Iranian World(A.D.1000-1217)*”, **The History of Iran V**, Cambridge 1968, s.160; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi**..., s.44,148; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.177vd; Vural Öntürk, “*Ravzatü's-Safa ve Habü's-Siyere Göre Gurlular*”, **Tarih Okulu Dergisi/XXXIV**, Haziran 2018, s.130.

Suri ona tabi olmuştu.⁵⁰⁷ Sebüktegin'in ölümünden sonra İbn Suri Gaznelilere karşı düşmanca davranmaya başladı. Onun idaresinde Gurlular yol kesmekte türlü kötülükler yaparak Gazneli ahalisini rahatsız etmekte idi.⁵⁰⁸

Sultan Mahmud, Hindistan'a düzenlediği başarılı seferlerin yanı sıra İslamiyetin yayılması için de çalışmalarını devam ettirmekteydi. Sebükteginin ölümünden sonra Gur hâkimi Gazneli devletine karşı gelmiş ve buradaki kervanları yağmalamışlardı. Bu amaçla Afganistan'daki dağlık bölgelerde yaşayan Gurlular⁵⁰⁹ üzerine sefere çıkacaktır.⁵¹⁰ Bu bölgenin Gazneli valileri Gur hâkimi İbn Suri üzerine yürüdükleri zaman o, dağlara sığınarak Gazneliler'den kaçmayı başarıyordu. Onun için Sultan Mahmud, 1011-1012 yılında bu meseleyi kökünden halletmek üzere ikinci başkent konumunda olan ve askeri karagah noktası özelliği taşıyan Herat'ın valisi Altuntaş ile Tus valisi Arslan Cazib komutasında bir öncü kuvveti Gur bölgesine gönderdi.⁵¹¹ Gazneli ordusunun öncü birliklerin geldiğinin Gurlular tarafından haber alınması üzerine dağlara çekilmiş ve savunmaya geçerek başarılı olmuşlardır.⁵¹² Bu durumda

⁵⁰⁷İqtidar Husain Saddiqui, "*Gurlular*", **DİA/XIV**, İstanbul 1996,s.208;**Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.144vd.

⁵⁰⁸S.Cöğce, **İlk Türk İslam**...,s.160.

⁵⁰⁹ "*Gurlular*" veya "*Şansabaniler*" olarak bilinen hanedan 1000-1215 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan da hüküm süren bir islam hanedanıdır. Gazneli hâkimiyeti sırasında da küçük bir kabilenin reisi olan Şensabini'nin emirleri önce Gur toprakları üzerinde siyasi hâkimiyetlerini kurdular. Daha sonra nüfuz sahalarını giderek genişlettiler ve nihayet XII. yüzyılda büyük bir güce sahip oldular. Gur ve Gurlular hakkında geniş bilgi için bkz.; M.Aziz Ahmad, **Political History and of the Early Turkhis Empire of Delhi(1206-1290)**, Lahor 1948, s.71; İqtidar Husain Saddiqui, "*Gurlular*", **DİA/XIV**, İstanbul 1996,s.207vd;Ahmed Kemalleddin Hilmi, **Es-Selacika Fi't-Tarih-i ve'l-Hadra**, Kuveyt 1986, s.122vd; Gulam Mustafa Khan, "*A History of Behram Shaha of Ghazni*", **İslamic Culture XXII**,(Ocak-Nisan 1949),s.199; M. Longworth Dames, "*Gur*", **İA/IV**, İstanbul 1997, s.825; Clifford Edmund Bosworth, "*The Early Islamic History of Ghor*", **Central Asiatic Journal VI**, 1961, s.116-133; Clifford Edmund Bosworth, "*Ghurids*", Brill 1991, s.1099vd; Engin Ayan, "*Gurluların Menşei Meselesi*", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/16**,(Kış 2016), s.38vd; Salim Cöğce, **Şemsi Melikleri**,(Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi),Elazığ 1986, s.13vd.

⁵¹⁰Sefer ile ilgili İbnü'l Esir; Gur toprakları Gazne'ye komşuydu. Gurlular yol kesiyor ve yollardan emniyeti kaldırıyorlardı. Yurtları korkunç ve dağlık bölgede, dar ve yüksek geçitlerde yer alıyordu. Yol kesip soygun yatıktan sonra buralara gelip kapanıyor ve yolların zorluğundan istifade ediyorlardı. Soygunlar giderek çoğalınca Yemini'd-devle Mahmud b. Sebüktegin böyle küfür ve fesat bataklığına saplanmış bozgunculara komşu olmaktan nefret duyarak asker toplayıp bunların başına Herat valisi Hacib Altuntaş ile Tus valisi Arslan Cazib'i getirmiştir. Bu ikisi Mahmud'un en büyük kumandanlarıydı. Hacib Altuntaş ve Arslan Cazib maiyetindekilerle harekete geçip savaşçıların yerleştiği dar bir geçide kadar geldiler ve bir birilerini ok yağmuruna tuttular. Bkz., İbnü'l Esir, **IX**, s.179; El-Utbi, **Tarih-i Yemini**, (ing.nşr.,James Reynolds), **Kitab-ı Yamını**, London 1868, s.362; Erkan Göksu, **Gazneliler**...,s.74; P.Sararı-R.C.M ajundar, "*The Turkish Conquest Of Notherdam India*", **The Struggle for Empire**,(nşr., R.C.Majundar),BBombay 1957, s.117.

⁵¹¹G.Dunbar, **A History of India Form Earlest Times To The Present Day**, London 1943, s.96; M.Hussain, **Ashort History of Hind-Pakistan**, Karachi 1960, s.11.

⁵¹²İbnü'l Esir, **IX**, s.179.

bizzat harekete geçen Sultan Mahmud, ağırlıkları ile küçük yaşta olan oğulları Mesud, Muhammed ve Yusuf'u Zemin-i Daver⁵¹³, de bırakarak Guristan'a doğru harekete geçti. Gurlular onun karşısında aynı başarıyı gösteremeyerek çekilmeye başladılar.⁵¹⁴ Gazneli ordusu bölgenin başkenti Ahengeran şehrine yürüdü. Muhammed b. Suri⁵¹⁵ on bin kişilik ordusuyla sultana karşı koymaya çalıştı.⁵¹⁶ İki taraf arasında öğleye kadar devam eden savaş sırasında Gazneliler geri çekilmiş gibi yaparak Gurluları dağlık bölgeden ovaya çekmek için sahte bir geri çekilme planı hazırlandı ve Gurlular ovayı çekmeyi başardı. Burada devam eden savaşta Gazneli ordusu Gurluları mağlup etti.⁵¹⁷ İbn Suri ve oğlu Fiis, esir düştü ve Gazne'ye gönderildiler.⁵¹⁸ Sultan Mahmud Gur bölgesini İbn Suri'nin⁵¹⁹ müslüman olan diğer oğlu Ebu Ali'ye bıraktı. Ayrıca bu bölgede İslam esaslarını açıkça uygulamaya koyacak, onlara İslam'ın esaslarını öğretecek görevliler tayin etti. Sonraki yıllarda Guristan birkaç sefer daha yapıldı.

Sultan Mahmud 1015 yılında Guristan'ın güneybatısında bulunan Huabin üzerine yürüdü ve yöredeki bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Gazne'ye döndü. Gur bölgesinin

⁵¹³ Hilmend nehrinin Hindikuş dağlarından aşağı Büst'te aktığı geniş vadiye Arap coğrafyacıları Zemin-i Daver adını vermişlerdir. Bkz., Erdoğan Merçil, "*Zemin-i Daver*", **İA/VIII**, İstanbul 1978, s.516vd.

⁵¹⁴ Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Katib el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Said Nefisi), Tahran 1319, s.121vd; S.Lane-Poole, **Medieval India Under Muhammedan Rule(712-1764)**, London 1903, s.46; İbnü'l Esir, **İslam Tarihi El Kamil F't Tarih Tercümesi IX**, (nşr., A.Özaydın), İstanbul 1987, s.179; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.176vd; T.W.Haig, "*Mu'izz-ud-din Muhammed bin Sam of Ghur and The Earier Slave Kings of Delhi*", **The Cambridge History of India III**, Delhi 1958, s.38.

⁵¹⁵ El-Utbi'ye göre Muhammed b. Suri'nin sultanın karşısına çıkmasından önce de iki ordu arasında çarpışmalar olmuştu. Evvela Herat valisi Altuntaş Hacib ile Arslan Cazib kumandanları pişdar olarak belli bir sayıda asker gönderdi. Bunlar konarak geçerek dar geçitlere yerleştiler. Hâlbuki Gurlular orayı askerle doldurmuş bekliyorlardı. Guriler ile bunlar arasında muharebe başladı. Fakat ye dar olduğundan yalnız kılıç ve hançer ile iş görüyorlardı. Sultan savaşın başladığını haber alınca hususi kölelerinden oluşan bir cemaat ile imdadına koştu. O alçakları yavaş yavaş sürerek o dar geçitten çıkardılar. Geçit de barındıkları yerleri aldılar. Alçaklar geçitten püskürtüldükten sonra dağ eteklerine ve tepelere geldiler. Bu suretle süvariler uğraşmaya başladılar. Nihayet alçakların başı olan İbn Suri'nin oturak yeri olan Ahengeran hisarına vardılar. Bu vaziyeti gören Suri on bin kişi ile hisardan çıktı ve Sultanın karşısına Askerini yasladı. Erkan Göksu, **Gazneliler**..., s.74vd; Clifford Edmund Bosworth, "*The Tahirids And Saffarids*" and "*The Early Ghaznavids*", **The Cambridge History of Iran IV**, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited by. Richard Nelson Frye), Cambridge 1975, s.172; M.A.Ghafur, **The Gorids History, Culture and Administation** 543-612/1215-1216, Hamburg 1960, s.26; M.Aziz Ahmad, **Political History and of the Early Turkhis Empire of Delhi(1206-1290)**, Lahor 1948, s.73.

⁵¹⁶ Gıyasüddin b.Hümmüddin Hondmir, **Tarih-i Habibu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer II**, Tahran 1333, s.601; Muhammed Abdul Ghafur, **The Gorids History, Culture and Administration**, D.Thezis, Hamburg 1960, s.28vd; Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi I**..., s.26.

⁵¹⁷ İbnü'l Esir, **IX**, s.179; Hamdullah el-Müstevfi Kazvini, **Târih-i Güzide**, s.393; S.Cöhce, **İlk Türk İslam**..., s.160; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", s.177vd.

⁵¹⁸ Erkan Göksu, **Gazneliler**..., s.76.

⁵¹⁹ El-Utbi İbn Suri'nin akıbetini şu şekilde nakleder: Sultan mesrur, muzaffer olarak Gazne'ye döndü. İbn Suri, kendisinden kementte, boynunda lale, hisardaki mallar gitmiş görünce bilhassa mallara acıyarak yüzük taşında taşımakta olduğu zehri emdi. Camı cehennem malikine ısmarladı. Bkz., Erkan Göksu, **Gazneliler**..., s.78.

fethedilmesi ile birlikte Hindistan'a Herat'tan gelen ticaret yolu da açılmış oluyordu. Birkaç yıl sonra Sultan Mahmud, oğlu Mes'ud'u Guristan'ın Teb adıyla bilinen kuzey-batı bölgesini itaat altına almakla görevlendirdi. 1 Eylül 1020 tarihinde bu bölgeye gitmek için Herat'tan ayrılan Mes'ud, pek çok kaleyi zapt ettikten sonra Teb hâkimi de itaatini bildirdi. Ayrıca Garcistan tarafında ele geçirdiği bütün kaleleri teslim etmeye söz verdi. Mes'ud, Tur adındaki başka bir kaleyi de bir hafta süren şiddetli çarpışmalardan sonra zapt ederek Herat'a döndü. Böylece Guristan bölgesi tamamen fethedilmiş oldu.⁵²⁰ Böylelikle Hindistan ticaret yolları ve Gazne'ye gelebilecek tehlikeler önlenmiştir.

Ç.KARAHANLILAR İLE MÜCADELE VE HİNDİSTAN SEFERLERİNDE HERAT'IN ROLÜ

Karahanlılar bilindiği üzere, Türkistan'da kurulan ilk müslüman Türk devleti olmuştur. Bu dönemde Türk kültür ve medeniyeti ile islam kültür ve medeniyetinin karşılaşp kaynaşmasıyla Türk-İslam medeniyeti şeklinde isimlendirdiğimiz tarihi gelişmelerin temelleri atılmıştır. Bu itibarla Karahanlılar dönemi Türk tarihi, milli tarihimiz içinde önemli bir yer tutmaktadır.⁵²¹ Ortaya çıktığı coğrafya Doğu Türkistan adını taşımakta olup daha sonraki dönemlerde Maverâünnehr bölgesi toprakları da bu araziye katılmıştır.⁵²² Bölgesinde büyüyen bir devlet olan Karahanlıların sürekli temas halinde olduğu bir diğer devlet ise Gazneliler devletidir. Gazneli-Karahanlı mücadele sahasında önemli yere sahip olana Herat ise Hindistan'a giden ticaret yollarının açıldığı kilit bir nokta olup, güvenlik anlamında da Herat'ın kontrolü başkent Gazne'nin de emniyeti anlamına gelmekteydi. Buranın askeri üs konumu bölgedeki sorunların giderilmesinde büyük katkıların sağlandığı bir noktaya dönüştürmüştür.

Samaniler I.Mansur b. Nuh vefat eteyene kadar Maverâünnehr ve Horasan'a hâkimiyetlerini devam etmişlerdi.⁵²³ Onun ölümünün ardından başa geçen oğlu II. Nuh b. Mansur zamanında devletin başkenti olarak kabul gören, Samaniler'in

⁵²⁰Tarih-i Ali Sebüktegin,s.144vd; I.H. Sıddıqui, "Gurlular"...,s.208; S.Cöhce, **İlk Türk İslam...**, s.160; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", s.176vd.

⁵²¹Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul 1981, s.7.

⁵²²N.Necef Ekber, **Karahanlılar**, İstanbul 2005, s.62.

⁵²³Ebu Bekir Muhammed b.Cafer Nerşani, **The History of Bukhara**, (nşr.,Richard Nelson Frye,)The Medieval of Americas, Cambridge 1954, s.100vd.

zirvede oldukları dönemin otorite ve hâkimiyet noktası olan Buhara şehri de bu özelliğini kaybetmiştir.⁵²⁴ Devlet otoritesinin kaybedildiği Samani devletinde ordu komutanlarının nüfuz sahibi olma çabaları ve gerçekleşen isyanlara rastladığımız bu dönemde Buhara şehri de işgal edilmişti.⁵²⁵

Samanilerle iyi ilişkileri olan Sultan Mahmud Ebü'l-Haris II. Mansur b. Nuh'un idaresi altında gerçekleşen olaylara müdahale edememiştir. Bunun temel sebebi de Sultan Mahmud'un babası Sebüktegin'in babasının vefatı ile Samanilerden Nuh b. Mansur'un aynı senede ölmeleri hasebiyle Sultan Mahmud ülkesinde başlayan taht mücadelesi ve karışıklıkları çözmek için uğraşmıştır.⁵²⁶ Kardeşi ile taht mücadelesinde bulunan Sultan Mahmud bu gelişmeler ile uğraştığı esnada II. Nuh b. Mansur zamanında elde etmiş olduğu hakları kaybetmiştir.⁵²⁷ Bu süreçte Samanilerin karşı karşıya kalmış oldukları başka bir tehlike ise Özkent merkezli Batı Karahanlı devletinde Buğra Han'ın ölümünden sonra tahta geçen İlek Han tehdididir.⁵²⁸

İlek Han özellikle Horasan ve Maverâünnehr'in de aralarında olduğu bölgedeki tüm gelişmeleri dikkatle takip etmiştir.⁵²⁹ İlek Han bunun için uygun ortamın oluşmasını beklemiş ve bu fırsatı elde edince de ordusuyla Maverâünnehr'e geçmiştir.⁵³⁰ Bu geçiş esnasında herhangi bir engelle karşılaşmayan İlek Han Buhara'yı ele geçirmek için 23 Ekim 999'da Samani devletinin hâkimiyetine son vermişti.⁵³¹ Samnoğulları devletini ortadan kaldırdıktan sonra kendisi için herhangi bir probleme dönüşmesin diye Buhara'da bulunan Samani devletinin Özkent'e götürmüş ve hapsetmiştir.⁵³² Bu gelişmelerin ardından Maverâünnehr Batı Karahanlılar'ın hâkimiyeti altına girmiştir.⁵³³

⁵²⁴İbnü'l Esir, IX, s.10; Yakut Anat-Ahmet Yılmaz, **Karahanlılar Tarihi**, İstanbul 2003, s.92vd.

⁵²⁵Ebu Bekir Muhammed b.Cafer Nerşani, **The History of Bukhara**, (nşr.,Richard Nelson Frye,)The **Medival of Americ**s, Cambridge 1954, s.100vd.

⁵²⁶N.Necfe Ekber, **Karahanlılar**...,s.272;Hüseyin Tekinoğlu,**Geçmişten Günümüze Tarihe Hükmenden Millet Türkler**, İstanbul 2004, s.151vd.

⁵²⁷İbnü'l Esir, IX, s.129vd; Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, s.76.

⁵²⁸V.F.Bücher, "**Samaniler**", **İA/X**, Eskişehir 1997, s.142; İbn Kesir, XI, s.324.

⁵²⁹El-Utbi,s.245vd;Ebu Bekir b.Ahmed b.Nasr Hamdullah Müstevfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**,(tah.Abdü'l Hüseyin Nevahi), Tahran 1387, s.338.

⁵³⁰İbnü'l Esir, VIII, s.5vd.

⁵³¹Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, s.44; İbrahim Kafesoğlu, "**Mahmud Gaznevi**", s.178vd.

⁵³²Gıyasüddin b.Hümmamüddin Hondmir, **Tarih-i Habibu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer II**, Tahran 1333, s.370.

⁵³³Reşat Genç, "**Karahanlılar**",**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI**, İstanbul 1992, s.145

Kaynaklarda Sultan Mahmud ile İlek Han⁵³⁴ arasında bir anlaşma olduğundan dolayı Sultan Mahmud'un Samanilerin İlek Han aracılığıyla ortadan kaldırılmasına söz etmediği geçmektedir. Utbi, Gerdizi, Mirhand ve Hondmir bu iki hükümdar arasındaki anlaşmayı ilk olarak İlek Han'ın istediğini yazarlar. Onların görüşlerine baktığımızda Sultan Mahmud'un Horasan'ı Samanilerden temizlediği esnada İlek Han'ın da Maveräünnehr'i aldığını görmeyiz. Bu gelişmelerin ardından İlek Han'ın Sultan Mahmud'a yollamış olduğu bir elçi vasıtasıyla kendisinin Horasan'nın mirasçısı olduğu belirterek ona tebrik amaçlı bir fetihname yollamıştır. İlek Han bu süreçten sonra Karahanlılar ve Gazneliler arasında iyi ilişkiler ve dostluğun tesis edilmesini talep etmiştir. Bu istekler tarafların elçilikleri aracılığıyla kurulmuştur.

Samaniler'in son şehzaesi olan Ebu İbrahim İsmail b. Nuh ve ailesi ile olan problemi ortadan kaldırmakla uğraşan Sultan Mahmud Dönemin hadis âlimlerinden olan Ebu Tayyib Sehl b. Süleyman Sa'lukinin beraberinde Serahs valisi Toğancık'ı Nişabur'a geldiği esnada İlek Han'a elçi olarak yollamıştır.⁵³⁵ Bu elçilik heyetinin İlek Han'ın huzuruna çıkması onun memnuniyetine yol açmış⁵³⁶ ve ardından yapılan görüşmeler neticesinde Ceyhun nehri her iki devletin sınırı olmuş, nihayetinde bu süreç İlek Han'ın kızını Mahmud ile evlendirmesi ile sonuçlanarak akrabalıkla neticelenmiştir.⁵³⁷ Bu anlaşmanın Samanilerin yıkılış tarihi olan 999'da yapıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁵³⁸ Bu konuda yaşananları aktaran Gerdizi Sultan Mahmud'un 1000 yılında Sistan'a geldiği sırada Halef b. Ahmed problemini çözdükten sonra Gazne'ye oradan da Hindistan'a yöneldiğini ve burada pek çok kaleyi feth ettikten sonra dönüşünde İlek Han'ın ona elçi yolladığı böylece iki hükümdar arasında anlaşma olduğu ve akrabalığın tesis edildiğini aktarmaktadır.⁵³⁹ İlek Han Samanilere son verdiği zaman onların hükümdarlık ailelerinin Özkent'e getirerek hapsedmişti.

⁵³⁴İlekhan Maveräünnehr Türklerinden olup Haniyye-i Efrasyab diye meşhurdur. Adı Nasr b. Ali b. Musa b. Saltuk'tur. İlekhan onun lakabıdır. 993-1013 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bkz., Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.54.

⁵³⁵Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.95vd; Yakut Anat, **Karahanlılar**..., s.92vd.

⁵³⁶İbnü'l Esir, **IX**, s.188.

⁵³⁷Hondmir, **Tarih-u Habibu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer II**, s.377; Yakut Anat, **Karahanlılar**..., s.92vd.

⁵³⁸Omelyan Pritsak, "**Kara-Hanlılar**", **İA/VI**, İstanbul 1977, s.255; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı (Karahanlılar)**, İstanbul 2007, s.154-166.

⁵³⁹El-Utbi, s.315vd; İbrahim Kafesoğlu, "**Mahmud Gaznevi...**", s.178vd.

Ancak bunlardan biri olan Ebu İbrahim İsmail b. Nuh Özkent'te hapisten kaçmış önce Buhara'ya oradan da Harezm'e gitmiştir. Samani Devletini yeniden canlandırmak için asker toplayıp mücadeleye girmişse de 999-1000/1004-1005 yıllarındaki faaliyetleri bir sonuç meydana getirmemiştir.

Karahanlılar ve Gzneliler kendi aralarında yaptıkları anlaşmalardan dolayı Maverâünnehr Karahanlılar'a Horasan ise Gzneliler'in hakimiyeti altında kalmıştır.⁵⁴⁰ Şebankarai'nin bu konuda nakl ettiklerine baktığımızda Sultan Mahmud'un yolladığı elçiler vasıtasıyla İlek Han'a “*şunu bil ki memleketini elinden alamayacak kadar aciz değilim ancak uzaktır ve aramızda dostluk mevcuttur. Dostluğun yok olmasını istemem. Şimdi aramızda bir anlaşma yapılmalı ve iki ülke arasındaki sınır belirlenmelidir*” demektedir. Bu sözlere baktığımızda Sultan Mahmud'un müslüman bir ülke ile savaş yapmak istemediğini değerlendirebiliriz.⁵⁴¹ İbnü'l-Esir bir rivayette “*bu savaşlara kefarete için Hindistan üzerine cihat etmeyi düşünmüş ve yönünü bu ülke tarafına çevirmiştir*” demektedir.⁵⁴²

Sultan Horasan'ı idaresi altına aldıktan sonra bu bölgede Halife Kadirbillah (991-1031) adına hutbe okutmuş, Halife de ona hil'at ve fethettiği toprakların fermanının yanında lakap göndermiştir. Böylece bağımsız bir hükümdar olan Sultan bundan böyle Hindistan'a yılda bir kez cihat etme kararı almıştır.⁵⁴³ Nitekim İlek Han'la anlaşma sağlandıktan sonra onun Hindistan gazalarını ana hedefi haline getirdiğini görüyoruz. Sultan Mahmud Karahanlılarla bir anlaşma yapıp kuzey cephesini emniyet altına aldıktan sonra, tahta çıkarken yaptığı yemine ve söze de sadık kalarak Hind seferlerine başlamaya karar verdi.⁵⁴⁴ Sultan Mahmud ifade etmeye çalıştığımız gibi Karahanlılarla anlaşma yaptıktan sonra vakit kaybetmeden Hindistan gazalarına yönelmiştir.⁵⁴⁵ Sultan Mahmud, Gazneli tahtına çıktıktan sonra bir taraftan devleti Maverâünnehr ve Horasan'ın en güçlü siyasi teşekkülü haline getirmeye çalışırken diğer taraftan da babası Sebüktegin'in başlattığı Hindistan politikasını devam ettirmiştir.

⁵⁴⁰İbnü'l Esir, IX, s. 156vd; Hamdullah Müstevfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**, s.388.

⁵⁴¹Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, (Tsh., Mir Hâkim Muhaddis), Tahran 1376, s.49; İbrahim Kafesoğlu, “*Mahmud Gaznevi*”, s.178vd.

⁵⁴²İbnü'l Esir, IX, s. 169; Yakut Anat, **Karahanlılar**..., s.92vd; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı**..., s.154-166.

⁵⁴³İbnü'l Esir, IX, s. 146vd; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.95.

⁵⁴⁴E.Merçil, **Gazneliler Devleti**..., s.16.

⁵⁴⁵Pritsak, “*Kara-Hanlılar*”, ..., s.255vd.

Nitekim bu sayede, zamanla hâkimiyetini Harezm'den İran'a, Türkistan'dan Kannauç'a kadar genişletip Asya'nın en büyük hükümdarlarından biri olmayı başaracaktır.⁵⁴⁶ Olağanüstü bir güce sahip olmasa da korkusuz ve cevval bir asker olan Sultan Mahmud'un Türk, Afgan, Arap ve Hintlilerden teşkil ettiği ordu onun üstün askeri yeteneği altında tek bir vücut halinde hareket edebilmekteydi.⁵⁴⁷ Herat Hindistan'a giden ticaret yollarının açıldığı kilit bir noktadır. Güvenlik anlamında da Herat'ın kontrolü başkent Gazne'nin de emniyeti anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Sultan Mahmud Hindistan'a seferler düzenlerken, askeri karagah ve şehzadelerin yetiştği Herat'a Arslan Cazib'i bırakarak Hindistan'a yönelmiştir. Sultan Mahmud Hindistana gazaya çıkmış, bazı kaynaklar sultan Mahmud'un ilk seferi olarak 1000 yılında Kabil'in doğusundaki Lamhan'a yapılan askeri hareketi gösterirler.⁵⁴⁸ Ancak çağdaş kaynaklarda bu sefere dair bilgiler bulunmamaktadır. Bu sebeple ilk sefer olarak Peşavere yaptığı seferi kabul görmekteyiz. 1001'de Peşaver'de kendisine karşı üç bin yaya ve üç yüz filden oluşan ordu teşekkül eden Caypal'ın ordusunu yenerek burayı zapt etmişti.⁵⁴⁹ Seferin ardından Sultan Mahmud büyük zenginlikler ve zaferle Gazneye döndü.⁵⁵⁰ 1002'de Bhatiya⁵⁵¹ seferine hazırlanan Sultan, Bhatiya Racası Bajra'yı(Beji Ray) tarafından beklediği desteği alamayınca 1004 yılında Gazneden ayrılarak Bhatiya önlerine gelen Mahmud'un ordusu karşısında üç gün mukavemet edebilen racayı mağlup etmiş bu bölgeyi Gazneli devletine kazandırmıştı.⁵⁵²

⁵⁴⁶ S.F.Mahmud, **A Concise History Of Indo-Pakistan**, Karachi 1992,s.81; M.Husain-İ.Qureshi, **A Short History Of Hindo-Pakistan**, Karachi 1960, s.104.

⁵⁴⁷ S.Cönce, **İlk Türk İslam**...,s.150; Yakut Anat, s.92vd.

⁵⁴⁸ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.20vd; T.Keihtley, **A History Of India,from the Earliest Times to the Pesent Day**, London 1847, s.8; T.W.Haig, "*Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor*", **Cambridge History Of India III**,(nşr., H.H. Dodwell), Cambridge 1958, s.13; A.L.Srivastava, **The Delhi Sultanate**, Agra 1959, s.56; V.D.Mahajan, **The Sultanate Of Delhi**, Delhi 1970, s.38.

⁵⁴⁹ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.20vd; D.C.Ganguly, "*Ghaznavis İnvansion*",**The Struggle For Empire V**,(nşr.,R.J.Majumdar), Bombay 1957,s.6;Caypal'ın Ordusu sayısı hakkında bkz.,T.W.Haig, "*Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor*", **Cambridge History Of India III**,(nşr.,H.H. Dodwell), Cambridge 1958, s.13; yaya sayısının otuz bin olduğunu yazmaktadırlar. H.Beveridge, **History of India I**, London Tarihsiz, s.44

⁵⁵⁰ Bazı kaynaklar bu başarıyı "*büyük sevinç gösterileriyle Gazne'de karşılayan Mahmud'un adamları ele geçirilen ganimetlerinin çokluğundan dolayı ileriki seferi iştahla beklemeye başlamışlardı*" şeklinde değerlendirme yaparlar.Bkz.,N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.21vd; S.Lane-Poole, **Medival India Under Muhammedan Rule(712-1764)**, London 1903, s.19.

⁵⁵¹ Ganj vadisinin kuzey batısında, Multan'ın doğusunda yer alan bu bölgenin diğer bir adı Bahatinda olup bugün Ucc olarak bilinmektedir. Stratejik açıdan önemli olan bu şehir, derin ve geniş hendeklerle çeviri olmasının yanı sıra yüksek bir surla tahkim edilmiştir. Bkz.,N.Durak, **Hindistanın Kuzeyine**..., s.22vd; H.Beveridge, **History of India I**...,s.44.

⁵⁵² İbnü'l Esir, **IX**, s.152.vd; N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.23vd.

Sebüktegin döneminde Gazneli hâkimiyetini tanıyan sadakatle bağlanmış olan Şeyh Hamid Ladinin torunu Ebu'l Feth Davud 1005'de Gaznelilere ihanet ederek isyana kalkışmış,⁵⁵³ ayrıca Karmatiliği⁵⁵⁴ benimsemiş bölgeyi fitne ve fesada boğmuştu. Onun için 1006 yılında Gazneden hareketle Multan⁵⁵⁵ üzerine yürümüş ve burayı feth etmiştir.⁵⁵⁶ Sultan Mahmud Multan'dan Kevakir kalesine Raca Beyda üzerine hareket ettiğinde o buradan Kalincar kalesine kaçtı.⁵⁵⁷ Gazneli ordusu ise bu kaleyi kuşatma altına aldı. Sultan Kalincar kalesi ile uğraşırken ülkesinden ulakların getirdiği bir haber bütün hesaplarını alt üst etti. Karahanlı hükümdarı İlekhan Horasan ve Belh'e saldırmıştı. Bu durum üzerine Hintlilerle anlaşmak ve süratle Gazne'ye dönmek zorunda kaldı.⁵⁵⁸ Gazneli Mahmud'un Hindistan gazasını yarıda keserek Gazneye dönme zorunluluğunda⁵⁵⁹ bırakan bu habere göre, İlek Han'ın ordusu Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a girmiş ve iki komutan idaresinde bölgenin şehirlerini ele geçirmeye başlamıştı. Karahanlıların Horasan'ı ele geçirme hareketi iki devlet arasında varolan anlaşmanın bozulmasına sebep olduğu gibi savaşı da kaçınılmaz hale getirdi.⁵⁶⁰

23 Ekim 999 yılında İlek Han Buhara'ya girerek Samani devletine son vermişti. Samanilerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Gazneliler ve Karahanlılarla yapılan bir anlaşma ile Maverâünnehr ve Horasan bölgesi arada Ceyhun Nehri olmak üzere

⁵⁵³ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.23vd; B.S.Nijjar, **Pancab Under The Sultans(1000-1526)**, Delhi 1868, s.15vd; H.Kulke-D.Rothermund, **A History Of India**, London 1990, s.165.

⁵⁵⁴ Karmatilik İsmailiye Mezhebinin önemli liderlerinden olan Abdullah b. Meymun'un ölümünden sonra onun talebelerinden Hamdan Karmat'ın liderliğinde yayılan karmatlar büyük oranda Mecusilikten etkilenmişlerdir. Bunun yanı sıra halkın fakirliğinden yararlanarak mal ve kadın ortaklığına dayanan bir yapı gerçekleştirmişlerdir.Bkz.,L.Massignion, "*Karmatiler*", **İA/IV**, Eskişehir 1997, s.355; Bernard Lewis, "*İsmaililer*", **İA/V/2**, Eskişehir 1997, s.1120.

⁵⁵⁵ Ravi Nehri kıyısına kurulmuş olan Multan kalesi nehrinden dolayı tabi savunma hattına sahip oldukça müchakkim ve mücehhez bir kaleydi. **Hindistan'a Kuzeyden**..., s.23vd; S.A.Ruben, "*Military Station During The Early Period Of Muslim Rule In Hind-Pakistan*", **Pakistan Historical Society I/1**, 1953, s.51;Yine şehirde Hindistanın pek çok bölgesinden ziyaret için gelen halkın ziyaret ettiği putlar bulunmaktaydı.Clifford Edmund Bosworth, "*The Imperial Policy of The Early Ghaznavids*", **Afghanistan and Central Asia**, London 1977, s.54.

⁵⁵⁶ İbnü'l Esir, **IX**, s.152vd;N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.23vd; O.Pritsak, "*Kara-Hanlılar...*", s.255.

⁵⁵⁷ Sultan Mahmud'un Hindistan Seferleri hakkında bkz., N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.13-41.

⁵⁵⁸ Ebu Said Abdu'l Hay b. El Zahhak b.Mahmud Gerdizi, **Tarih-i Gerdizi Zeynü'l Ahbar**,(nşr.,Aga Muhammed Han Kazvini), Tahran 1327, s.53; V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**..., s.292vd.

⁵⁵⁹ N.Durak, **Hindistan'a Kuzeyden**...,s.24; M.Habib, **Sultan Mahmud Of Ghazni**, Delhi 1970, s.26; H.Beveridge, **History of India I**...,s.45; T.W.Haig, "*Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor...*", s.13; V.D.Mahajan, **The Sultanate Of Delhi**, Delhi 1970, s.39.

⁵⁶⁰ İbnü'l Esir, **IX**, s.169vd; O.Pritsak, "*Kara-Hanlılar*"...,s.255; Ömer Soner Hunkan, **Karahanlılar**..., s.154-166.

paylaşılmıştı. Buna göre Maverâünnehr Karahanlılara, Horasan da Gaznelilere kalmıştı. Karahanlı Gazneli savaşının sebebi İlek Han'ın Sultan Mahmud'la yaptığı anlaşmaya uymaması, dahası akrabalık ilişkilerini de önemsemeden Horasan'ı işgal etmek için bölgeye ordu sevk etmesidir. Kaynaklar bu konuya dikkat çekerken Samani devletinin İlek Han tarafından yıkılıp Karahanlıların Maverâünnehr bölgesine hâkim olduktan sonra iki hükümdar arasında dostluk ve barış havasının hüküm sürdüğünü ancak fitne çıkaran insanların arayış bozduklarını, İlek Han'ın dostluk ve samimiyet görüntüsü altında bu bölgeyi zapt etmek için fırsat gözlendiğini belirtmektedirler.⁵⁶¹ Nitekim Sultan Multan fütuhâtıyla uğraşırken⁵⁶² İlek Han Horasan'ın boş kaldığını fırsat bilerek buraya 1006 yılında Subaşı Tegin ve Ca'fer Tegin komutasında iki ordu sevk etti. Subaşı Tegin, İlek Han'ın ordu komutanlarından birisi, aynı zamanda akrabası, Ca'fer Tegin'in de kardeşi ve bir diğer komutanıdır. İlek Han Subaşı Tegin'i büyük bir ordu ile köy ve kasabalarını zapt etmesi için Horasan'a gönderdi. Subaşı Tegin ordusuyla Herat'a geldi ve şehri zapt etti. Daha sonra ordusunun önemli bir kısmını Hüseyin b. Nasr emrine vererek ona Nişabur'u almasını emretti. İlek Han diğer komutanı Ca'fer Tegin'i de Belh'i alması için görevlendirdi. Böylece Karahanlı ordusunun iki koldan Horasan'ı istilası başladı.⁵⁶³

Karahanlılar Horasan'ı güçlü bir ordu ile ülkelerine katma yerine kuvvetlerini ikiye ayırmayı tercih etmişlerdir. Ca'fer Tegin Belh üzerine gönderilirken Subaşı Tegin Horasan'ın diğer yerlerini almak için görevlendirildi. İlek Han'ın Horasan'a iki koldan

⁵⁶¹ **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd; El-Utbi, s.330; İbnü'l-Esir, **IX**, s.188.vd; Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, s.49; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.95vd; Hondmir, **Tarih-i Ravzatu's Safa II**, s.377; Yakut Anat, **Karahanlılar**..., s.92vd.

⁵⁶² Sultan Mahmud'un Multan seferinde iken İlekhan ile aralarının bozulması Tarih-i Ali Sebükteginde; *"İlekhan ile sultan birbirlerini severlerken husudlar ara yere fitne bıraktılar. İlik hanı düşman yapmağa muvaffak oldular. Bundan dolayıdır ki İlik han düşmanlığını açığa vurmak için fırsat beklemeğe başladı. Sultanın Hind seferinde bulunması İlik han'a o fırsatı verdi. Çünkü sultan Multan'a sefer etmekle memleketinden uzak düştü. Horasan iklimi sultanın kahraman askerlerinden, kumandanlarından boş kaldı. Bu hali gören İlekhan hem kumandan hem de akrabasından bulunan subaşı Tekin'i kalın bir ordu ile Horasana gönderdiği gibi Cafer Tekin'i de şahnelikle Belh kıta'sının darul mülküne gönderdi. Cafer Tekin geldiği zaman sultan tarafından Tus valisi bulunan Arslan Cazib Herat'ta idi. Evvelce kendisine sultanın ne zaman bir taraftan bir fenalık, bir kargaşalık çıkacak olursa Gazneye çekil diye vermiş olduğu bir emre binaen Herat'tan çekildi. Gazne'ye gitti"* şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd.

⁵⁶³ El-Utbi, s.330; İbnü'l-Esir, **IX**, s.188vd; Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, s.49; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa II**, s.97; O.Pritsak, *"Karahanlılar"*, s.255; Ömer Soner Hunkan, **Karahanlılar**..., s.154-166.

ordu gönderme sebebi Sultan'ın yokluğundan istifade ile bölgeyi hızlı bir şekilde ele geçirme düşüncesi olabilir. Bu bağlamda Ca'fer Tegin'in Belh üzerine gönderilmesinin özel bir sebebinden de bahsedilebilir. Karahanlıların Horasan'ı alma harekâtı iyi düşünülmüş, planlanmış, fırsatlar değerlendirilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Dahası Multan tarafına giden Sultan'dan uzun süre haber alınamaması sebebiyle Horasan bölgesinin ileri gelenleri Karahanlılara meyletmişlerdir.⁵⁶⁴ Halkın teveccühü de Karahanlıların işlerini kolaylaştırmış görünmektedir.⁵⁶⁵ Ancak Gazneli Mahmud'un ordusunun Hindistan seferleriyle meşgul olduğu için Horasan'ın kolay bir şekilde alınabileceği düşüncesinin boş bir hayal olduğu daha ilk günlerde ortaya çıkar. Zira Sultan Hindistan tarafına giderken güvendiği komutanlarından Tus valisi Arslan Cazib'i ihtiyaten Horasan'da bırakmış, bölgenin idaresini ona vermiş, bu arada herhangi bir saldırı durumunda Gazne'ye gitmesini ve başkenti emniyet altına alarak duruma el koymasını emretmiştir. Arslan Cazib Sultan'ın ayrılışından sonra ordusuyla Herat'da ikamet etmeye ve verilen görevi yerine getirmeye başlamıştır.⁵⁶⁶ Nitekim Subaşı Tegin'in ordusuyla Herat'a gelerek, burayı zapt etmesi de Arslan Cazib'in bu şehri terk etmesiyle olmuştur. Hadiselere bakıldığında Sultan Mahmud'un Hindistan tarafına sefere çıkarken ülkesini savunmasız bırakmış gibi görünmektedir. Bu görüntü dönemin hadiselerini anlatan kaynaklar tarafından da dile getirilmektedir. Örneğin Utbi, "*Sultan Multan işine yönelip şehirlerine girdiğinde Horasan onun ordusundan boşaldı. Bu durumda İlek Han Horasan'a iki komutanı vasıtasıyla ordu gönderdi*" derken, İbnü'l-Esir, "*Yeminü'd-Devle Multan'a gidince İlek Han Horasan'ın boş kalmasını fırsat bildi ve Horasan'a asker sevk etti*" demektedir. Mirhand, "*Sultan'ın Multan tarafına*

⁵⁶⁴Karahanlıların siyasi boşluktan yararlanmaları ve halkın onlara meyletmesi Tarih-i Ali Sebüktegin'de "*Sultanın Hind seferinde bulunması İlekhan'a o fırsatı verdi. Çünkü sultan Multan'a sefer etmekle memleketinden uzak düştü. Horasan iklimi sultanın kahraman askerlerinden, kumandanlarından boş kaldı. Bu hali gören İlekhan hem kumandan hem de akrabasından bulunan subaşı Tekin'i kalın bir ordu ile Horasana gönderdiği gibi Cafer Tekin'i de şahnelikle Belh kuta'sının Daru'l-mülküne gönderdi. Cafer Tekin geldiği zaman sultan tarafından Tus valisi bulunan Arslan Cazib Herat'ta idi. Evvelce kendisine sultanın ne zaman bir taraftan bir fenalık, bir kargaşalık çıkacak olursa Gazneye çekil diye vermiş olduğu bir emre binaen Herat'tan çekildi. Gazneye gitti. Arslan Cazib Herat'tan çekilince Subaşı tekin Herat'a geldi. Hüseyin bin Nasri vergi işlerini idare, yoluna koymak, tahsil etmek için Nişabur'a gönderdi. Subaşı Tekin Herat'a gelince sultanın gaybubeti uzamış haber kesilmiş ne olduğu, başına ne geldiği anlaşılamadığı, türlü acayip, uydurma haberler çıkmış bulunduğu için bir takım Horasan beyleri Subaşı Tekin tarafına meylettiler*" şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd.

⁵⁶⁵El-Utbi, s.330; Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, s.49; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.97.

⁵⁶⁶Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.97; Ömer Soner Hunkan, **Karahanlılar**..., s.154-166.

gittiğinde Horasan bölgesinin onun askerlerinden boş kaldığını, İlek Han'ın da buraya ordu sevk ettiğini" ifade ederken, Şebankarai de, "*Gazneli Mahmud'un gaza için Hindistan'a sefer düzenlediğinin ve altı ay ortalıktan kayıp olduğunun, bu durumda fırsat gözleyen İlek Han'ın Horasan'a ordu sevk ettiğinin*" altını çizmektedirler.⁵⁶⁷ Ancak Horasan bölgesinde bıraktığı orduya ve Arslan Cazib'e verdiği emirlere bakıldığında Gazneli Mahmud'un yokluğunda ülkesine bir saldırının gelebileceği ihtimalini hesapladığı ve ona göre tedbirini aldığı ortadadır. Arslan Cazib Karahanlı tehlikesini görünce verilen emri uygulamaya koydu. O ordusunu alarak Herat'tan ayrıldı ve Gazne'ye gitti. Emredildiği gibi duruma el koydu ve gerekli tedbirleri aldı. Ebü'l-Abbas el-Fazl b. Ahmed'i Bamiyan ve Bencşir tarafına ihtiyat olarak göndererek Gazne'ye ulaşan yolları emniyet altına aldı. Bu arada Multan tarafına ulaklar göndererek Sultanı durumdan haberdar etmeyi de ihmal etmedi. Gazneli Mahmud Horasan bölgesinde olup bitenleri öğrendiğinde gazayı bırakarak süratle başkent Gazne'ye geldi.⁵⁶⁸ Burada ordusunu düzenledi, komutanlarını ve askerlerini verdiği bahşişler ve hediyelerle ihya ederek bağlılıklarını artırdı. Bu arada Halaç Türklerini de yardıma çağırdı.⁵⁶⁹ Halaçlardan kendine katılanlara da gerekli ikramlarda bulunduktan sonra Gazne'den Belh'e doğru harekete geçti.⁵⁷⁰ Ca'fer Tegin bu günlerde Belh'de bulunmaktadır. O, Mahmud'un üzerine geldiğini gördüğünde burayı terk etti ve Tirmiz'e kaçtı. Sultan ise Horasan'ın merkezi konumundaki Belh'e yerleşti. Sultan Ca'fer Tegin'le uğraşmadı. Ancak ordu komutanı Arslan Cazib'i 10.000 kişilik bir ordu

⁵⁶⁷El-Utbi, s.330; İbnü'l Esir, IX, s.188; Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, s.49.

⁵⁶⁸Karahanlıların faaliyetlerinin Sultan Mahmud'a bildirilmesi Tarih-i Ali Sebüktegin; "*Vezir Abul Abbas Fazl bin Ahmed'e gelince, yolları hız etmek, memleketlerin etrafını korumak için Gazne'den Bamiyan'a, Pancşir hudutlarına kadar fevkalâde ihtiyat gösterdi. Ve bu tarafların methallerini, mehreçlerini iş erlerine, tecrübeli muhafızlara ısmarladı ve İlek Hanın halini ve sultanın memleketlerine nasıl sokulduğunu bildirmek için sultana pek suratlı haberci gönderdi. Sultan bu haberi alır almaz bulunduğu yerin mühim işlerini bıraktı; şimşek gibi, kasırga gibi dereleri, tepeleri, ovaları, çölleri geçerek az vakitte Gazne'ye yetişti*" şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd.

⁵⁶⁹Sultan Mahmud Gazneye geldikten sonra yaptıkları Tarih-i Ali Sebüktegin'de; "*Sultan Gazneye gelir gelmez ne kadar devlet adamları varsa hepsini atıyyeler, ihsanlar ile memnun etti. Lâzım gelenlere atlar verdi. Atlandırdı. Ve derhal Halaç Türklerine haber gönderdi. Onlardan büyük bir ordu teşekkül etti. Sonda dalgalı deniz gibi Belh tarafına yürüdü. Sultanın gelmekte olduğunu haber alan Cafer Tekin lahavleden kaçan şeytan gibi Tirmiz tarafına kaçtı. Sonra sultan Arslan Cazibi on bin süvari ile Subaşı Tekini yol başına gönderdi. Subaşı Tekin Ceyhun'un kenarına eriştiği zaman Arslan Cazibin askerlerini görünce Ceyhun'dan yüz çevirdi. Çöl yoluyla gitmek üzere Merv'e geldi*" şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd.

⁵⁷⁰El-Utbi, s.331vd; İbnü'l Esir, IX, s.188; Şebankarai, **Mecmau'l-Ensab**, s.49; Mirhand, **Tarih-i Ravzatu's Safa IV**, s.97vd; Ömer Soner Hunkan, **Karahanlılar...**, s.154-166.

ile Herat'da bulunan Subaşı Tegin'in üzerine gönderdi. Subaşı Tegin ise korkusundan şehri terk ederek Merv tarafına kaçtı. Böylelikle Herat yönetime tekrar dâhil oldu.⁵⁷¹

D.SULTAN MAHMUD'UN VEFATI

Gerek devlet idaresini ele almadan önce ve gerekse de devlet idaresini elde etikten sonra Sultan Mahmud ömrünün büyük çoğunluğunu savaş meydanlarında geçirmiş, özellikle de Hindistan seferleri kendisini yıpratmıştı. Bu gelişmelerin tamamı yorgun düşmesine ve hastalanmasına sebep olmuştur. Doktorların kendisine dediklerini yapmayan Sultan hükümdarlık vazifelerini yapmakla meşguldü. Onun hastalığı hakkında çeşitli rivayetler yazılmaktadır.⁵⁷² Verem hastalığı yüzünden öldüğü genel kanattır. Sultan dinlenip tedavi olmak yerine, hareketli hayatına devam etmiş ve bu sebeple sağlığı gün geçtikçe kötüye doğru gitmiştir.⁵⁷³ 1029/1030 kış mevsiminde Belh şehrinde kaldı ama buranın havası kendisinin sağlığının daha da kötüleşmesine neden

⁵⁷¹ İlekhan ile savaşı Tarih-i Ali Sebüktegin'de; "Sultanın Belh'e gelmekten, Belh'i tutmaktan maksadı. İlekhan'ın zahire yolunu kesmek, atlarını çayırdan met etmek için idi. Sultan Belh'de harb için hazırlık gördü. Muhtelif Türklerden, Halaçlardan, Hintlilerden, Afganlılardan, Oğuz oymaklarından pek çok asker topladı. Belhten çıktı; Belh'e dört fersah mesafede Pul'ı Çerhiyan denilen geniş, düz, otsuz, ağaçsız bir yere ordu kurdu. İlekhan geldi erişti. O da sultanın karşısında ordu kurdu. İlk gün iki tarafın gençleri biraz çarpıştılar. Akşam olunca muharebe usulü üzere birbirinden ayrıldılar. Sabah olunca sultan ordusunu şöyle yasadı: Merkezi kardeşi Emir Nasr ile Cevzcan valisi Abu Nasr Feriguni bir de Abu Abdullah Tai'ye ısmarladı. Bunların yanlarına Arapları, Kürtleri Hintlileri verdi. Sağ kola büyük Hacıb Abu Sayed Altıştaşı koydu ve birçok büyükleri bunun maiyetine verdi. Sol kola Arslan Cazib koydu. Safların önlerine beş yüz cenkçi fil koydu. İlekhan'a gelince merkezde kendisi durdu. Sağ kolu Hutun Türkleriyle Kaderhan teşkil ediyordu. Sol kola Cafer Tekini koydu. Ok atmak için bin köleyi atlarından indirip ordunun önüne yerleştirdi. Sultan düşmanın şiddetini, hiddetini seyretti. Harbi idare için çıkmış olduğu tepede atından indi. Yere kapandı. Yüzünü toprağa sürdü. Eliyle toprağı aldı başına saçtı. Ağladı. Tanrıya karşı bir takım adaklarda bulundu. Tanrıdan nüsret diledi. Sonra kendisinin hususi filine bindi. Hemen İlekhan'ın merkezine hamle etti. Sultan'ın bindiği fil İlekhan'ın sancaktarını kaptı havaya fırlattı. Ve bir takım insanları ayakları altına aldı. Çiğnedi. Bir atlıyı hotumiyle atından kaptı dişi ile parladı. Sultanın hamlesini gören ordu coş ve horoşa geldiler. Kılınçlar kesmeğe, kargılar sancılamağa başladılar. İlekhan ordusuna korku düştü. Bozuldular kaçtılar. Sultan ordusu onları takibe koyuldu Horasan topraklarından çıkardılar. Maverünnehre atıldılar. Horasanda onlardan bir nişan kalmadı" şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.130vd.

⁵⁷² Gerdizi dik hastalığından, M.Zekeullah zarifet ve ishal olduğunu söyler ancak genel kanaat verem hastalığıdır. Geniş bilgi için bkz.; Gerdizi, s.418; Nizamüddin Ahmed, **Tabakat-ı Ekberi I**, (Tsh.,B.D), Bengal 1927, s.18; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", s.181.

⁵⁷³ Clifford Edmund Bosworth, "The Imperial Policy of The Early Ghaznavids", **Afghanistan and Central Asia**, London 1977, s.51; J.Allan-T.W.Haig-H.H.Dodwell, **The Cambridge Storter History Of India**, (nşr., H.H.Dodwell), Delhi 1969, s.207; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.155; E. Merçil, "Gazneliler...", s.880; Yine Sultan Mahmud vefat ettiğinde hükümdarlığın sınırları; batıda Azerbaycan sınırından doğuda Yukarı Ganj vadisine, Türkistanda Harezm'den Hind Okyanusuna kadar uzanmaktaydı. Bkz., N.A.Baluch, **Ghaznawid and Ghurid Sultans(376-599/997-1206) Road To Pakistan**, (nşr., M.Said, S.M.Haq, S.Mujahid, A.Z.Khan), Karachi 1990, s.60.

oldu. Bu sebeple Gazne şehrine geri dönen Sultan'a iklim değişikliği de yaramamış⁵⁷⁴ ve 30 Nisan 1030'da 59 yaşında vefat etmiştir.⁵⁷⁵

E.SULTAN MUHAMMED B. MAHMUD DEVRİNDE HERAT

Ölmeden önce devlet topraklarını kendi çocukları arasından büyük olan iki oğlu arasında pay eden sultan Mahmud, oğlu Muhammed'e Gazne, Horasan, Belh, Kuzey Hindistan'ı bırakırken Mesud'a ise Rey, Isfahan ve Cibali topraklarını vermişti.⁵⁷⁶ Sultan Mahmud⁵⁷⁷ her iki oğlundan da bu paylaşım uyarıları konusunda yemin almıştı.

⁵⁷⁴Bazı kaynaklarda öldüğü esnada 60 yaşında olduğu ve bazı kaynaklarda ise 61 aşında olduğu geçmektedir. Cüzcani 61 yaşında öldüğünü nakleder. Geniş bilgi için bkz., Kadı Ebu Ömer Munhac b. Sırac Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, (Tsh., Abdülhay Habibibi), Kabil 1342, s.23; İbnü'l Esir, **IX**, s.307.

⁵⁷⁵Gazneli Sultan Mahmud İbnü'l-Esir'e göre 461 senesi Rebi'ü'l-ahirinde(Nisan-Mayıs 1030), yine onun naklettiği başka bir rivayete göre 11 Safer 421(18 Şubat1030)'de; el-Hüseyni'ye göre 422 senesi Rebi'ü'l-ahirin'de(Mart 1031)'de;er-Ravendi'ye göre 418(1027-1028)'de; Reşidü'd-din'e göre 421(1030) senesinde vefat etmiştir. bkz., İbnü'l Esir, **IX**, s.307; Sadrud-din Ebu'l Hasan Ali İbn Nasir el-Hüseyni, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**,(nşr.,Necati Lugal), Ankara 1999, s.3; Muhammed Ali b. Süleyman er-Ravendi, **Kitab-ı Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur I**,(nşr., Muhammed İkbali-Tashihat-ı Nazım Mücteba Meynovi), Tahran 1333,(nşr., Ahmed Ateş), Ankara 1999, s.92; Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)**, (nşr., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2014,s.61; E.Merçil,**Gazneliler Devleti**...,s.48; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.155vd; E.Merçil, "Gazneliler...",s.880; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", s.181vd.

⁵⁷⁶M. Longworth Dames, "Gazneliler",s.745; M.Öztürk, s.147-157; E. Merçil, "Gazneliler...", s.881.

⁵⁷⁷Sultan Mahmud'un ölümü ve sonrası durum Tarih-i Beyhaki'de şu şekilde izah edilmektedir; Emir Mes'ud, İsfahan'ı terk etmeden evvel Sipahsalar Taşı Feraşı orada gönderip Hemedan ve Cibali'e gitmek istedi. Ferraşlar seraperdeyi çıkarmış idiler. Kendisi o hafta hareket edecekti günlerden dört yüz yirmi bir yılı Cemaziyülevvelinin çıkmasına iki gün kala Pazartesi idi. Birden bire babası Sultan Mahmud'un öldüğünü işittik. Emir Mes'ud hükümetin Hacib-i Bozorg Ali Karib tarafından idare edildiği ve Emir Muhammed'i getirip tahta çıkarmak için hemen Güzgânan'a süratli giden süvariler gönderildiğini haberini aldı. Emir Mes'ud bu haberi alınca büyük bir hayret içinde kaldı, yapmak istediği işlerin hepsinin suya düştüğünü gördü. Emir Mes'ud Herat'dan Belh'e geldikten ve işler yoluna girdikten sonra aralarında geçen bu olayı hoca Tahir Debir'den işittim; bana şöyle anlattı: "Bu haberler İsfahan'a eriştiği vakit Emir Mes'ud o günün kuşluğunda beni çağırdı: kendisiyle yalnız kaldık"; bana: "Babam ölmüş, kardeşimi tahta oturtmak için çağırdılar", dedi. Ben de kendisine "Siz sağ olun" dedim. Sonra bir mülâtefeyi bana doğru attı ve "Oku!" dedi. Ben mektubu açtım. Mektup halası "Hurre-i Haleli" tarafından şöyle yazılmış idi: "Sahibimiz sultan Mahmud, Rebiülahirin çıkmasına yedi gün kala Perşembe günü öyle vakti öldü (Tanrı rahmet eyliye). Biz kulların saadet günleri sona erdi, bir bütün harem ilân edeceğiz. Padişahı yatsı namazı vaktinde Bağ-ı Firuzi'ye gömdüler. Biz hepimiz onun yüzüne hasret kaldık; çünkü bir haftadan beri kendisini görmedik. İşler bütün Hacib Ali'nin eline verildi. Padişahı gömdükten sonra kardeşin Muhammed'i süratle buraya getirip tahta çıkarmak için süvariler gece Güzgânan'a gittiler, Senin halan sana olan şefkatinden, emir oğluna gece kendi eli ile bu mektubu yazdı ve bundan evvel mühim birkaç iş için buraya gelen en süratli iki rikâbdar emirin yanına gönderilmesini emretti, taki bu, gizli bu mektubu alsın Gazne'den çıkışın ve mümkün mertebe süratle götürüp sana eriştirsin. Emir biliyor ki bu büyük iş kardeşinin elinden gelmez. Bu hanedanın düşmanları çoktur biz bütün çoluk çocuk harem ve hazinelerle sahralara döküldük. Emir bir an evvel bu işe teşebbüs etsin; çünkü babasının veliahdıdır. Fethettiği vilâyetle meşgul olmasın, başka vilâyet de fethetmek mümkündür; fakat şimdiye kadar elde edilen muvaffakiyet en ziyade babanın şevket ve satveti sayesinde idi; onun ölüm haberi yayılırsa işler başka türlü olur. Asıl olan, en ziyade ehemmiyet verilmesi lâzım gelen Gazne, ondan sonra Horasan'dır, diğerleri feri'dir, ikinci derece ehemmiyeti haizdir. Emir bu yazdıklarını iyi düşünsün ve buraya gelmek hususunda acele etsin, ta ki bu saltanat tahtı elden gitmesin, bizler mahvolmayalım,

Doğal olarak yapılan bu adaletsiz paylaşım Mesud'u kızdırmıştı. Hatta bu paylaşımı beğenmeyen Sultanın bazı gulamları da Mesud'u tahta geçirmeyi planladılar da Mesud, bu teklifi şiddetli reddetmişti.⁵⁷⁸ Sultan zayıf karakterli Muhammed'in tarafında olmasına rağmen, saltanat için yapılacak mücadeleyi tecrübeli ve cesur Mesud'un kazanacağını anlamış, fakat kendi sağlığında Muhammed'in hürmet görmesini istediği de kaynaklara rivayet edilmektedir.⁵⁷⁹ Sultan vefat ettiği sıralarda oğlu Muhammed başkent Gazne de bulunmuyordu. Mesud ise babası vefat ettiğinde İsfahan'daydı. İsfahan'da şehirden ayrılıp Horasan'a döndüğünde şehirde isyan çıkmış ve vali öldürülmüştü. Geri dönen Mesud isyanı bastırıp şehri kuşattıktan sonra bu durumu kardeşine de bildirmişti.⁵⁸⁰ Öte taraftan Gazne şehrindeki kargaşa havasına Emir Ali b. İlarıslan Hacib (Karib) egemenken burada beklenmesi olası olan kargaşalık ihtimallerin ortaya çıkması önlenmişti. Sultan'ın ölümünün ardından kardeşi Yusuf ve Emir Ali

*gelen kasıtlar süratle geri gönderilsin; senin halanın gözü yoldadır. Burada olan biten olaylar da bizim tarafımızdan bildirilecektir.” Ben mektubu okuyup, bütün ahvali öğrendikten sonra kendisine: “Emirin ömrü uzun olsun bu mesele için hiç meşverete lüzum yoktur. Halanın yazdığı gibi hareket etmek lâzımdır, çünkü onun bütün söyledikleri hepsi iyi bir nasihattir. Bunu kimseye söylememek lâzımdır” dedim. Emir de buna cevaben: “Evet teyzemin düşündüğü fikir doğrudur ve tanrı dilerse ben de böyle hareket edeceğim, fakat yine her halde meşveret etmek lâzımdır. Kalk, adamlar gönder, sipahısalar, Altıntaş, Hacib-i Bozorg ve diğer âyan ve mukaddemleri çağır, onlarla da görüşelim, onların da bu hususta sözlerini dinleyelim ne karar verilirse ona göre hareket edelim” dedi. Ben kalktım, adamlar gönderdim; lâzım gelen zevat hazır oldular, bunlarla hep beraber Emir'in yanına gittik. Huzurda herkes yerli yerine oturduğu vakitte Emir meseleyi bunlara açtı, halanın mülattefeyi bana verdi. Ben de onlara okudum. Bitirdikten sonra hazır olanlar, “Emirin ömrü uzun olsun bu melike güzel bir nasihat vermiş ve tam vaktinde sizi ahvale vakıf etmiştir. Bu haberin vaktinde buraya gelmesi büyük bir hayırdır, eğer rikali âli buradan saadette hareket etmiş ve işler yüz üstü kalmış ve sonra bu haber de oraya erişmiş olsa tekrar geri dönmek lâzım gelecek, bu ise pek çirkin olacaktı. Şimdi emir bu hususta ne düşünüyor, diye sordular Emir: “Siz neyin doğruluğu kanaatindesiniz?” diye sordu. Onlar, “Bizce doğru olan, ancak aceleyle gitmektir” dediler. O, “Biz de aynı kanaatteyiz. Fakat yarın babamın ölümünün açıklanmasını emrederim. Matem tamamlanınca da Kökü'nün oğlunun yanına birini gönderip onu oyalayalım. Bizim adamımız ona gitmeden, bu haberin ona ulaşacağından şüpheli yoktur. Mal hususunda vereceğimiz her hükümde tazminata razı olması ve hiçbir eğrilik çıkarmaması fırsatı vardır. Zira topladığından bize bir şey vermemesi mümkündür. Yine bizim, geri dönünce birçok işimizin ortaya çıkacağını ve onunla uzun süre uğraşacağımızı bilir. Hiç olmazsa, bizim geri dönüş için ömrümüz var” dedi. Herkes “iyi ve güzel görüş budur ve bundan başkası da değildir. Rikâb-ı âli Horasan'a doğru daha erken hareket etmeli, çünkü mesafe uzaktır ve Gazne halkı bize çok uğraştıracak şekilde ayaklanabilir.” dediler. Emir, “Siz dönün, benim burada kalıp gerekeni emretmem daha iyi olacak.” dedi. Herkes döndü. Emir, ertesi gün, beyazlar içinde abalı, cübbeli ve sarıklı tüm ayana ve askerî komutanlara huzura girme izni verdi. Beyaz giyenler ve çok kimseler sızlandılar. Saray taziyesi üç gün sürdü ve öyle ki herkes memnun oldu. Musibet zamanı dağılınca, Emir, Ebû Cafer-i Kökü Alâuddevle'ye gitmesi için bir elçi tayin etti ve gönderildi. Ona doğru olan mesafe yakın idi. Bu haber ulaşmadan önce Emirül-Mü'min'in bir şefaetnâme gönderdiğine dair bir haber geldi. Bkz., Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (Nasır-ı Hüseyin), Tahran 1333, s.10vd.*

⁵⁷⁸İbnü'l Esir, IX, s.307; Clifford Edmund Bosworth, “The Imperial Policy of The Early Ghaznavids”, **Afghanistan and Central Asia**, London 1977,s.52; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeş**, s.183vd; İbrahim Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevi”, s.181vd.

⁵⁷⁹Emir Hüseyin Hancı, “Sultan Mesud-u Gaznevi”, **w.w.w.İran tarikh.com**, s.43-50.

⁵⁸⁰İbnü'l Esir, IX, s.308.

Karib'in içinde yer aldığı Gazneli devlet büyükleri bu sırada baş şehre gelen otuz üç yaşındaki Muhammed'e biat ederek babasının yerine onu tahta geçirdiler.⁵⁸¹

Muhammed tahta geçer geçmez, kardeşi Mesud'un isyan etmesinden çekindiğinden kendisine müttefik bulabilmek amacıyla Gazneli hazinesini açtırmış devletin önde gelenlerine ve ordu mensuplarına çok miktarda mal ve para dağıtmıştı. Amcası Yusuf'u da güvenliğin sağlam olması için ordu kumandanlığına getirmişti. Yapılan tüm bu gelişmelerle Muhammed'in tahtına oturması neticesinde Mahmud'un ölümü nedeniyle kargaşa çıkma ihtimali görülen Gazne de işlerin düzene girmesini sağlamıştı.⁵⁸² Bütün yapılanlara rağmen dağılma yolunda ilk sorunların yaşandığı taraf Sultan Muhammed'in tarafı idi. Bir kaç kumandan ve saray gulamlarından Ayaz ve Ali Daye'nin başkanlığında bir grup Mesud'un yanına gitmek için Gazne'den kaçmışlardı. Sultan Muhammed'in bu durumu engelleme çabaları işe yaramadı. Taht mücedelelerinin geçtiği bu dönemde Herat şehri Gazneli idaresindeki önemini korumaya devam etmiş ve iktidar sürecinin tamalanması için geçen süreçte de merkez Gazne şehrinin korunmasında kilit konuma sahip olmuştur.⁵⁸³

⁵⁸¹Hindistan'ın en uzak noktalarından Nişabur'a kadar her tarafta adına hutbe okutulan "*Celaü'd-devle*" Muhammed Gazne'ye ulaştıktan sonra idaresinin sağlamlaştırmak için askere cülus bahşişi ve nefis hilat'ler dağıttı. Bu konuda çok müsrif davrandı. Bkz.,İbnü'l Esir, **IX**, s.307; Erkan Göksu, **Gazneliler...**, s.133vd.

⁵⁸²Gerdizi, s.419vd.

⁵⁸³Furuzani,**Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.183vd; Mustafa Demir, **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya 2004, s.37vd; E.Merçil, **Gazneliler Devleti...**,s.48; E.Merçil, "*Gazneliler...*",s.881; Hanefi Palabıyık, "*Yeni Bir Türk İslam...*",s.913.

IV. BÖLÜM

(SULTAN MESUD VE SONRASINDA HERATIN DURUMU)

A.SULTAN MESUD'UN İKTİDRA GEÇİŞİ VE GAZNELİ-SELÇUKLU MÜCADELELERİNİN BAŞLADIĞI DÖNEMDE HERAT

Siyasi sorunların tam halledilmediği Gazne sarayından Gazneli kumandanlar ve devlet büyükleri Mesud'a Teginabad'daki durumu bildirip kendisine itaat ettiklerini, Muhammed hakkında ne düşündüğünü, bundan sonra yapılacak işler konusunda ne yapmaları gerektiği konusunda yazdıkları mektuplara cevap beklediklerini ifade ederler.⁵⁸⁴ Bu kişiler, yaşanan bu gelişmeleri Gazne'ye de müjdelediler ayrıca Teginabad'da cuma günü Mesud adına hükümdarlık alameti olarak hutbe okuttular.

⁵⁸⁴ Sultan Mahmud'un ölümü ile Horasan tarafına hareket haberini bildiren mektup vasıtası ile istenilen liva, ahd, vesairenin ve sultan Mahmud'un veliahdı olmak itibarı ile icap eden sıfatlar ve lakapların verilmesi için Emirü'l-Müminin emretmiştir. Bu mektup ile Rey, Cibal ve Isfahan vilâyetlerinden zapt edilen yerlerin size verildiği ve büyük bir karışıklık çıkmaması için derhal Horasan'a gitmeleri lâzım geldiği bildiriliyor. İstenilen Liva, ahd vesair elçinin arkasından gelmektedir. Emir Mes'ud halifenin bu mektubundan çok sevindi, yüreği canlandı, sonra bunun alenen okunmasını emretti. Mektubu okudular, davul ve boru çaldılar ahalinin Mes'ud'u halifenin naibi ve babasının hakiki veliahdı olduğunu bilmeleri için mektubu kopyalarını çıkarıp Isfahan, Harizm, Cibal, Gurgân, Taberistan, Nişabur ve Herat'a gönderdiler. Bu müddet zarfında sür'atli postacılarla Gazne'den Emir Yusuf, Hacib Bozorg Ali Buschli, Hamduni, Hoca Ali Mikâil, Reisi Serhenk Ebu Ali Kulunval'den ve diğerlerinden mektuplar geldi. Bununla itaatlerini bildirdiler, hepsi: Emir Muhammed'in yalnız sükûnet ve asayişin muhafazası için Gazne'ye getirildiğini ve zevk ve sefadan başka bir şeyle meşgul olmadığı cihetle bu işin uhdesinden gelemeyeceğini yazdıktan sonra: *"Hakiki veliaht Emirdir tam bir şevk ve kalp kuvvet ile derhal buraya gelip saltanat tahtına oturmalı. Öteden beri Emir'in büyük adı ve şöhreti Horasan'dan buralara gelmiş, yayılmıştır; herkesin hizmetine koşacağı muhakkaktır. Bunun böyle olduğunu Emir'in validesi ve halası yazmışlardır. Bu kulların sözlerine itimat etmek lâzımdır. Söyledikleri hep hakikattir."* Sözlerini de ilâve ettiler. Bu mektuplar geldiği vakit emir yüreği kuvvetlenerek bir meclis kurdu, âyanı ve adamlarını çağırdı, durumu tekrar onlara anlattı ve: *"Eğer biz bu memleketlere bağlanıp kalırsak işimiz müşkül olur. Biz kılıcımızla bu kadar vilâyet fethettik; bu memleketler çok mühimdir; fakat ne kadar olsa bunlar ikinci derecede ehemmiyeti haizdir. Fer'e ehemmiyet verip aslı ihmal etmek olmaz. Bizim için asıl olan o memleketlerin idaresini ele almaktır. Eğer bunların yazdıkları gibi biz hiç muharebe etmeden maksadımıza nail olur saltanat tahtına geçer ve rakipsiz kalırsak bu memleketler için de bir tedbir düşünürüz"* dedi. Hazır olanlar da cevaben: *"En doğrusu Emir'in düşündüğü bu fikirdir; buradan ne kadar süratle, acele ile gidersek o kadar iyidir"* dediler. Evliya ve Haşmeden mektuplar geldi; bunlarda babamız sultanın öldüğü bildirildikten sonra: *"Çabuk gelmek lâzımdır ta ki memleketin işi yoluna girsin; çünkü Horasan, Hindistan, Sind, Nimruz ve Harezm küçük vilâyetler değildir. Bunları hiçbir halde ihmal etmek caiz değildir, çünkü bunlar asıldır, her şeyden mühimdir"* deniliyor. *"Biz bu işleri bitirdikten sonra oğullarımızdan birini yahut mühimmatı ve bütün levazımı mükemmel bir ordu ile meşhur bir salar göndermek suret ile bu memleketler hakkında lâzım gelen tedbirleri ittihaz edeceğiz. Şimdilik buraya bir tecrübe maksadı ile yalnız az bir kuvvetle bir şıhne tayin ediyoruz, bununla sizin ne vaziyet alacağınıza bakacağız"* şeklinde mektuplar gelir. Bkz., Beyhaki, s.16vd.

Devlet büyükleri bu hadiseden dolayı ortaya altın ve gümüş paralar saçtılar. Ancak bu esnada da eski Sultan Muhammed'e de iyi davranılıyordu. Mesud'un iktidara geçişi Gazne de coşkuyla kutlandı.⁵⁸⁵ Haberciler 11 Ekim 1030'da Herat⁵⁸⁶ şehrinde olan Mesud'un⁵⁸⁷ yanına gelerek kendisinin "*Sultan*" olduğunu ve kardeşinin tutuklandığını haber ettiler ve Teginabad'dan kendisine yazılan mektubu verdiler.⁵⁸⁸ Mesud yaşanan bu gelişmelerden sonra Teginabad'da bulunan Ali Karib'e bir mektup yazarak yapılacak işlerin yanı sıra Herat'tan Belh'e gideceğini ve kışı orada geçirdikten sonra baharda Gazne'ye geleceğini haber ediyordu. Ayrıca Ali Karib'i de yanına gelmesini ifade ediyordu.⁵⁸⁹ Babasının ölümü sonrasında Gazneli tahtını ele geçirmek için doğuya doğru hareket eden Mesud'un beraberinde Balhan Oğuzları da bulunuyordu. Tahtı ele geçirmek için askere ihtiyacı olan Mesud bu sebepten dolayı Balhan oğuzlarını da beraberinde götürmüştür.⁵⁹⁰ Mesud'un yanına çağırdığı başka bir şahıs ise babası Mahmud zamanında Harezm'i yönetmekle görevlendirilen Altuntaş'tı.⁵⁹¹ Yönetmiş olduğu bölge sebebiyle "*Harezmşah*" unvanı verilen Altuntaş dışarıdan Gazneli Devleti'ne bağlı görünmesine rağmen Harezm'in coğrafi konumu sebebiyle gerçekte bağımsızdı. Altuntaş Mesud'un davetini kabul ederek Herat'a geldi. Onun verdiği tavsiyeler ve öğütler Gazne'de ki devlet büyüklerin Mesud'un lehine bir araya gelmesinde önemli bir paya sahipti. Hacıb Ali Karib⁵⁹² ise 2 Kasım 1030'da Herat⁵⁹³'a geldi ve bir sonraki gün Sultan'ın huzuruna çıktı. Ancak Sultan Mesud, Ali Karib ve kardeşini tutuklatıp onları hapse attırdı. Sonraki dönemde de onları öldürtme suretiyle

⁵⁸⁵ Beyhaki, s.17vd; M. Longworth Dames, "*Gazneliler*", s.745vd.

⁵⁸⁶ 1016 yılında babası Mahmud tarafından Herat Valiliği görevine getirilen Mesud, 1020 yılında Gur seferindeki büyük başarılarından sonra babası ile arasının açılması sonrası Multan'a gönderilip hapsedilmiş ancak daha sonra affedilerek tekrardan Herat valiliğine atanmıştır. Ardından kendisi Isfahan'ı da valiliğini sınırlarınakatmıştır. Bkz., İbnü'l Esir, IX, s.307.

⁵⁸⁷ Bender J.Cassar, *Ghazni*, s.9vd; M. Longworth Dames, "*Gazneliler*", s.745vd.

⁵⁸⁸ M.Husain-İ.Qureshi, *A Short History Of Hindu-Pakistan*, Karachi 1960, s.111vd; İsemi, *The Fütuh-us Selâtin or the Sahanama of Medival İndia of İsamî*, (nşr., A.M.Husain), Agra 1938, s.58vd.

⁵⁸⁹ Cüzcani, *Tabakat-ı Nasırı I*, s.232; Beyhaki, s.55; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (nşr., Neşet Çağatay), Ankara 1992, s.139vd; M. Longworth Dames, "*Gazneliler*", s.745vd.

⁵⁹⁰ E. Merçil, "*Gazneliler...*", s.882; Ç.Uluçay, s.38.

⁵⁹¹ Sultan Mesud'un Altuntaş'a mektubu ve dönemin olayları için Bkz., Beyhaki, s.88vd.

⁵⁹² Gazneli tahtında önemli bir yere sahip devlet adamlarındandır. Bkz., Clifford Edmund Bosworth, "*Turco Mongol Prattice Amongst The Early Ghaznavids*", *The Medieval History of İran, Afghanistan and Central Asia*, London 1977, s.238; G. Macmun, *Afghanistan From Darius To Amanullah*, Edinburgh 1939, s.32.

⁵⁹³ Gazneli Mahmud ve sultan Mesud döneminde karargâh ve ülkenin ikinci başkenti olması bakımından son derece önemlidir. Yine ayrıca Herat dizdarı da Sultan Mesud döneminde kale de bulunurdu. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*", *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.43.

mal varlıklarına el koydu. Onu öldürmeye sebep olarak ise saltanat mücadelesine müdahil olmasını gösterilmişti. Ancak Mesud'un bu davranışı kendisine karşı ilk huzursuzluk emarelerinin ortaya çıkmasına neden oluyordu. “*Kavm-i Mahmudi*” denilen önceden Sultan Mahmud'un emrinde olan devletin önde gelenleri Mesud'un bu yaptıklarından dolayı korkuya kapılmışlardı. Sultan Mesud diğer taraftan kardeşi Muhammed'i Gur'un doğu bölgesinde bulunan Mendiş kalesine yollayarak gözlerine mil çektirdi.⁵⁹⁴ Diğer taraftan da kardeşinin tahta geçmek için devlet erkânına, kumandanlara ve askerlere dağıtmış olduğu hediyeleri toplatmıştı. Bu durum onun halkın gözünde değerini zayıflatan bir gelişmeydi.⁵⁹⁵

Mesud'un iktidarı başladığı dönemde Mekran bölgesinde egemen olan isyancı İsa'nın yerine kardeşi Ebu'l Muasker'i koymak amacıyla o bölgeye askeri birlik yollama kararı aldı ve buraya gönderilecek askeri birliklerin kumandanlığına Yaruk Toğmuş'u getirdi. Yaruk Toğmuş yedi bin kişiyle birlikte Humartaş komutasında Türkmenlerden oluşan bir ordu ve beraberinde Ebu'l Muasker olduğu halde Mekran'a gitti. İki taraf arasında cereyan eden savaşta Mekranlılar mağlup edilecek kalan orduları da kaçacaktır. Bu savaşta birçok kişi öldürülmüş isyancı asi olan İsa da bu ölümler arasında idi.⁵⁹⁶ Sultan Mesud'un tarafından gerçekleştirilen önemli bir faaliyet ise amcası Yusuf Kusdar bölgesine vali olarak atamasıydı. Amcası Yusuf'un Kusdar'a atamasının sebebi daha önce Sultan Muhammed döneminde Gazneli ordusunda başkumandanlık yapmış olması, bu yüzden de askerlerin onunla birlik kurabileceği düşüncesi idi. Mesud, Yusuf'un gücünden çekindiğinden dolayı onu kontrol etmek için gizlice peşine adamlar gönderdi. Bir diğer taraftan Harezmşah Altuntaş da Sultan Mesud'a güvenememekte ve ülkesine geri dönmek istemekteydi. Nihayet o Sultan'dan ülkesine dönebilmek için izin alarak ülkesine gitti. Altuntaş'ın düşmanları ise bu durumu Sultan'a bildirerek yakalanması için bu hareketin iyi bir fırsat olduğunu yönünde fikir beyan ettiler. Mesud onun geri dönmesi için kendisine haberci yolladı. Ancak Altuntaş bazı Türk boylarının hareket halinde olduklarını, ülkesinde bulunmadığı takdirde tehlikeli bir durum meydana gelebileceğini belirterek bu emri dinlememiş ve

⁵⁹⁴İbnü'l Esir, IX, s.307; Erkan Göksu, **Gazneliler**...s.133vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.196; Emir Hüseyin Hancı, **İran Tarikh**...,s.50vd.

⁵⁹⁵Clifford Edmund, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beirut 1973, s.61vd.

⁵⁹⁶E.Merçil, **Gazneliler Devleti**...,s.54vd;İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”,**İA/X**, İstanbul 1997, s.359vd.

yoluna devam etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Sultan Mesud ise Herat'tan ayrılarak Belh şehrine geldi.⁵⁹⁷ O daha Herat'da iken Kalincar Kalesinde hapiste olan eski vezir Hacı Ahmed b. el-Hasan el-Meymendi⁵⁹⁸'yi azad ederek onu Belh'e getirmiştir.⁵⁹⁹

Bu dönemden sonra Gazneli devleti için yeni ve büyük bir tehlikenin habercisi olan Türkmen ve Oğuz akınlarının başlamıştır. Öte taraftan Selçuklu tehlikesi bir çığ gibi büyümesi Sultan Mesud'u düşündürmeye başlatacaktı. Sultan Mahmud döneminde takip edilen katı politikalarla Selçukluların bir tehdit haline gelmesine fırsat verilmemişti. Fakat Mesud aynı politikayı devam edememiş ve hızla büyüyen Selçuklu tehdidi karşısında kesin bir tavır ortaya koyamamıştır.⁶⁰⁰ Bu dönemde Gazneliler topraklarını ve konumları olması itibarıyla Herat'ı savunmak için Selçuklular ile mücadeleleye başlayacaktır.⁶⁰¹

a.Nesa Savaşı

Selçuklular Harezm'de oturamaz hale gelince 1035⁶⁰² baharında Gazneliler'den izin almayarak⁶⁰³ Ceyhun'u aşarak Merv⁶⁰⁴, Serahs ve Ferave⁶⁰⁵ yörelerini kendilerine

⁵⁹⁷I.Prasad, **A Short History of Muslim Rule in India from the Conquest Of İslamn to the Death of Aurangzeb**, Allahabad 1931, s.59; M.Habib, **Sultan Mahmud Of Ghazni**, Delhi 1970, s.95; V.D.Mahajan, **The Sultanate Of Delhi**, Delhi 1970, s.54

⁵⁹⁸Tarih-i Ali Sebüktegin de kendisi şöyle tanımlanır: “Bu zat Horasanın her tarafında gün ışığı gibi parlak, güzel yazar, göynü büyük, paraya, pula bakmaz idi. Hangi işi eline alsa anlayışını, değerliliğini, doğruluğunu, gözetişini ortaya koyar, o işin ustasından gelirdi. Cömertliği, iyilik yapması, vergili olması ağızlara düşmüştü. Dünyanın her yanından ona koşulurdu. O ümitler kiblesi, dilekçiler kabesi olmuştı. Bulut gibi idi. Herkesi gözetir, herkesin işini görürdü. Onun iyiliği, cömertliği mucize gibi idi. Ki söylemekle anlaşılmaz, görmedikçe derecesi bilinmezdi”. Meymendi için Tarih-i Ali Sebüktegin de memleketin işlerinde “Ebü'l-Abbas hep onun reyinden nur alırdı. Başkalarına o kadar ehemmiyet vermezdi. Abul Abbas'ın vezareti güneşi tutulduğu, sultanın da Nardin gazasına gittiği vakit sultan mezkûr Şeyh Celile sarayın mühim işlerini görmesini ve Mustavfi'ye yardım etmesini emretmiş idi. O sırada her ne kadar adı vezir değilse de her işi onun reyile kesilirdi. Demek ki perde arkasında vezaret sürerdi” şeklinde ifadeleri yer alır. Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.162vd.

⁵⁹⁹E.Merçil, **Gazneliler Devleti**...,s.54vd; İbn Haldun, **Tarih-i İbn Haldun III**, Tahran 1383, s.623vd.

⁶⁰⁰Salim Cönce, **Türk İslam**..., s.176.

⁶⁰¹Clifford Edmund Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beyrut 1973, s.61vd.

⁶⁰²Selçuklular Harezm'e geldikten sonra yeni şartların icabıyla Karahanlı sülalesinden Ali Tekin ile anlaşılır. Sultan Mahmud'un ölümü ve Gazne de başlayan taht kavgası üzerine sultan Mesud Ali Tekin'in yardımına başvurdu. Lakin tahtı elde edince babası gibi Karahanlılar ile dostluğu tazeleyen Mesud Harezm valisi Altuntaş'ı Buhara'a seferine memur etti. Ali Tekin bu nazik durumda Selçukluları ve Türkmenleri tatlı söz ve gümüş ile tutup kendisine yardımcı yaptı. Buhara'yı terk eden Ali Tekin ile Altuntaş arasında Desubiye de1032 de vuku bulan savaştan sonra Altuntaş'ın ölümü durumu değiştirdi. Zira oğlu Harun oğlu Harun 1034'de Ali Tekin ve Selçuklular ile ittifak yaparak, Gazneliler'e karşı istiklal savaşına girmiştir. Harun Selçuklulara kıymetli hediyeler vererek onları tahsis eylediği Ribat Maşa'da konurdu. Bkz., Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.94vd; Karahanlılar ve Gazneliler arasında bir denge unsuru oluşturan Ali Tekin'in ölümünden sonra

yerleşim yeri olarak tuttular.⁶⁰⁶ Daha önce buraya gitmiş olan Türkmen grupların da kendilerine katılmasıyla sayıları daha da arttı.⁶⁰⁷ Bu dönemde sultan Mesud Gürkan⁶⁰⁸’dan Nişabur’a gelmişti.

Selçuklulardan Musa İnanç Yapgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Gaznelilerin Horasan divanı başkanı olan Suri’ye bir mektup yollayarak kendilerinin yurtsuz kaldıklarını bundan dolayı Horasan’a geldiklerini bildirip sultanın hizmetine girmek istediklerini buna karşılık oturdukları yerlerin askeri bir hizmet karşılığı olarak kendilerine yurt olarak verilmesini istediler.⁶⁰⁹ Bu bölgenin kendilerine dirlik olarak verilmesi halinde kendilerinin Balhan dağlarından Dihistan⁶¹⁰’dan Harezmi sınırından ve Ceyhun tarafından gelebilecek akınları önleyeceklerini, Irak ve Harezmi Türkmenlerini de

onun Kutlug ordu/Balasagun’da kurduğu müstakil devleti oğulları koruyamadı. Kısa bir süre sonra Karahanlılar doğu ve batı şeklinde iki kısma ayrıldılar.Selçuklular ise bu durum sonrası Horasan’a gelmek durumunda kaldılar.Bkz., Ömer Soner Hunkal, “*Maveraünnehr’de Ali Tekin ve Oğulları: Kutlug Ordu Devleti(1020-1041)*”, **Bilgi**,40, (Kış 2007), s.35-77.

⁶⁰³Horasan’a gelen Selçukluların 700-900 atlıdan oluşan bir, birlik olduğunu ileri sürmektedir.Bkz., Ağacanov, **Oğuzlar**..., s.299.

⁶⁰⁴Merv Horasan’ın en önemli ve en meşhur şehirlerinden biri olup bugün Türkmenistan sınırları içerisindedir. Murğab deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan bugün mevcut olmayan küçük Merve’r-ruz’dan ayrılması ve önemini belirtilmesi için “*Meve’s-şahican*” adıyla da anılmıştır. Orta çağın siyasi, idari, ticari ve kültürel açıdan önemli şehirlerinden birisidir. İran ve Hazar Denizi kıyılarını Türkistan’ın önemli şehirlerine bağlayan Merv Abbasiler döneminden sonra en parlak dönemini Selçuklular döneminde yaşamıştı. Dandanakan savaşı sonrasında da Çağrı Bey’in idare merkezi olmuştur. Alparslan dönemi ile birlikte de Selçuklu şehzadelerinin merkezi oldu. Bkz., Yakut el-Hamevi, **Mu’cemü’l Buldan V**, Beyrut 1397, s.112vd; A.Yakubovsky, “*Merv*”, **İA/VII**, İstanbul 1972, s.773vd; Osman Gazi Özgüdenli, “*Merv*”, **DİA/XXIX**, Ankara 2004, s.221vd.

⁶⁰⁵İbnü’l Esir, **IX**, s.476.

⁶⁰⁶Osman Turan, **Selçuklular Tarihi**, İstanbul 1973, s.96; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 2014, s.29; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2014, s.20; İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, s.359vd.

⁶⁰⁷Beyhaki, s.470vd; Cüzcani, s.292; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, İstanbul 2014, s.10;Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.229.

⁶⁰⁸Cürcan’da denir. Taberistan ile Horasan arasında büyük bir şehirdir. Hazar Denizinin güneydoğu köşesinden Mazenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcan ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan ve bazen de Horasan sınırları arasında gösterilmiştir.Bkz., Hamdullah Kazvini, **Nuzhetü’l-Qulub**, s.153,172; R.Hartmann, “*Cürcan*”, **İA/III**, Eskişehir 1997, s.245; Rıza Kurtuluş, “*Cürcan*”, **DİA/VIII**, Ankara 1993, s.131.

⁶⁰⁹Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**,(Nasır-ı Hüseyin), Tahran 1333, s.470vd; Gerdizi, s.411; Cüzcani, s.231; İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, s.361.

⁶¹⁰Dihistan: Günümüz Türkmenistan devletinin Türkmenbaşı bölgesine bağlı olan Çikilyar’ın güneyinde ve Etrek Nehrinin kuzeyindeki Misiran’ın eski şehir yıkıntılarının olduğu yere denk gelmektedir. Sergey Grivoviç Ağacanov, **Oğuzlar**,(nşr., Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2004, s.58.

buradan kovacaklarını söylediler.⁶¹¹ Selçukluların istedikleri Nesa ve Ferave bölgeleri göçebe hayata elverişli olduğu gibi Selçukluların emniyetleri bakımından da onlar için uygun bir coğrafyaydı. Bu bölgeler çölün başladığı yerdeydi. Selçuklular herhangi bir tehlike baş gösterdiği takdirde çocuklarını, hayvanlarını, anında çöle götürecekler sıkıştıkları zaman ise çöl kendileri için de güvenli bir sığınak olacaktı. Öte taraftan Mangışlak'da ve Sırı derya boylarında Oğuz kümeleri ile kolayca temas ve bağlantı kurmuş olacaktı.⁶¹² Başlayan bu yeni tehlike sonrasında devletin önde gelenleri ile toplantı yapmış olan sultan Mesud'a vezir Horasan bölgesinden Selçukluların çıkarılması gerektiği ve tamamının suyun diğer tarafına gönderilmesi ve kontrol altına alınmaları gerektiği şeklinde değerlendirmede bulundu. Emir Begtoğdı da Sultan Mahmud dönemi olayını hatırlatarak düşmanla dost olmaz ifadelerini kullanarak önceki olayları hatırlattı ve nihayetinde savaş kararı alınır.⁶¹³ Yapılan toplantı sonucunda Sultan Mesud'a babası Sultan Mahmud'un Arslan(İsrail) Yabgu Oğuzlarını Horasan'a geçmelerine izin vermekle ne derecede büyük bir hata yaptığını ve onların ülkede çıkardıkları sorunları göz önünde bulundurması söylenmiş bunun sonucunda Sultan Selçukluların bu isteğini reddederek Selçukluların üzerine yürümesi için bir ordu hazırlattı. Sultan'ın bu ordusu bütün Türkistan'ı zapta yetecek bir güçteydi.⁶¹⁴

Sultan Mesud bu düşünce ile 1035 Haziranında Begtoğdı komutasında büyük bir orduyu Selçukluların üzerine yolladı ve ileri dönemde başına büyük zorluklar yaşatacak ve sukutuna sebep olacak Selçuklular ile savaşların ilkinde başladı. Gaznelilerin amacı Selçukluları Horasan'dan atmaktı. 29 Haziran 1035'te Nesa bölgesinde karşılaşan iki güç arasındaki mücadelede Begtoğdı ilk önce Selçukluları mağlubiyete uğrattı ve Şahmelik'in yağmasından arta kalan mal ile birçok esir aldı.⁶¹⁵ Gazne ordusunda bu ilk

⁶¹¹Bölgeye gelen Türkmenlerin geliş tarihi ve faaliyetleri hakkında bilgi almak için bkz., Gerdizi, s.411; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2000, s.177vd; Türkmen olayları karşısında Selçuklu talepleri için Bkz.,M.A.Köymen, **Büyük Selçuklu I...**, s.207; C. Piyadeoğlu, s.37vd.

⁶¹²Mustafa Demir, **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya 2004, s.38vd; Ergin Ayan, "*Büyük Selçuklu Devletinin Temelleri Atılırken Siyasi Mesruiyet Süreci*", **ÖdÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi III/5**, Ordu 2012, s.19vd.

⁶¹³M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu I...**, s.213; Emir Hüseyin Hancı, **İran Tarih...**,s.55vd.

⁶¹⁴Beyhaki, s.482vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.3621.

⁶¹⁵İbnü'l Esir **IX**, s.477vd; Beyhaki, s.483; Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's Safa IV**, s.244vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361; Cihan Piyadeoğlu, "*Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesud İle Olan Münasebetleri*", **TD/43**, İstanbul 2007, s.14vd.

zaferin uyandırdığı sevinç çok büyük oldu. Şenlikler düzenlenerek içkiler içildi. Gazne ordusu bu malların paylaşımı ile uğraşırken seher vakti Çağrı Bey komutasında ani bir hareketle Gazne ordusunu Hisar-ı Tek bölgesinde büyük bir mağlubiyete uğratıldı. Başkumandan Beytoğdı da bu baskında hayatını zorla kurtardı. Bu başarıya rağmen Selçuklular Gaznelilerin gücünden hala çekiniyorlardı. Savaş sonrasında Selçuklu ve Gazneliler arasında bir anlaşma yapılmış olup Selçukluklar meşru bir güç olarak kabul görmüşlerdir.⁶¹⁶ Bu savaş Selçuklular için askeri zaferin yanı sıra önemli siyasi bir zaferdir.⁶¹⁷ Bu savaş sonrası Nesa Tuğrul Bey'e, Dihistan Davud'a ve Ferave Yabgu'ya verildi. Sultan ise Belh⁶¹⁸ tarafına gitti.

b.Selçuklu-Gazneli Mücadelesinin Şiddetlenmesi-Selçukluların Harekete Geçmesi ve Gaznelilerin Herat Hakimiyetini Kaybetme Süreci

Nesa savaşı sonrasında yapılan anlaşmalara⁶¹⁹ rağmen Selçuklu ve Gazneli arasında bir güven ortamı sağlanamamış ve her iki taraf birbirini kuşku ile takip etmişlerdir. Öte taraftan Gazneli sultanının göndermiş olduğu hilatlerle alay etmekte oldukları, ayrıca sultanın gönderdiği külahların etrafa fırlatıldıklarına dair haberleri

⁶¹⁶Mesud'un ordusu maksadına erişmeden mağlup oldular. Selçuklular beş yüz bin altın dinar, silah, ziynet (tecemmülar), hayvan (çeharpa) elde ettiler. Bkz., Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.84vd; Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1984, s.303vd.

⁶¹⁷İbnü'l Esir IX, s.477vd; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Said Nefisi), Tahran 1352, **Tarih-i Beyhaki (Be-ihitimam Gani Feyyaz)**, Tahran 1324, s.483; İbrahim Kafesoğlu, "**Selçuklular**", s.361; Mahmud b. Ali b. Süleyman Ravendi, **Rahat-üs-sudur ve Ayet-üs-sürur I**, (nşr., Muhammed İkbâl-Tashihât-ı Nazım Mücteba Meynovi), Tahran 1333, (nşr., Ahmed Ateş), Ankara 1957, s.93; Clifford Edmund Bosworth, **The Later Ghaznavids, Splendour and Decay, The dynasty in Afganistan And Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977, **Tarih-i Gaznaviyan**, (nşr., Hasan Anahosheh), Tahran 1372, s.248; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.229vd; O. Turan, **Selçuklular**..., s.97; M. Demir, **Büyük Selçuklular**..., s.39vd; M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu I**..., s.201vd; E. Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.46; E. Merçil, "**Gazneliler**...", s.887; Clifford Edmund Bosworth, "**The Political and Dynastick History of The Iranian World (A.D. 1000-1217)**", **The History of Iran V**, The Saljuq Periods, Cambridge 1968, s.20; ayrıca Selçukluların Gazneli devletine karşı kazandığı bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimad sağladığı gibi burada bir devlet kurmanın imkânının mevcut olduğunu gösteren ilk alamet olmuştur. Savaş sonrası iki taraf arasında gidip gelen elçilerle Gazneliler Selçuklulara bir nevi muhtariyet tanımıştır. Nesa, Ferave, Dihistan Selçuklulara verilmiştir. Bkz., Beyhaki, s.492; Cüzcani, s.294; İbrahim Kafesoğlu, "**Selçuklular**", s.361.

⁶¹⁸Belh: Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve Kuh-i Baba'nın eteğinde kurulmuştur. İslam kültür ve medeniyeti için önemli merkezlerden biri olan Belh "**Kubbet'ül-İslam**" ve "**Darü'l-fıkıh**" adlarıyla anılır. Bkz., R. Hartmann, "**Belh**", **İA**, II, Eskişehir 1997, s.485vd; Tahsin Yazıcı, "**Belh**", **DİA/V**, İstanbul 1992, s.416.

⁶¹⁹Selçukluların bu fetih sonrası Sultan Mesud'a yazdıkları mektup ve yapılan sulh için Bkz.; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Said Nefisi) Tahran 1352, **Tarih-i Beyhaki (Be-ihitimam Gani Feyyaz)**, Tahran 1324, s.486vd.

geliyordu. Tüm bunlar yaşanırken Türkmenler de her tarafı istila ediyor önceki dönemlerde buraya gelmiş ve yerleşmiş olan Türklerden sonra şimdi daha büyük küteller halinde gruplar Maveraünnehr, Harezm, Horasan, Sistan Oğuz gruplarıyla doluyordu. Gazneliler yaşanan diğer Türkmen olaylarının sebebini de Selçuklulara bağlıyorlardı. Bu durum her iki tarafı birbirine karşı savaş için hazırlamaktaydı.⁶²⁰

Gazneliler ve Selçuklular arasında tesis edilen barışın gerçekleşmesinden üç dört ay kadar kısa bir dönem geçmeden Türkmenler etrafa yeniden yağma faaliyetlerine girişecek olup ve bu durmadan devam etmesinden dolayı sultan Mesud 15.000 kişiden teşekkül eden bir ordu meydana getirecektir.⁶²¹ Bu ordunun temel görevi Horasan vilayetlerini Selçuklu akınları ve tehlikesine karşı korumaktır.⁶²² Sultan Mesud Kurban Bayramını Gazne’de geçirdikten sonraki gün izlenecek yol haritası ile ilgili devlet ricaliyle görüşmüştü. Yapılan bu görüşme sonrasında Büst’e gitmeleri gerektiği ancak herhangi bir tehlike olursa Herat şehrine gidilmesi kararı alındı. 15.000 kişilik bir ordu Herat’a gönderildi.⁶²³ Bunun dışında Şehzade Mevdud ve Başkumandan olan Ali Daye ise güçlü bir kuvvetle Belh’e gidecek herhangi bir tehlike durumuna karşı hazır olacaktı. Böylece herhangi bir problem olduğu sırada Horasan coğrafyası Gazneli ordu ve idari kişilerle doldu. Nitekim bu kararlar uygulandı ve Sultan Mesud 7 Ekim 1036’da Büst’e gitmek üzere Gazne’den ayrıldı.⁶²⁴ Selçuklular ise bir taraftan Harezmşah İsmail ile bağlantı kurarken diğer taraftan da sultana elçi yollayacaklardı. Sultan Büst’e çok yakın bir yerde konakladığı sırada Selçuklu Beyleri’nin yollamış olduğu iki elçi Gazneli ordugâhına geldiler. Gazneli ordugâhında kendileri resmi törenle karşılandılar. Sultana “*Bizim tarafımızdan şimdiye kadar bir taşkınlık olmamıştır. Ama Horasan’da başka Türkmenlerin de olduğu herkesçe bilinen gizli bir olay değildir ve başka gruplarda geliyorlar. Çünkü Ceyhun ve Balhan dağı yolu bu göçler için açık bir yoldur. Yani kendilerinin meydana gelen bu taşkınlıkların sebebi olmadığını bu durumun Oğuzlardan kaynaklandığını*” ifade ettiler. Selçuklular, daha önce kendilerine verilen yerlerin kontrolleri altındaki insanlara yetmediğini belirterek Merv ve Baverd

⁶²⁰O. Turan, **Selçuklular**...,s.98; M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu I**...,s.230.

⁶²¹B.Zahoder, “*Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan*”, **Belleten XIX/76**, Ankara 1995, s.523.

⁶²²M. Demir, **Büyük Selçuklular**...,s.41.

⁶²³Faruk Sümer, **Oğuzlar(Türkmenler)Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999, s.104vd.

⁶²⁴Furuzani,**Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**,s.233;A.Öngül, **Selçuklular**...,s.10; C.Piyadeoğlu, “*Gazneli Veziri...*”, s.38.

gibi şehirlerin de bu bölgelere eklenmesini istiyorlardı.⁶²⁵ Buna karşılık onlar Sultanın askerleri olmayı ve her zor işte kendileri için mücadeleye hazır olduğunu ifade ediyorlardı. Selçukluların bu istekleri Sultanın hiç hoşuna gitmemişti. Sultan Mesud *“Horasan’ı kalbur hale getirdiler diğer taraftan süslü sözler söylüyorlar”* diyerek teklif edilen anlaşmayı reddetti. Ancak Vezir *“Selçukluların henüz sakin olduğunu, onlara tatlı-sert bir cevap verilmesini ve gelişecek olaylar sonucu barış veya savaşa karar verilmesini”* önerdi. Sultan Vezir’in bu sözleriyle sakinleşerek onun teklifini kabul etti. Selçuklu elçileriyle iki üç gün süren görüşmeler sonunda onlara güven veren, fakat oyalayıcı sözler söylendi.⁶²⁶ Bundan bir dönem geçmesi ile Horasan bölgesinden gelen mektuplarda Türkmenlerin çeşitli yerlere dağılarak akınlar yaptıkları haberleri geliyordu. Bu haberler üzerine Sultan Mesud Vezir’i çağırarak Herat’a gitmesini, Horasandan gelen kuvvetlerle bir araya gelmelerini ve gerekli işlemler bitirildikten sonra emrindeki bin atlı kuvvetle Herat bölgesine doğru harekete geçtiler. Bir süre geçmesinin ardından vezir tarafından yollanılan mektupta Türkmenleri Horasan coğrafyasından çıkarılması gerektiği ve Sultan’ın yaz mevsiminde Herat bölgesinde kalmasını istiyordu. Bu talebe olumsuz cevap veren sultan *“Merv ve diğer şehirler askerlerimiz ile doludur. Bu bakımdan Herat’da bulunmamıza hiç gerek yoktur”* ifadesini kullanarak, Büst şehrinden Gazne’ye dönmüştü. Daha sonra Vezir Gazneli ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak ciddi tedbirler aldı, Merv’e giden hacib subaşı ise tedbir amaçlı olarak etrafa şihneler gönderdi. Alınan tedbirler olumlu sonuç verecek Selçuklular Nesa ve Ferave’ye çekilmek durumunda kaldı.⁶²⁷

Bu dönemdeki Selçuklu tehdidi devam etmiş, Sultan Mesud’un Hindistanda bulunmasından faydalanan Türkmenler, Telekan ve Faryab’ı yağmalamışlardı. Belh’de bulunan Gazneli ordusunun kış mevsiminde Türkmenlere karşı harekete geçmesi mümkün olmadığından Telekan ve Faryab dışındaki başka yerlerde zarara uğramıştı. Ayrıca Gazneli komutanı Hacib Sübaşı Nişabur’dan ayrılıp kesin bir savaşı göze almadığından durumu salsaklamıştı ve nihayet Sultan’ın ihtarıyla harekete geçmiştir.

⁶²⁵Clifford Edmund Bosworth, *“The Political and Dynastick History of The Iranian World(A.D.1000-1217)”*, **The History of Iran V**, The Saljuq Periods, Cambridge 1968, s.20vd; Reşidd’üd-Din Fazlullah, **Camiü’t-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.88; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu I**...,s.232.

⁶²⁶Beyhaki, s.534-545; O. Turan, **Selçuklular**...,s.98; E. Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.54vd.

⁶²⁷Faruk Sümer, *“Selçuklular”*, **DİA/XXXIV**, İstanbul 2004, s.367; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.234; O. Turan, **Selçuklular**..., s.98; M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu I**...,s.286.

Selçuklular onu Serahs yakınındaki Talhab yakınlarında karşıladı ve öğleye kadar devam eden şiddetli çarpışmada Gazneliler ağır bir yenilgiye uğrayarak ve bütün ağırlıklarını bırakarak geri çekildiler.⁶²⁸

c.Serahs Savaşı

Selçuklular Nesa ve Talhab⁶²⁹ savaşlarından galip ayrıldıktan sonra Gaznelilerin siyasi ve askeri pozisyonları zayıfladı. Mesud da artık Selçukluların kendileri için ciddi bir problem olduklarını fark etmiş onlara karşı büyük bir orduyla harekete geçmişti.⁶³⁰ Sultan Mesud'un komutasındaki ordu, teçhizat bakımından da son derece donanımlıydı. Gazneliler'in o dönemde askeri güç bakımından karşısına çıkabilecek tüm güçleri yenebilecek durumdaydı.⁶³¹ Ramazan'ın ilk günlerinde Telekan'a gelen sultan Mesud burada iki gün kalacak ve ardından yoluna devam edecektir. Bu esnasında gelen haberciler, sultana Tuğrul Bey'in Nişabur'a, Musa Yabgu'nun da Merv'den Serahs⁶³², a geldiğine dair bilgi verdiler. Bu dönemde Serahs'da da Çağrı Bey bulunuyordu.⁶³³ Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu reisleri sayı bakımından çok büyük ve güçlü olan Gazne ordusu karşısında dayanamayacaklarını ve Rey, Cüzcan, Cibal taraflarına çekilmenin gerektiğini savunuyorlardı. Buna karşı çıkan Çağrı Bey Horasan'ın asla terk edilmemesini, başka yeni bölgelerde başarılı olmanın çok güç olacağını ağır askeri Gazneli ordusu karşısında üçüncü kez zafer kazanabileceklerini ifade etti. Neticede Çağrı Bey'in fikri kabul edildi.⁶³⁴ Selçuklular tarafına geçen Gazneli askerleri Sultan Mesud'un ordusuna karşı savaştılar. Onların kendi tarafına geçeceğini düşünen Sultan Mesud bu şekilde aldatıldığını anlamış oldu. Ramazan ayında kan dökülmesinin doğru

⁶²⁸ Salim Cöhlce, **İlk Müslüman Türk**..., s.177.

⁶²⁹ Serahs yakınındaki Talhab'da yapılan muharebe Beyhaki'ye göre 429 Ramazan (Haziran 1038), İbnü'l Esir'e göre ise 429(1037-1038) yılı içerisinde meydana gelmiştir. Beyhaki bu savaştan sonra Gazneliler ve Selçuklular arasında geçici bir barışın yapıldığından söz eder. Bkz., Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Said Nefisi), Tahran 1352, **Tarih-i Beyhaki**, (Be-ihitimam Gani Feyyaz), Tahran 1324, s.543vd; İbnü'l Esir, **IX**, (Türkçe nşr., **İslam Tarihi**), s.349vd.

⁶³⁰ A.Sevim, "Dandanakan", **DİA/VIII**, İstanbul 1998, s.456; A.Öngül, **Selçuklular**..., s.12vd.; E.Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.65.vd.

⁶³¹ Beyhaki, s.534-545; Sümer, **Oğuzlar**..., s.110.

⁶³² Nişabur ve Merv arasında yer alan eski şehirlerden birisidir. Bkz., Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l Buldan III**, Beyrut 1397, s.208vd; J.Ruska, "Serahs", **İA/X**, Eskişehir 1997, s.502.

⁶³³ Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's Safa IV**, s.252; Ali Çimen-Göknur Göğebakan, **Tarihi Değiştiren Savaşlar**, İstanbul 2007, s.90.

⁶³⁴ A.Öngül, **Selçuklular**..., s.13; O.Turan, **Selçuklular**..., s.103vd; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", s.361.

olmayacağına inanan Sultan Mesud, bayramdan sonra savaşmak düşüncesindeydi. Bayramın ertesi gününde Mesud ordusunu hazırlayıp harekete geçti. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu idaresindeki Selçuklu ordularını Serahs çölünde yapılan mücadelede başarılı oldu.⁶³⁵ Özellikle de Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile Gazneliler ağır mağlubiyet almışlardır.⁶³⁶

ç.Geçici Barış Dönemi

Gaznelilerin aldığı mağlubiyet sonrasında vezir Sultan'a Selçuklularla anlaşmanın doğru olacağını savunmuş, bu düşüncesi devlet ricali tarafından da kabul görmüştü. Ebu Nasr Zevzeni yapılacak olan bu görüşmeler için Gazneli tarafının elçisi olarak seçilmişti. Selçuklu beyleri ile yapılan barış görüşmeleri olumlu sonuç verdi ve aşağıdaki şartlar kabul edildi;

- a) Gazneliler Serahs'tan ayrılacak ve Herat'a çekilecek.⁶³⁷
- b) Selçuklular daha önce bulundukları vilayetlerde kalacaklar.
- c) Nesa, Baverd, Ferave ve civar bölgelerde halkın elinde bulunan mallara herhangi bir şekilde dokunulmayacak, bölge Selçuklu hâkimiyetine bırakılacaktı.
- d) Selçuklular halen hâkim oldukları üç yerden (Nişabur, Serahs ve Merv) çekilecek ve onlara verilen vilayetlere gidecekler.
- e) Gazneli ordusu Herat'tan çekildikten sonra Selçuklulardan elçiler gelecek ve kesin anlaşma işi Herat'ta görüşülecekti.⁶³⁸

⁶³⁵Savaşın şaban ayının sonlarına doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır.Nitekim Tuğrul Beyin Nişabur'a gelmesinden sonra Çağrı Bey şehri yağmalamak istemiş ancak Tuğrul bey Ramazan ayında bulunmalarını öne sürerek buna izin vermemiştir.bu durumda Nişabur, Ramazan ayının ilk on gününde Selçuklular'ın hâkimiyetine girmiş olmalıdır.Bkz., İbnü'l Esir **IX**, s.477vd; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki** (nşr.,Said Nefisi), Tahran 1352, **Tarih-i Beyhaki(Be-ihitimam Gani, Feyyaz)**, Tahran 1324, s.581vd;Osman Turan, **Selçuklular ve Türk İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1980, s.59vd; E.Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.55vd; M. Demir, **Büyük Selçuklular**..., s.41vd.

⁶³⁶Selçukluların bu ikinci zaferi Horasan kıtasının doğrudan doğruya Selçuklu hükümdarlığına sokan bir istiklal savaşı mahiyetindedir.Bkz., İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*",s.361.

⁶³⁷Beyhaki, s.534-545; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361.

⁶³⁸Beyhaki, s.534-545; A. Öngül, **Selçuklular**...,s.13; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361.

Herat'ta nihai sonuç için görüşmenin olacağı bu geçici barışın amacı her iki tarafın zaman kazanarak, dinlenmiş bir durumda savaşa yeniden hazırlanmak için zaman kazanmak istemeleriydi. Bu barış anlaşmasında ortaya çıkan en önemli nokta Gaznelilerin siyasi bir unsur olarak Selçukluları kabul etmeleridir.⁶³⁹ Yapılan anlaşma gereğince Selçuklular onlara verilen bölgelere gittiler. Ancak bu durum Gazneli vezirini tatmin etmemiş, kendileri Herat'a döndükleri zaman Selçukluların yeniden harekete geçip saldıracağını ve bundan dolayı onlara tam anlamında güvenilmemesi gerektiğini sultana söylemişlerdir. Oluşacak bir olumsuzluk karşısında Vezir tedbirli davranarak bir takım önlemler almıştı. İki taraf arasında yapılan geçici anlaşmadan sonra Herat'a gelen Gazneli kuvvetleri, Sultan Mesud'un da Herat'a bulunduğu esnada Selçuklularla tekrardan karşılaşacağını bildiği için hazırlıklar yapmaya başladı.⁶⁴⁰ Bu dönemde Herat halkından askeri ve mali yardımlar toplandı. Herat halkı bu yardımları vermeye adeta mecburdu.⁶⁴¹ Sultan Mesud birkaç gün dinlendikten sonra her tarafa öncü kuvvetler yolladı. Bunlar görev alanlarına giderek oralarda Gazneli hâkimiyetini tekrar sağladılar. Her tarafta vergi memurları yeniden işe başlayarak paralar topladılar. Böylece Sultan, Selçuklu işgali altında kalan topraklar üzerinde idari teşkilatı yeniden düzenlemeye çalışıyordu. Mesud Herat'a geldikleri zaman Selçukluları karşılayarak taraftarlık göstermiş, isteyerek veya istemeyerek onları övmüş olan kimseleri cezalandırmaya başladı. Hindistan'a sürgüne gönderilen Mesud-ı Razi de bunlardan biriydi. Nitekim yazdığı şiirlerde sürekli eleştirilerde bulunuyordu.⁶⁴² Gazneli devletinin askeri karargâhı konumunda olan Herat'ta sultan Mesud beklemekteyken Tuğrul Bey Nişabur'a

⁶³⁹Serahs mücadelesinden sonra Sultan Mesud'un Sübaşı ile arasındaki mülakatı el Hüseyini'nin kitabının Çevirisine şu şekilde yansımıştır. "*Sultan onun üzerine azap yağmuru yağdırdı ve kendisini mahcup etti; horluğuna müptela kıldı, yapmadığı eziyet kalmadı ve sen askerini zayı ettin, üç seneden beri öyle berbat ettin ve öyle bir hale getirdin ki mülk pınarlarını Kahir olan devletin düşmanlarının istifadesine terk ettin*" dedi. Sübaşı da cevaben; "*Tabib ihtiyarı nasıl gençleştirebilir ve bir yolcu serabı nasıl şaraba tahvil edebilir mi? Her devletin bir ihtila devri vardır, her parıltıyı bir karartı takip eder. Her milletin bir saadet günü ve her zamanın bir meliki olur. Sen, beni kükreymiş bir aslanla azgın bir deniz arasında sübaşı vazifesiyle muvazaf ettin. Aslanla gitsem beni parala, denize gitsem beni boğardı ve arkadan da senin gazabının ateşi vardı. Yanlış bir harekette bulunsam beni yakardı. Ey Sultan, sen her tarafa el attın, devlet sana teveccüh ettiği vakitte memleketlerde bir şey yapmak istedin; fakat çok şeyler yapmaya muvaffak oldun.*" Bkz., Sadrud-din Ebu'l Hasan Ali İbn Nasir el-Hüseyini, **Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye**, (nşr., Necati Lügal), Ankara 1999, s.7.

⁶⁴⁰Beyhaki, s.536vd; Cüzcani, **Tabakat-ı Nasırı I**, s.250.

⁶⁴¹Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.236; O.Turan, **Selçuklular**...,s.104; İbrahim Kafesoğlu, "**Selçuklular**", s.361vd.

⁶⁴²E. Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.70vd; M. Demir, s.43; M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu I**..., s.311.

gidecek,⁶⁴³ Çağrı Bey ise Serahs'da yanındaki Türkmenler ile birlikte Nesa ve Baverd'e gidecek olup bu çekilme haberleri Mesud'a ulaştırılacaktır. Bu durum da Selçukluların anlaşmayı bozduklarını göstermektedir.⁶⁴⁴ Herat'ta bulunan Sultan Mesud'un bir taraftan hazırlıklar yaparken öte taraftan Cüzcan hâkimi Ebu Kalicar ve oradaki görevlilerden Ebu Sehl Hamduy ve Suri'ye mektup göndererek, Tus ve Nişabur tarafına yürüyeceğini haber vererek onların da Nişabur'da bulunmalarını emrediyor, dünyayı Selçuklulardan temizleyeceğini bildiriyordu. Sultan Mesud Kurban Bayramını Herat⁶⁴⁵ da kutladı ve büyük bir tören yaptırdı. Bayram günü atlı birlikler ve askerler bütün silah ve teçhizatları ile meydana geldiler. Sultan Mesud bayramdan sonra ordusunu güçlendirmiş, devlet büyükleri ve askeri yetkililerle toplantılar yaptıktan sonra Selçuklular ile karşı karşıya gelecekleri zamanı bekliyordu.⁶⁴⁶ Mesud Herat'ta askeri hazırlıklar ile uğraştığı dönemde⁶⁴⁷ Selçuklularda Gaznelilerin bu hareketlenmeleri karşısında boş durmuyorlar, her taraftan gelen mektuplara göre onlar da olması muhtemel bir savaş için hazırlık yapıyorlardı. Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Nişabur, Nesa ve Merv taraflarına hâkim oluyorlardı. Diğer taraftan Harezimşah İsmail ile münasebete girerek Ceyhun bentlerini açtirdılar. Selçukluların daha önce kazandıkları iki zafer zaten Türkmen muhaceretini teşvik etmişti ki Horasan'a insan

⁶⁴³ Tuğrul Bey 429 Ramazanında (Haziran 1138) Nişabur'a geldi. Şadyah'da Mesud b. Mahmud'un Tahtına oturdu. Şehir halkında sıkıntı ve kaynaşma yaşanmaya başladı. Ancak Münadi buyurdu: "*Şehir sakinlerine reayadan hiçbirleriyle işimiz yoktur ve hiçbir mahlûk incitilmeyecektir.*" Bkz., Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu-Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.88; İbrahim Yınal ve ardından Tuğrul Bey'in Nişabur'a girişi ve sonrasındaki hadiseler için Bkz., Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki II**, (nşr., Said Nefisi), Tahran 1352, s.903vd; **Tarih-i Beyhaki (Be-ihitimam Gani, Feyyaz)** Tahran 1324, s.550vd; İbnü'l Esir IX, (Türkçe nşr.), **İslam Tarihi**, s.350vd; Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundari, **Zubdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra**, (nşr., Kivameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999, s.4vd; Muhammed Ali b. Süleyman er-Ravendi, **Kitab-ı Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur**, (nşr., Muhammed İkbâl-Tashihat-ı Nazım Mücteba Meynovi), Tahran 1333, (nşr., Ahmed Ateş), **Kitab-ı Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur**, Ankara 1999, s.95.

⁶⁴⁴ Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.246; M.A.Köymen, **Büyük Selçuklu I...**, s.313.

⁶⁴⁵ Afganistan'ın kuzey batısında bulunan bir Horasan şehri olup günümüzde Afganistan'ın sınırları içinde kalmakta ve aynı adla anılmaktadır. Hudud al-Alam'da çok güçlü bir şehristan, bir kalesi ve kenar mahalleleri olan büyük bir yerleşim yeri olarak ifade edilmektedir. Bkz., **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.103; İstahri ve İbn Havkal'a göre ise burası da dönemin diğer şehirleri gibi iç kale ve dış mahallerden oluşmaktaydı. Bkz., Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l Buldan V**, Beyrut 1397, s.396vd; Zeki Velidi Togan, "*Herat*", **İA/V/I**, Eskişehir 1997, s.429; Recep Uslu, "*Herat*", **DİA/XVIII**, Ankara 1998, s.215vd.

⁶⁴⁶ Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.246vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361vd.

⁶⁴⁷ Tedbir amaçlı olarak etrafa gözcüler gönderilmiş olup askeri hazırlıklar da yapılmaya başlanılmıştı. Gazneliler çölde kullanılan savaş araç-gereçlerinin yanı sıra at, deve ve savaş kıyafetleri de hazırlamışlardır. Bu durum Selçuklu karşısında Gaznelilerin son noktayı koymak istediğini göstermektedir.

akımı başlamıştı.⁶⁴⁸ 16 Mart 1040'ta Tus'a doğru harekete geçen Sultan Mesud yol üzerinde uygun bir noktada konakladığı esnada Serahs, Baverd, Nişabur ve civarındaki yolların başlangıç bölgelere de güvenliği sağlamak amacıyla öncü kuvvetler yollamıştı. Sultan Serahs'a doğru yürüyüş emri verdi. Gazneli ordusu bu yolda çok sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Sultan ve ordusu 14 Mayıs günü Serahs'a ulaştı. Gazneliler geldikleri bu şehirde de su problemi yaşamaya devam ettiler ve ordularında bir kırgınlık baş gösterdi.⁶⁴⁹ Aslında Sultan Mesud Serahs'a geldiği takdirde bu problemlerin sona ereceği kanaatindeydi. Ancak sıkıntıların artması ve ordunun perişan vaziyeti onu daha da şaşırtmıştı.⁶⁵⁰ Tuğrul Bey Gazne kuvvetlerinin geliş yönünün ve nerden geldiğini önceden haber aldığı için ona göre bir strateji belirlemişti. Taraflar artık daha fazla dikkatli davranıyorlardı. Sultan Mesud ordusunu savaş düzenine sokmuştu. Bu dönemde Gazne ordusu için en önemli sorun erzak kıtlığıydı. Bundan dolayı askerin büyük kısmıyla Selçukluların üzerine yürümüyor, buğdayı ve temel gıda maddelerinin gelmesini bekliyordu. Kıtlık ve şiddetli soğuklar ise devam ediyordu. Kıtlık ve soğuk birçok Gazneli askerin ve halkının hayatını kaybetmesine eden olmuştu. Gazneli kumandanlar ve vezirler orduda bir isyanın baş göstermesinden çekindikleri için bu bölge ve etrafındaki yerlerde de yaşanan kıtlık sebebiyle Herat şehrine çekilmeyi önermelerine rağmen Merv şehrine gidilmesi sultanın kararıydı. Emrine itaatsizlikte bulunulmamasını eğer bulunan olursa bunu başı ile ödeyeceğini söylemiştir. Bu gelişmeler yaşanırken Gazneli ordusunda da çözümler olmaya başlayacaktı.⁶⁵¹ Komuta meselesi sultan ve komutanlar arasındaki huzursuzluğun temel sebebiydi. Kumandanlar Sultan'ın kendi şahıslarına karşı göstermiş olduğu küçük düşürücü hareketler sonucu canlarını tehlikede görerek bu duruma üzülmüyor ve gereken fedakârlığı gösteriyorlardı.⁶⁵² Sultan Mesud'un Merv istikametinde hareket ettiğini haber alan Selçuklular da bir tedirginlik yaşadılar ve Tuğrul Bey Cüzcan'a geri dönmeyi önerse de Çağrı Bey'in ısrar etmesi sebebiyle savaşa devam kararı verildi. Çağrı bey çöl yolunu takip ederek gelen Gazneli ordusunun bu yürüyüşü esnasında yorgun düşeceğini

⁶⁴⁸O.Turan, **Selçuklular**...,s.104vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361vd.

⁶⁴⁹Beyhaki, s.538vd.

⁶⁵⁰E.Merçil, "*Gazneliler...*",s.892.

⁶⁵¹Beyhaki, s.554-562vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361vd.

⁶⁵²Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.247vd; E.Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.65vd.; A. Öngül **Selçuklular**..., s.14; Hanefi Palabıyık, "*Yeni Bir Türk İslam*"..., s.913.

ve kendilerinin onlar karşısında başarılı olabilecekleri fikrini ileri sürdü. Onun bu düşünceleri kabul gördü ve savaş kararı alındı.⁶⁵³

d. Dandanakan Savaşı ve Sonrasında Herat Hakimiyetinin Kaybedilmesi

Serahs'dan Merv'e doğru 17 Mayıs 1040 ta yola koyulmuş olan Gazneli ordusunda maddi ve manevi açıdan problemlili bir hale gelmiş ordu, perişan bir hal almıştı.⁶⁵⁴ Su sıkıntısının da baş gösterdiği ordu, yol güzergâhlarında da su bulamamıştı.⁶⁵⁵ Hiç kimsenin şimdiye kadar su kıtlığını hatırlamadığı bu yollarda büyük kaynakların bile kurumuş olduğu görülmüştü. Bütün bu sıkıntılara rağmen Sultan yürüyüşten vazgeçmişti. Serahs'dan hareketin üçüncü günü susuzluk devam ettiğinden buna bir çare olarak kuyular kazılmasına karar verildi.⁶⁵⁶

22 Mayıs'ta bin Türkmen atlısı ile yine Gazneli tarafından da beş yüz atlının Selçuklu tarafına geçmesiyle Selçuklu ve Gazneli arasındaki ilk öncü savaş başlamış oluyordu. Selçukluların bu öncü birlikleri Gazneli konak yerine kadar gelecek olup bu durum Sultan Mesud'un bu seferi yaptığına pişman olduğunun göstergesiydi. Sultan Mesud bundan sonraki yol haritası ile ilgili ne yapılması gerektiği konusunda görüşmeler yapsa da devlet ileri gelenleri ilerleme konusunda inatçı kararını bildirdiklerinden herhangi bir şey diyemediler.⁶⁵⁷ Sultandan çekinenler bir şey diyemeyince bu konuda ısrarcı davranan Mesud devlet ricalinden durum ile ilgili değerlendirmelerini isteyince vezir, vermiş olduğu cevapta artık bu seviyeye gelmiş olan vaziyetten geri dönülmesinin imkânsızlığını, aksi takdirde durumun hezimeteye döneceği ve Merv'e gittiklerinde zaman içerisinde sorunların giderileceğini söyledi. Vezirin görüşleri orada kabul görmüş olsa da askerler arasındaki düzensizliğin en büyük

⁶⁵³ Clifford Edmund Bosworth, **The Later Ghaznavids, Splendour and Decay The dynasty in Afganistan And Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977,(Frs. nşr., Hasan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372, s.248vd; E. Merçil, **Gazneli Devleti**...,s.65vd.

⁶⁵⁴ Beyhaki, s.554-565vd;Reşidd'üd-Din Fazlullah,**Camii't-Tevarih Selçuklu Devleti**,(nşr.,Erkan Göksu-Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.88.

⁶⁵⁵İbrahim Kafesoğlu, **"Selçuklular"**, s.361vd.

⁶⁵⁶Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi(Alparslan ve Zamanı) III**, Ankara 2001, s.269.

⁶⁵⁷Beyhaki, s.554-565vd; Clifford Edmund Bosworth,**The Later Ghaznavids, Splendour and Decay**..., s.248vd.

problem olduğu belirtiliyordu.⁶⁵⁸ 23 Mayıs'ta ordusunu savaş için pozisyona sokan Mesud Merv şehrinin güney batı bölümünde yer alan Dandanakan Kalesine doğru giderek bu kaleye ulaşmıştır.⁶⁵⁹ Su probleminden dolayı zor durumda olan Gazneli ordusu karşısında Selçuklu kuvvetleri de savaş pozisyonu için düzen almışlardır.⁶⁶⁰ Gazneli ordusu susuzluk ve kıtlık gibi sorunlarla birlikte ilerlerken İnal ve yanındaki İbrahim Yinal ile birlikte savaşta Selçuklular ile birlikte mücadele eden Türkmenler gizlenmişlerdi. Diğer taraftan Börütigin Karahani Sultan Mesud'un ordusuna saldırdı. Birçok ganimet elde etti.⁶⁶¹ Selçuklu kuvvetlerinin sağ ve sol taraftan saldırmaya başladıkları esnada Gazneli ordusu sadece bir fersah kadar yol almışlardı. Bu saldırılar Gaznelilerin yavaşça ilerlemesine yol açmıştı. Gazneliler de bir taraftan daha önce kendi ordularında bulundukları halde Selçuklu birlikleri içerisinde yer alan Sultana ait Gulamları tekrardan kendi yanlarına almak için diyalog halindeydiler. Gulamların kumandanı Beytoğdı ise Sultan kendisini gücendirdiği için işi hafife alıyordu. Sultan Mesud ve öteki kumandanlar iyi çalışıp, savaşarak ortaya çıkabilecek bir mağlubiyet önleniyordu. Tüm bu gelişmeler asker arasında moral çöküşüne yol açmış ve savaşı kazanmadan ziyade büyük kayıplar verilmeden ne şekilde kaçılacağı düşüncesi ağır basıyordu.⁶⁶² 24 Mayıs 1040 tarihi günü⁶⁶³ Gazneli birliklerinin Dandanakan Kalesi⁶⁶⁴ tarafına ilerlediği sırada Selçuklular saldırıya geçecekler. Tüm bu saldırılara rağmen Gazneliler Dandanakan kalesine harekete devam ettiler ve öğle saatlerinde kaleye ulaştılar. Ordunun su problemini daha önemli gören sultan kale yakınında

⁶⁵⁸ Beyhaki, s.554-565vd; E.Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.75vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.247vd; A. Sevim, s.456vd.

⁶⁵⁹ Beyhaki, s.571vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", s.361vd.

⁶⁶⁰ A.Öngül, **Selçuklular**..., s.14; M. Demir, **Büyük Selçuklular**..., s.44.

⁶⁶¹ Beyhaki, s.571vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.250vd.

⁶⁶² Clifford Edmund Bosworth, **History of Ghaznavids**, (Farsça nşr., Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372, s.48vd; E. Merçil, **Gazneli Devleti**..., s.75vd.

⁶⁶³ Dandanakan savaşı Beyhaki'ye göre 7 Ramazan 431(22 Mayıs 1040), el-Hüseyni'ye göre 8 Ramazan 431(22 Mayıs 1040), Reşidü'd-din'e göre 429(1037-1038) senesi içinde, el-Bündari'ye göre 430(1038-1039), İbnü'l Esir'e göre 431(1040-1041), Hamdullah Mustevfi Kazvini'ye göre ise 432(1041-1042)de meydana gelmiştir.Bkz.,Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr.,Said Nefisi) Tahran 1352,**Tarih-i Beyhaki(Be-ihitimam Gani, Feyyaz)**, Tahran 1324, s.615-626; Sadrud-din Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır el-Hüseyni, **Ahbarü'd Devleti's-Selçuk**...,s.9; Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.91; Feth b. Ali b. Muhammedel-Bundari, **Zubdetü'nNusrave Nuhbetü'l-Üsre**, (nşr., Kıvameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999, s.5; İbnü'l Esir **IX**, (Türkçe nşr.), **İslam Tarihi**..., s.368vd; Hamdullah Mustevfi Kazvini, **Tarih-i Güzide**, (nşr., Abdu'l-Hüseyin Nevai), Tahran 1362, s.428.

⁶⁶⁴ Savaş alanı Serahs ve Baverd çölü arasında "*Dandanakan-ı Merşahican Kalesi*" idi. Bkz., Reşidd'üd-Din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, (nşr., Erkan Göksu-Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s.91.

konaklamadan ziyade beş fersah kadar ileride bulunan su havuzuna gidilmesinin emrini vermişti. Bu emir ordu düzeni ve karşı tarafa yeni geçiş riskini artırarak ordu düzenin bozulmasına sebep olmuştu.⁶⁶⁵ 375 saray Gulamı daha önce Gazneliler'den kaçan birliklerle birleşip Selçuklu kuvvetleri tarafına geçtiler.⁶⁶⁶ Bu durum Gazneli ordusunun zayıf düşerek etrafa dağılmasına neden oldu.⁶⁶⁷ Dandanakan meydan muharebesi üç gün şiddetli bir şekilde devam etmiş, bu durum Gazneli ordusunu susuzluk, yorgunluk, açlık ve fikir ayrılıkları gibi problemlerle karşı karşıya bırakmıştı. En son Çağrı Beyin saldırıları ve 370 Türk kölesinin Selçuklularla ittifakı Gaznelilerin mağlub olmasına yol açmıştır.⁶⁶⁸ Sultan Mesud da yanındakilerin ısrarıyla savaş alanını terk etti.⁶⁶⁹

Selçuklular bir taraftan Gazneli ordusunun ağırlıklarını yağmalarken, diğer taraftan da kaçanları takip ediyorlardı. Bu savaşın ardından Selçuklu Devleti resmen kurmuş oldu. İki Türk devleti arasındaki bu savaşta, talih Selçuklulara dönmüştü. Önce Merv'de bulunan Berkdiz kalesine giden sultan Mesud oradan da canını kurtarmak için Garcistan⁶⁷⁰, a gitti. 31 Mayıs'ta Gur⁶⁷¹, a giden sultan 21 Haziranda da Gazneye ulaştı.⁶⁷² Etrafindakiler mağlubiyetten dolayı Sultan Mesud'u teselli için, ona bu mağlubiyetin kendisinin yaşadığı nadir bir olay olarak görmesini söyleyerek ona moral vermeye çalışıyorlardı.⁶⁷³ Dandanakan savaşından sonra Selçuklu beyleri araya gelerek Tuğrul

⁶⁶⁵Gazneli ordusu genel olarak Gulamlar, düzenli birlikler, ücretli askerler ve gönüllülerden meydana gelmekteydi. Piyade bölümü ise silahlarının ruvin adında kılıç olduğu Deylemlerden oluşmaktaydı. Sultanın yaya korumaları da bu gruptaydı. Savaş esnasında at ve fillerden yararlanılmıştı. Bkz., Clifford Edmund Bosworth, *The Early Ghaznavids...*, s.95-111.

⁶⁶⁶İbnü'l Esir, IX, s.482vd.

⁶⁶⁷Beyhaki, s.571vd; Furuzani, *Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi*, s.252; Clifford Edmund Bosworth, *The Later Ghaznavids, Splendour and Decay...*, s.248vd; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu I...*, s.336vd.

⁶⁶⁸Beyhaki, s.571vd; Gerdizi, s.85; Cüzcani, I, s.296; Ebü'l-Ferec Muhammed İbnü'l Cezvi, *el-Muntazamfi Tarih-i Muluk ve Ümem XV*, (Thk., Kadir Ata), Beyrut 1995, s.277; İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuklular"*, s.361vd; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1958, s.1-53.

⁶⁶⁹O.Turan *Selçuklular...*, s.105; A. Sevim, s.457.

⁶⁷⁰Garcistan: Doğusunda Merverud ve kuzeyinde de Gazne'nin bulunduğu Horasan topraklarında yer alır. Bkz., Yakut b. Abdullah Hamevi, *Mucemü'l Buldan IV*, Beyrut 1397, s.193vd.

⁶⁷¹Gur: Dağlık ve soğuk bir şehir olan Gur, Herat ile Gazne arasında yer almaktadır. Bkz., Hamevi, s.218.

⁶⁷²Beyhaki, s.571vd; Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran*, Beyrut 1973, s.62vd; Furuzani, *Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi*, s.252vd; İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuklular"*, s.361.

⁶⁷³Beyhaki, s.572; M.Longworth Dames, *"Gazneliler"*, s.745; O.Turan, *Selçuklular...*, s.105; M.Demir, *Büyük Seçuklular...*, s.44; Ç. Uluçay, *İlk Müslüman...*, s.39.

Beyi “*Horasan Selçuklu Hükümdarı*” olarak ilan ettiler.⁶⁷⁴ Selçuklular Horasanda tamamen müstakil bir devlet haline geldiler.⁶⁷⁵ Dandanakan savaşının ardından Gazneli devletinin egemenliği altında bulunan Herat kaybedilecek ve Selçuklu hâkimiyetine girecektir. Musa inanç yabgu beraberindeki 5.000 süvari ile birlikte harekete geçip Herat’ı zapt ederek buraya yerleşti. Musa İnanç Yabgu Herat, Sistan ve Büst havalisinin yeni hâkimi oldu ve böylelikle Herat’ta ki Gazneli varlığı da son buluyordu.⁶⁷⁶

B.SULTAN MEVDUD’UN SALTANATI VE HERAT’I GERİ ALMA TEŞEBBÜSLERİ

Mesud döneminde alınan mağlubiyetler sonrasında büyük kayıplar verilmesinin ardından iktidara geçen Mevdud,⁶⁷⁷ devleti yeniden diriltmek ve kaybetmiş oldukları toprakları tekrar kazanma arzusundaydı. Mevdud, Güneybatı sınır bölgesini güvenli bir hale döndürdükten sonra Kuzeybatı bölümünde yer alan Selçuklu kuvvetlerini durdurmuş ve onları geçici de olsa geri çekilme durumu ile karşı karşıya bırakmıştı.⁶⁷⁸ Sutan Mevdud, Dandanakan savaşı sonrasında kaybedilen toprakların içinde yer alan Herat şehrini, Selçuklu hâkimiyetinden memnun olmayan ve onlara karşı çıkan ayaklanmayı da fırsat bilerek tekrardan hâkimiyetine almak için harekete geçmişti.⁶⁷⁹

Herat’ı yeniden ele geçiren Sultan Mevdud Çağrı Bey’in kızıyla evlenerek Selçuklular ile münasebetlerini sıcak tutmak istediye de Çağrı Bey, oğlu Alparslan’ı görevlendirerek Gazneli kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sultan

⁶⁷⁴ Hamdullah Mustevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, (nşr., Abdu’l-Hüseyin Nevai), Tahran 1362, s.428vd.

⁶⁷⁵ Dandanakan zaferi sonrasında Selçuklular bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak oldular. Bkz., Ağacanov, *Oğuzlar*..., s.97; İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, s.362.

⁶⁷⁶ Abdurrahman İbnü’l-Cezvi, *El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem* (seçme, tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim), *El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem’de Selçuklular*, Ankara 2014, s.7; Clifford Edmund Bosworth, “*Toghril (I) Beg*”, *Eİ²*, s.553; Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun, *Tarih-i Ali Selçuk Anonim Selçukname*, Ankara 2014, s.19; Erkan Göksu, “*Tarih-i Güzideye göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Beg dönemi*”, *History Studies* 3/1, 2011, s.296; Ç.Uluçay, *İlk Müslüman*..., s.39; W.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr., Hasan Dursun), Ankara 1990, s.323vd; Clifford Edmund Bosworth, “*Khurasan*”, *Eİ²*, s.58; İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, s.362.

⁶⁷⁷ İbnü’l Esir, *IX*, s.482vd; M.Habib, *Sultan Mahmud Of Ghazni*, Delhi 1970, s.105vd.

⁶⁷⁸ M. Longworth Dames, “*Gazneliler*”, s.745; E.Merçil, *Gazneli Devleti*..., s.80.

⁶⁷⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*..., s.310vd; N.Durak, *Hindistan’a Kuzeyden*..., s.59vd; Salim Cöhce, *İlk Müslüman Türk*..., s.181.

Mevdud'un Herat hâkimiyeti uzun sürmemiş ve şehir tekrardan Selçuklu hâkimiyetine bırakılmıştır.⁶⁸⁰

Gazneli Devletinin ikinci başkenti hükmünde sayılan ve başkent Gaznenin korunması, Hindistan seferleri, Gurlular ve Karahanlılarla mücadelede önemli bir üs konumunda olan Herat şehri Selçukluların hâkimiyeti altına girdikten sonra önemini korumaya devam etmiş ve bölgedeki gelişmelerin merkezi olma özelliğini devam etmiştir.

⁶⁸⁰Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.290; M.A.Köymen, **Büyük Selçuklu I...**, s.338vd.

V. BÖLÜM

(GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT'TA KÜLTÜR VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT)

Gazneliler'in Herat'taki hâkimiyet devri, siyasi kudretin yanısıra ilim ve kültür bakımından da parlak geçmiştir. Kültür ve medeniyetin gelişmesinde Türk kültür yapısıyla birlikte İslam dinin kabul edilmesinin de önemli katkıları olmuştur. Bu bağlamda Gaznelilerin en önemli kültür merkezlerinden biri olan Herat,⁶⁸¹ dönemin yoğun kültür birikiminden nasibini almış ve birçok ilim adamının yetiştiği ve uğrak yeri olduğu bir coğrafyaya dönüşmüştür. Firdevsi,⁶⁸² Ebu'l-Kasım Hasen b. Ahmed Unsurî-i Belhî,⁶⁸³ Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Başanî,⁶⁸⁴ Kadı Mansur,⁶⁸⁵ Ebu'l-Kasım Şemsü'l-Küfat Ahmed b. Hasen el-Meymendi,⁶⁸⁶ Ascedî,⁶⁸⁷ Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensari el-Herevî⁶⁸⁸ Gazneli döneminde yaşamış olan ilim adamlarından sadece bir kaçıdır.

⁶⁸¹ Merv, Sistan, Fars tarafları ile ticarete Herat merkez olduğundan burada pek çok âlim yetişmiştir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “Herat”, *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.429.

⁶⁸² 411/1020 tarihleri arasında Tus şehrinin Taberan'ın Baj (Baz) köyünde dünyaya gelen Firdevsi'nin hayatının ilk dönemi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Hatta adıyla ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur. Edebi hayatına gazel ve kasideler kaleme alarak başlayan Firdevsi Farsçanın yanında Arapça şiirlerde yazmıştır. Sultan Mahmud'un iktidarının başladığı dönemlerde 58 yaşında olduğu söylenen Firdevsi'nin 940 yılında doğduğu tahmini olarak ifade edilebilir. Künyesi Ebü'l-Kasım, lakabı Fahreddin, mahlası Firdevsi'dir. Bkz., Menuçehr Murtezayî, “*Firdevsi ve Şehname*”, **Pejohes-i Firdovsi**, Tebriz (tarihsiz), s.3vd; A.Usta, **Şamanizm**..., s.598; Devletşah, **Tezkkiretü's-Şuara (Tezkere-i Devletşah) I**, (nşr., Necati Lugal), İstanbul 1997, s.85vd; Muhammed Reza Pehlevinejat-Reza Ezidi, “*Tecziye ve Tahlil-i Saht-i Kelan Hamase-yi Rüstem ve İsfendiyar-i Şahname-i Firdevsi Ber Esase Kalbe Libu ve Valistegi*”, **Mecelle-yi Zeban ve Zebanşinasi**, Meşhed (Tarihsiz), s.1vd; Kendisine asıl şöhreti kazandıracak olan Şehnameyi yazma işini 980 veya 990 yıllarında üzerine alan Firdevsi'nin kimlerden destek aldığına dair bilgiye sahip değiliz. Onu destekleyenlerin kimliğinin kim olduğuna dair Şahname'nin bazı nüshalarında Horasan Kumandanı ve Tus Valisi Ebu Mansur Muhammed b. Abdürrezzak'ın yanı sıra yine Tus Valisi Huyeyy-i Kuteybe (Hüseyn-i Kuteybe)'den bahsedilir. Eserini ilk başta parçalar halinde kaleme alan Firdevsi bunları birbirine bağlanması noktasındaki ekleri de 1003-1004 yıllarında ilk redaksiyonunu tamamlarken bu dönemde 37 yaşında olan oğlunu kaybetmişti. Eserini büyük bir hükümdara sunmak isteyen Firdevsi bu dönemde Gazneli sultanı Mahmud ile tanışmamıştı. O dönemde sultanın veziri olan Ebü'l-Abbâs Fazl b. Ahmed el-İsferayini ile sultanın sayesinde tanışan Firdevsi onların kendisine sunduğu destek ile eserin ikinci redaksiyonunu da tamamladı. Ancak Ebü'l-Abbâs Fazl ölümü üzerine rivayetlere de yansıdığı şekilde Firdevsi Gazne kendisi gitmiş Şahname'yi bizzat kendisi sultana takdim etmişti. Yeni veziri Ahmed b. Hasan-ı Meymendi'nin etkisi sonrası esere uygun bir ödül takdim edilmemiştir. Sultan tarafından kendisine 60.000 dirhem ödül verilen Firdevsi bu paranın 20.000 dirhemini Sultan gözdelelerinde Ayaz'a, 20.000 dirhemini hamamcıya, geriye kalan 20.000 dirhemi ise hamamın yan tarafında bulunan bozacı yâda meyhaneciye dağıttığı ve sultana hicviye yazdığı rivayetlerde söylenir. Bu durum dışında bir başka rivayette ise sultan tarafından eserin okunduğu destanda kullanılan kahraman teması olan Rüstem için sultan, “*Benim ordumda ondan daha güçlü birçokları vardır*” ifadelerini kullanması üzerine Firdevsi de, “*Ama Tanrı Rüstem gibisini bir daha yaratmadı*” şeklinde cevap vermesi üzerine Sultan kendisine kızmış ve bu olay ikilinin arası açılacak ve hatta sultan Mahmud onu öldürtmek istemiştir. Bu gelişmelerin ardından Herat şehrine kaçmış ve canını kurtarmıştır. Burada

Gazneliler, Samoğulları Devletinin ortadan kalkmasından sonra bu devletin bırakmış olduğu kültürel mirasın üzerine oturacak ve bölgede var olan kültürel ihtişamı yükseltecektir. Sultan Mahmud kendisini Samanoğlu devletinin mirasçısı olarak görmüş

Sultanı eleştiren 100 beyitten meydana gelen hiciv kaleme alan Firdevsi, Herat'ta belli bir dönem kaldıktan sonra buradan daha sonra ayrılarak ve Taberistan'a gidip orada bir süre geçirmesinin ardından Tus'a geri gelerek ve 1020 tarihinde öldü. Firdevsi'nin ölüm tarihinin 1025 olduğuna dair rivayetlerde vardır.Bkz., Ahmed Hatemi, "*Firdevsi ve Şahname*", **Ketab-ı Mah-ı Edebiyat**, S.25, Tahran 1388, s.1; Münije Kangrani, "*Firdevsi Der Ayine-yi Nigergarani-yi İrani*", **Fasılname-yi Kemiyet-i Hüneri**, S.1, Tahran 1395, s.1; Muhammed Naci, "*Endişe-e Siyasi-e Firdevsi*", **Neşr-e Firdevsi**, S.12, İran (tarihsiz), s.2vd; Mehmet Kanar, "*Firdevsi*", **DİA/XIII**, İstanbul 1996, s.127vd; Gene R.Garthwaite, **İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze**,(nşr.,Fethi Aytuna), İstanbul 2011, s.81vd; Menuçehr Cemali, **Pejuheş Der Şehname Kiumars ve Hushang der Bare-yi Şahname-yi Firdevsi**, London 1995, s.1vd.

⁶⁸³Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 961 yılı dolaylarında Belh'te doğdu. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Sadece bazı bölümleri mevcut olan divanı ile tezkirelerde sınırlı malumat yer almaktadır. Gazneli Sultan Mahmud'un küçük kardeşi Belh Emiri Nasr'ın takdirini kazanarak Gazne sarayına girdi. Saraydaki itibarı gün geçtikçe arttı. Saltanatının (998-1030) ilk yıllarında Gazneli Mahmud'un nedimi ve sarayın Melikü's-şuarası oldu. Devletşah fazilet sahibi bir şair diye bilinen Unsuri'nin "*hâkim*" sıfatıyla anıldığını ve şair Ebü'l-Ferec-i Segezi'nin kendisine hocalık yaptığını ifade eder. Menuçihri'nin Unsuri hakkında yazdığı ve kendisini "*Üstatlar Üstadı*" olarak nitelediği "*Sem'iyye Kasidesi*" Unsuri'ye ve sanatına karşı duyulan saygının açık delilidir. Unsuri, Gazneli Mahmud'un yaptığı savaşların çoğunda kendisine refakat etti, onun savaşlarda gösterdiği kahramanlığı ve şahsi meziyetlerini kasidelerinde dile getirdi. Bu sebeple birçok şiiri sadece edebi yönden değil tarihi açıdan da önem taşımaktadır. Sultan Mesud'un saltanat yıllarında da (1030-1041) ilerlemiş yaşına rağmen ününü koruyan Unsuri Gazne'de vefat etti. Unsuri, başta Gazneli Sultan Mahmud olmak üzere Mahmud'un kardeşleri Emir Ebu Yakub Yusuf ile Emir Ebü'l-Muzaffer Nasr, oğlu Sultan Mesud, Vezir Meymendi, ayrıca Muhammed b. İbrahim Tai, Hacı Ebu'l-Hasan ve Ebu Ca'fer Muhammed b. Ebü'l-Fazl adlı kumandanlar hakkında kasideler yazmış, bu sayede büyük bir servete kavuşmuştur.Bkz., Mehmet Atalay, "*Unsuri*", **DİA/XLII**, İstanbul 2012, s.162.

⁶⁸⁴Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Abdülkays b. Rebia soyundan geldiği için Abdi, Herat şehrinde bir köy yerleşim yeri olan Başan'dan dolayı buraya atfedilerek ismini alan *Başani* ismi ile ilgili çeşitli ifadeler kullanılmıştır. Herevi bu durumu Faşani den yola çıkarak Merv şehrine bağlı olan *Mervezi* ismini kullanmıştır. Bu durum İbn Halikan da ise *Kitabü'l-Garibeyn* isimli kitabın kapak sayfasında *Abdurrahman* olarak gördüğü için bu ismi kullanmıştır. Bkz., Muhsin Demirci, "*Herevi*", **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s.220vd.

⁶⁸⁵İlim adamlarının büyük itibar gördüğü Gazneli devleti döneminde Herat şehrinde karşımıza çıkan en önemli bilim insanı şüphesiz ki Kadı Mansur'dur. Beyhaki'nin ifadelerine göre o her ilim dalında büyük bir paya sahip Kadı Mansur, ayş-u işrete düşkün bir şahsiyetti. Hayat felsefesini "*Yaşamaya bak sersemliği bırak*" sözünden alan Kadı Mansur dönemin önemli şahsiyetlerindendi. Beyhaki, s.674.

⁶⁸⁶361(972) yılına yakınlarında dün gelmiş olan Meymendi, Babasının Gazne'ye bağlı Meymend kasabasında yaşamasından dolayı Meymendi nisbesiyle tanınır. Sultan Mahmud-ı Gaznevi'nin sütkardeşi olup çocukluğu onunla birlikte geçmiş ve beraber eğitim görmüşlerdi hayatı ve çalışmaları için Bkz., Erdoğan Merçil, "*Ebü'l-Kasım Şemsü'l-küfât Ahmed b. Hasen el-Meymendi*", **DİA/XXIX**, İstanbul 2004,s.504; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", **İA/VII**, İstanbul 1997, s.178; Tarih-i Ali Sebüktegin de kendisi şöyle tanımlanırdı: "*Bu zat Horasanın her tarafında gün ışığı gibi parlak, güzel yazar, göynü büyük, paraya, pula bakmaz idi. Hangi işi eline alsa anlayışını, değerliliğini, doğruluğunu, gözetişini ortaya koyar, o işin ustasından gelirdi. Cömertliği, iyilik yapması, vergili olması ağızlara düşmüştü. Dünyanın her yanından ona koşulurdu. O ümitler kablesi, dilekçiler kabesi olmuştur. Bulut gibi idi. Herkesi gözetir, herkesin işini görürdü. Onun iyiliği, cömertliği mucize gibi idi. Ki söylemekle anlaşılmaz, görmedikçe derecesi bilinmezdi*". Bkz., **Tarih-i Ali Sebüktegin**, s.162vd; İbnü'l Esir, **IX**, s.309.

⁶⁸⁷Unsuri'nin öğrencisi olan Ascedi Heratlı olup Gazneli Sultanı Mahmud döneminde yaşamış ve onun yanında yer almış olup güzel kasideler söylemiştir. Bkz., Devletşah, **Tezkkiretü's-Şuara (Tezkere-i Devletşah) III**, (nşr., Necati Lugal), İstanbul 1997, s.81vd.

⁶⁸⁸4 Mayıs 1006 'da Herat'ın eski kalesi Kohendiz'de doğdu ve burada yaşadı. "*Pir-i Herat, pir-i tarikat, şeyhülislam, şeyhü'l-Horasan, şeyhü's-şüyuh, nasirü's-sünne, zeynü'l-ulema*" gibi unvanlarla anılır. Bkz., Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "*Hacı Abdullah Herevi*", **DİA/XVII**, s.224vd.

ve buna göre hareket etmiştir. Özellikle Hindistan seferleri sırasında elde ettiği ganimetlerin çoğunu ülkede birçok mimari eserde kullanmıştır. Bu zaman zarfı kültür, sanat, edebiyat ve mimari alanlarında Gazneli ihtişamının yaşandığı bir dönem olmuştur. Sultan Mahmud ülkesinin kalkınması için dönemin önemli şahsiyetlerini ülkesine davet etmiş ve bu kişilerin birçoğunun hizmetlerden yararlanmıştır. Sultan Mahmud döneminde büyük camiler, hayır kurumları, medreseler, kütüphaneler gibi birçok eser yapılmıştır. Sultan Mahmud döneminin ihtişamından sonra Sultan Mesud başa geçmiş ve bu dönem, Gazneli Devleti tarihi için yeni ufukların açıldığı bir dönem olmuştur. Saray planları yapmış ve devletin kültürel anlamda gelişimine büyük katkılar sağlamıştır.⁶⁸⁹ Bu mimari yapıların yanında halı dokumacılığı, altın işlemeciliği, dokumacılık gibi alanlarda da son derece önemli eserler ortaya çıkmıştır. Beyhaki Mesud'un oğlu Begtogdı'nın kızı ile evlilik töreninde altın işlemeli taç ve kemerinden ve giydiği kıyafetin dokumasından bahsetmektedir. Bu eserler Gazneli işlemeciliğinin ve dokumacılığının ne derece de gelişmiş olduğunu bize göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁶⁹⁰ Genel anlamda Türk sanatına baktığımızda ise İslamiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesi Türk mimarisinde zamanla farklı işlevleri olan yeni tip mimari eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunların başında camiler gelir. İslamiyet'le birlikte ortaya çıkan medreseler gibi yapılarda İslam düşüncesinin ve yaşam tarzının bir ürünüdür. Bu devrin en önemli sentez yapıları arasına özellikle kervansarayları da alabiliriz. Bununla birlikte yeni değişik sanat birikimlerinin ürünü olan saraylar, çarşılar, kaleler, surlar, evler, köprüler vb. eserler Türk-İslam şehirlerinin ana dokusunu oluştururlar. İslamiyet'ten sonraki Asya Türk Sanatının ikinci önemli aşamasını Gazneli sanatı meydana getirir.⁶⁹¹ Türk sanatının ikinci önemli safhasını teşkil eden Gazneli sanat ve mimarisi Karahanlı birikimiyle birlikte gerek inşa gerekse tezyini açısından büyük Selçuklu sanatının oluşumuna önemli katkıda bulunmuş olup bazı izlerinin Anadolu'ya kadar taşıdığı gözlemlenmektedir.⁶⁹² Pek çoğu günümüze ulaşmamış olsada Gaznelilerin birçok cami, türbe, kervansaray, saray vb. sanat eseri inşa ettikleri çeşitli kazı ve araştırmalar sonucu anlaşılmaktadır.⁶⁹³

⁶⁸⁹Furuzani, *Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi*, s.381-386, 408vd.

⁶⁹⁰Furuzani, *Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi*, s.424-432.

⁶⁹¹Yaşar Çoruhlu, *Türk-İslam Sanatının ABC'Sİ*, İstanbul 2000, s.13vd.

⁶⁹²Yılmaz Can-Recep Gün, *İslam sanatına Giriş*, İstanbul 2009, s.60.

⁶⁹³Tahir Erdoğan Şahin, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Ankara 2006, s.235.

A.KALE VE SURLAR

Tarihin en erken çağlarından itibaren kale mimarisi tekniğın, askerlik ve savaş usullerinin ilerleyişine paralel bir gelişme göstermiştir.⁶⁹⁴ İç ve dış kale şeklinde iki ayrı bölümden meydana gelmiş olan bu yapılar, özellikle saldırı durumlarında güvenli bölge ve savunma amaçlı olarak şehirde yaşayan insanların belli bir dönem zarfında ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir şekilde inşa ediliyorlardı.⁶⁹⁵ Yapılan kaleler de ekonomik yapı göz önüne alınarak taş, tuğla, kerpiç vs gibi farklı malzemeler kullanılıyordu.⁶⁹⁶ Herat'taki en eski döneme ait imar unsuru hakkında çok fazla bilgi sahibi olmamakla birlikte eski kaynaklarda yer alan ifadeler göz önüne alınarak Gazneli dönemi kaleleri hakkında görüş bildirilebilir.⁶⁹⁷

a.Şemiran Kalesi⁶⁹⁸

Herat şehrindeki en eski kale⁶⁹⁹ olup şehrin kuzeyinde yer almaktaydı. Bu dönem Herat şehrinde yapılan kaleler hakkında Seyf Herevi ve İsfizari'nin rivayet ettiği bilgilerden ulaşmaktayız. Seyf Herevi Şemiran Kalesi ilgili rivayetinde şehrin dört tarafına köşkler yapıldığı, biri kuzeyde diğeri güneyde olmak üzere iki kapı inşa edildiği ve buraya “*Şemiran Kalesi*” adını verildiği nakleder.⁷⁰⁰ Bu kalenin yapıldığı yer Kohendiz'dir.⁷⁰¹ Duvarların genişliği otuz adım, yüksekliği elli metredir. Seyf Herevi inşa edilen bu kalenin etrafına hendekler kazdığını, hendeğin içini de suyla doldurulduğu ve bu kalenin inşasının on iki buçuk yıl sürdüğünü, sonuçta ise sağlam,

⁶⁹⁴ Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s.7

⁶⁹⁵ A. Boran, *Anadolu...*, s.8.

⁶⁹⁶ Semavi Eyice, “*Kale*”, *DİA/XXIV*, İstanbul 2001, s.235

⁶⁹⁷ M. Şahin, *Ortaçağda Herat...*, s.427.

⁶⁹⁸ Zeki Velidi Togan, “*Herat*”, *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.431; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia And Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur*, Newyork 1873, s.408.

⁶⁹⁹ Muinüddin Muhammed Zemçi el-İsfizari, *Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat II*, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.69.

⁷⁰⁰ Kaynaklarda “*efsanevi İran Padişahı Keyumers zamanında şimdiki Herat mıntıkasına yerleşen ahali Badgis tarafların işgal eden Türk göçebelerden muzdarip kalarak Keyumers yâda Belh hükümdarının kızı yahut torunu Şemire'nin izniyle Şemiran kalesini inşa etmişlerdir. Buraya sığınmayan ahali Harnuş adında krallarının idaresinde Kohendiz adında yeni bir kale inşa ettiler*” şeklinde bilgiler geçer. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*” ... , s.429; R.Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat*, s.158.

⁷⁰¹ İbn Batuta Seyahatnamesi I, s.574; yine bugün dört duvarla çevrili şeklini müslüman Arapların bölgeye gelmesinden önce alındığı öngörülmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*”, *İA/V/I*, Eskişehir 1997, s.431; Yine iç şehir için kaynaklarda “*Medinat al dahiliya*” ifadesi kullanılmaktadır. Bkz., G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s.408

büyük ve yüksek bir kale yapıldığı anlatılır. Seyf Herevi’de yine “*Kaleye dört kapı açtılar ve her birine farklı isimler verdiler*” derken “*bu kapılarla ilgili olarak ise; Birinci kapıya “Firuzabat⁷⁰²”, ikinci kapıya “Saray⁷⁰³”, üçüncü kapıya “Huşk⁷⁰⁴”, dördüncü kapıya “Kohendiz⁷⁰⁵” kapısı adlarını verdiler.*” der. Bu kapıların isimleri bazı kaynaklarda “Huşk”, “Kandahar”, “Melik”, “Irak” şeklinde geçmektedir. Herat’ın doğusunda “Huşk kapısı” (bu kapıda büyük bir çarşı vardır), güneyinde “Kandahar kapısı” yer alır. Buraya “Firuzabat kapısı” da denilir. Kuzey batıdaki kapıya “Melik kapısı” denilir. Burada bir çarşı yer alır. Batı da ise “Irak kapısı” yer alır.⁷⁰⁶ İsfizari ise “*Hız. Nuh tufanından sonra Horasanda kurulan ilk hisar(kale) Şemiran’dır*” der.⁷⁰⁷ Kimin bu kaleyi inşa ettiğine⁷⁰⁸ dair tam bilgiye ulaşamamak da bu kalenin Gazneliler döneminde varlığını devam ettirdiğini ve Şemiran Kalesi isminde bir kalenin var olduğunu bilmekteyiz. Kaynaklardaki ifadelerden Sultan Mesud’un sağlam dayanıklı bu kale de şehzadeliği zamanında bir süre kaldığını bilmekteyiz.⁷⁰⁹ Sultan Mesud zamanında Gazneli dizdarı bu kale de bulunuyordu.⁷¹⁰

⁷⁰²Firuzabat Kapısı ile ilgili bkz., G.Le.Starange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

⁷⁰³Herevi, s.72vd; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate** s.408.; Yine bu iç kalenin dışında varoş bulunmakta olup buda arası 30 arşın fasıla ile ölçülmüş iki duvarla çevrilmiştir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.429; Kuzeyde Belh yolunda, “*Bab-ı Saray*” yâda “*Saray Kapısı*” yer alır.Bkz., G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408.

⁷⁰⁴Nişabur’un güneyinden Sistan’a doğru giden yolda “*Bab-ı Ziyad*”, doğuda ise Gur dağlarına doğru “*Bab-ı Huşk*” kapısı yer alır. Bkz., Herevi, s.72vd; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408.

⁷⁰⁵Kohendiz şehrinde Mescid-i Cami ve Hapishaneyi içine alan bir iç şehirdi. Bugün dört duvarla çevrili şeklini müslüman Arapların bölgeye gelmesinden önce alındığı öngörülmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.429; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408.

⁷⁰⁶Herevi, s.70vd; R.Puyan, s.158; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408.

⁷⁰⁷Nuh tufanı sonrasında Horasanda kurulan ilk yerleşim yeri olduğuna dair daha fazla bilgi için bkz., Herevi, s.78; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158; İsfizari, **II**, s.69.

⁷⁰⁸Bazı kaynaklarda bu kalenin Persler tarafından inşa edildiğine rastlanılmaktadır. Bu konuda İsfizari’nin kale hakkında yazdığı rivayetler bununla ilgili doğrulayıcı ifadelerle ulaşmamıza imkân sağlamaktadır. İsfizari burası ile ilgili olarak kalenin etrafında üç fersah uzunluğunda duvar inşa edildiğini ve her bir fersahtan sonra demir kapıların konulduğunu ve her kapıda bir kapı korucusu ve on askerin bulunduğunu nakleder. Bkz., İsfizari, **Ravzatü’l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti’l-Herat I**,(Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.61; kalenin inşa edenine ait bir diğer rivayet ise buranın Sasaniler döneminde inşasıdır. Bu kale Selçuklu sultanı Sancar döneminde ayakta duruyordu. Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.402.

⁷⁰⁹M. Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.427vd.

⁷¹⁰Zeki Velidi Togan, “*Herat*”...,s.431.

b.Kohendiz Kalesi⁷¹¹

Herat şehrinde yapılan kaleler hakkında İsfizari ve Seyf Herevi'nin rivayetlerinde şu ifadeler yer almaktadır. *Şemiran kalesinin yapımından elli veya yüz sene sonra Kohendiz şehri on iki sene içinde inşa edilir. Buranın yapımı bitmek üzereyken İskender-i Rumi ve Dara bu bölgede savaştı ve yapılan savaşta İskender Dara'yı mağlup etti. Dara'nın ölümünden sonra bölgenin hâkimiyeti İskender'e kaldı. Kalenin yapımı İskender vasıtasıyla bitirilir. Herat şehrinin kuruluşuna katkıda bulunarak kalenin dört tarafına burçlar yaptırır. Kale kare şeklindedir. İskender bölgeden ayrıldıktan sonra bölgede birçok hazine bıraktı. İskender'in hâkimiyetinden sonra bölgeye Acem devletleri gelir. Acem Hükümdarlarından birinin adı Aşk İbn Dara'dır. İskender ile savaşan Dara'nın torumudur. İskender'in yaptığı burçları değiştirip kaleye beşinci kapıyı ekleyip kalenin etrafında bulunan hendekleri de daha da derinleştirmiştir.*⁷¹²

Samanilerin Herat'a geldiği zamanlarda kalenin hisarının dışında orayı çevreleyen dış tarafta bir hisar daha bulunmaktaydı. Buradaki duvar ve hisar arası otuz adımdan daha fazlaydı şeklinde ifadelerle kaynaklarda karşılaşıyoruz.⁷¹³ Kalenin dört kapısı bulunmakta ve etrafı ise surlar ile çeviriliydi.⁷¹⁴ Samanilerin Herat'a tayin ettiği valinin isyanı ve bunun halk tarafından destek bulmasının ardından kalenin kapıları kapatılmış ve vali korunmuştur.⁷¹⁵ Eş'as Muhammed tarafından şehrin fethi ile valinin buradaki etkisi son bulmuştur.⁷¹⁶ Bu kale Gazneliler döneminde devarlığını korumaktaydı. Hudud al-Âlemde X. yüzyılda Herat "*güçlü bir şehristana, bir iç kaleye ve dış mahallesi olan geniş bir şehirdir*" ifadesi geçmektedir. Bu ifade edilen yer

⁷¹¹ Kohendiz şehrinde Mescid-i Cami ve Hapishaneyi içine alan bir iç şehirdi. Zeki Velidi Togan, "*Herat*", s.431; Bugün dört duvarla çevrili şeklini müslüman Arapların bölgeye gelmesinden önce alındığı öngörülmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*", s.429; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408; Yine iç şehir için kaynaklarda "*Medinat al dahiliya*" ifadesi kullanılmaktadır.

⁷¹² Herevi, s.77; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.158; İsfizari, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat II**, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338, s.69vd; Zeki Velidi Togan, "*Herat*" ..., s.431; G.Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408.

⁷¹³ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.58.

⁷¹⁴ Allen Terry, **Timurid Herat**, Wiesbaden 1983, s.13.

⁷¹⁵ Bazı kaynaklarda ise Herat halkının Samanilerin Herat valisi Muhammed b. Cerrah'a karşı ayaklandığı ifadeleri geçer. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*" ..., s.402.

⁷¹⁶ Gerdizi, s.19.

Kohendiz kalesidir. Kertler döneminde Gıyaseddin Kert kalenin tamiri ile uğraşmıştır.⁷¹⁷

c.İhtiyareddin Kalesi⁷¹⁸

Herat Şehrinin kuzey tarafında yer alan bir kaledir.⁷¹⁹ Bazı kaynaklar onun inşa tarihini, Herat şehrinin çok öncesine kadar götürürler. Ravzatü'l Cenneh'in bir bölümünde Behmen bin İsfendiyyer'in kızının izniyle buraya "*Şemiran*" ismi verildiği rivayet edilir. Bazıları ise Nuh tufanından sonra kalan bakiyelerinin Horasandaki Şemiran kalesinin bakiyeleri olduğunu rivayet ederler. Bu kale tarih boyunca birçok defa Herat'a yapılan saldırılar sonrasında yıkıldı ve yeniden inşa edildi. Özellikle de Cengiz Han'ın Herat'a saldırmasından sonra Herat şehri yerle bir oldu. Bu kale ise melik Fahreddin Kert⁷²⁰ ve onun veziri İhtiyareddin'in çabaları sonucunda tekrardan yapıldı ve "*İhtiyareddin*" adıyla meşhur oldu.⁷²¹ Seyf Herevi de, boy 4 metre, en ise 6 metreden oluşan iki duvardan inşa edilen bu kalenin duvarların arasının çamur ve toprak doldurularak yapıldığı, tahmini olarak ise Melik Fahreddin döneminde inşa çalışmasının olduğu geçer. Bu kalenin inşasında Herat'a gelen farklı bölgelerden insanların gelip çalıştığı ve başkasının eline geçmemesi için Fahreddin Kert döneminde⁷²² bu kalenin giriş bölümüne bendler inşa edilmiştir.⁷²³ Kalenin iki kapısı vardı.⁷²⁴ Samanoğulları Devleti döneminde de varlığını devam ettirmiş olan bu kale tam olarak yıkılma tehdidi yaşamış ise de Gazneli ve Selçuklu devletleri döneminde kaynaklarda ismi zikredilen bir kaledir.⁷²⁵

⁷¹⁷ **Hudud al-Alam**, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937, s.104.

⁷¹⁸ Zeki Velidi Togan, "*Herat*", s.431.

⁷¹⁹ X. asırda Şemiran ve Kohendiz'i içine aldığı anlaşılmaktadır. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*", s.431.

⁷²⁰ Herevi, s.104, 440.

⁷²¹ R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.253vd.

⁷²² Kalenin etrafında hendeklerin kazıldığı ve bura muhkem hale getirilmişti. Yine kalenin etrafına burçlar inşa edildiğine dair bilgilere de ulaşmaktayız. Bkz., İsfizari, **I**, s.68vd.

⁷²³ Herevi, s.104, 440.

⁷²⁴ Kalenin iki kapısı bulunmakta olup buranın kuzey tarafında Pazar yeri kurulurdu. Melik kapısı diye adlandırılan kuzey kapısında at pazarı kurulurdu. Bkz., İsfizari, **I**, s.77.

⁷²⁵ M. Şahin, **Ortaçağda Herat**..., s.427vd.

B.KÖPRÜLER

Herat'ta suyun bolluğundan dolayı eski dönemlerden itibaren bir yeri diğer bölgeye bağlamak amacıyla köprüler kurulmuştur.⁷²⁶ Bu köprülerin bir kısmının kalıntıları günümüze kadar ulaşmışsa da bir kısmı da yok olmuştur. Bu köprülerin bir kısmı restore edilmiş, bir kısmına ise yakın bölgelerde ek köprüler yapılmıştır.⁷²⁷

a.Malan Köprüsü

Malan köprüsü Herat'ın eski tarihi köprülerinden biridir.⁷²⁸ Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber köprünün yapılış tarihi islamiyet öncesine kadar gitmektedir.⁷²⁹ Bazı kaynaklarda da bu köprünün bölge halkının islamiyet'i benimsedikleri dönemde yapıldığı ifade edilmektedir. Herat, su bolluğundan ötürü bağ ve bahçe bakımından zengin bir coğrafyadır.⁷³⁰

Bu köprü Herat Nehri üzerinde yer almakta olup X. yüzyılda varlığı bilinmektedir. Herat halkı, mevsim yağmurlarının taşkınlıkları döneminde Malin köprüsünden istifade etmekteydi.⁷³¹ Bazı tarihçiler göre bu köprünün iki kardeş olan “*Bibi Hur*” ve “*Bibi Nur*” tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Bu köprünün⁷³² onarımının İslam döneminde olduğunu belirtmektedirler. Gazneliler döneminde⁷³³ ise “*Pol-i Miyan*” adıyla da kaynaklarda ismine rastlarız.⁷³⁴

⁷²⁶Kazım Çeçen, “*Köprü*”, **DİA/XXVI**, İstanbul 2002, s.25.

⁷²⁷V.V.Barthold, “*Buşenc*”, **İA/II**, Eskişehir 1997, s.825.

⁷²⁸Malan köprüsü Herat halkının yeni müslüman odluları dönemde bir Mecusi zengini tarafından inşa edilmiş şeklinde zikredilir. Bu köprü 35 kemerden oluşmaktadır. Zeki Velidi Togan, “*Herat*”..., s.431.

⁷²⁹Bu köprünün Mecusi zengini tarafından yapıldığı kaynaklarda geçmektedir, Bkz., R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**..., s.82.

⁷³⁰M. Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.73; G.Le.Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.410.

⁷³¹G.Le. Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

⁷³²Otuz dört kemeri olan köprünün bir kısmı yıkılmış ise de yirmi beş kemeri sağlamdır. Selçuklu sultanı Sancar Moğollar ve Timur döneminde bu kalenin varlığını bilmekteyiz. Bkz., R.Uslu, **Hicri I-II.Yüzyıl**...,s.87vd.

⁷³³Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391, s.93vd.

⁷³⁴G.Le. Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, s.408vd.

b.İncili Köprüsü

Kaynaklarında ifade edildiği şekilde Gazneli döneminde Herat nehir sularını kullanabilmek için İncili Kanalı'nın kurulduğu ve İncili Köprüsünün de yapılan bu kanalın üzerinde yer aldığı ifade edilir.⁷³⁵ Bu köprü Hıyaban⁷³⁶ yolu üzerindeydi.⁷³⁷

c.Tuleki Köprüsü

Gazneli döneminde varlığından kaynaklarda ifadelere rastladığımız Tulek bölgesinde inşa edilmiş olan bu köprü 1493 yılındaki aşırı dolu ve sel sebebiyle yıkılmış olsa da köprü tekrardan Ali Şir Nevai'nin de idari işlerde sorumlu olduğu bir zamanda verdiği emirle iki gün içerisinde tekrardan inşa edilmiştir.⁷³⁸

ç.Hayran Köprüsü

Yapılış tarihi hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte Gazneli döneminde var olan bu köprünün 1493 şiddetli sel sonucunda yıkıldığı bilinmektedir. Herat'ta yer alan bu köprü şehrin neresinde olduğuna dair kaynaklarda bilgiler kısıtlıdır.⁷³⁹

C.RİBATLAR-KERVANSARAYLAR(HANKAH)

Türk mimarisinde önemli bir yeri olduğu bilinen kervansaraylar, başlangıçtan itibaren belirli özellikleriyle, plan şemalarında bir gelişme izleyebilen yapılardır.⁷⁴⁰ En

⁷³⁵ Bu köprü için “*Pol-i İncil*” ismi de kullanılır.Bkz., Zeki Velidi Togan, “*Herat*” ...,s.431.

⁷³⁶ Hıyaban: Herat şehrinin bir kasabası olarak kaynaklarda bilgiler elde ettiğimiz bu yerleşim alanı islam öncesi dönem için önemli bir ibadet ve dini nokta olarak sayılmaktaydı. İslamiyet'in bu bölgelere gelmesinden daha sonra da bu özelliğini korumaya devam etmiştir on beşinci asır da bağ ve bahçelerin inşa edildiği kasabada birçok ünlü imam ve şeyhin mezarları da bulunmaktadır. Fahreddin-i Razi'nin türbesi burada bulunmaktadır. Bu bölge daha sonra Herat şehrinin içinde kalmıştır. Bkz., İsfizari, I, s.87; Herevi, s.76vd.

⁷³⁷ İsmail Aka, **Şahruh Mirza ve Zamani(1405-1447)**, Ankara 1994, s.163, İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 2014, s.174.

⁷³⁸ İsfizari, II, s.100.

⁷³⁹ İsfizari, II, s.100.

⁷⁴⁰ Nebi Bozkurt-Ahmet Turan Yüksel, “*Kervansaray*”, **DİA/XXV**, İstanbul 2002, s.299vd; Fuad Köprülü, “*Vakfa Ait Tarihi Islahlar Ribat*”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1942, s.268.

basit anlamda kervansaray, kervana hizmet eden bir yol üstü kuruluşudur.⁷⁴¹ Kervansaraylar kitabelerinde ve kaynaklarda han, ribat olarak da anılmaktadır.⁷⁴²

Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir kelime olmuştur. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı.⁷⁴³ Şehirlerarası yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olan yapılara kervansaray denilmektedir. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı.⁷⁴⁴

Ribat olarak da anılmaları kervansarayların kaynağını işaret etmektedir. Karavan kelimesinden türeyen kervan “*işi koruyan*” anlamında olan farsça kökenli bir kelimedir. Farsça da kendi güvenliklerini sağlamak için beraber hareket eden sefer eden ticaret ile uğraşan kişilerin topluluğuna da kervan denilmektedir.⁷⁴⁵ Ticaret yapan kişilerin geldikleri yerlerde konaklama ve ihtiyaçlarını halletmeleri amacıyla yapılan binalara ise Kervansaray denilirdi.⁷⁴⁶

Karahanlı ribatlarından sonra Gazneliler de aynı isim altında abidevi eserler meydana getirmişlerse de bunların çoğu zamanla kaybolmuştur.⁷⁴⁷ Gazneli döneminde yapılan ribatlar hakkında pek fazla bilgimiz bulunmamakla birlikte Sultan Mesud ve Arslan Cazip tarafından ticari geçit noktası olan Herat şehrinde ribat inşa edildiğine dair kaynaklarda bilgilere ulaşmaktayız.⁷⁴⁸ Gazneli dönemine ait kaynaklarda Ribatlardan sık sık bahsedildiğini görmekteyiz. Mahmud Gaznevi’nin Tus valisi Arslan Cazib’e, Sengbest’te Nişabur, Merv ve Tus-Herat yollarının kavuştuğu noktada bir ribat yaptırmış ve vefatından sonra da oraya gömülmüştü.⁷⁴⁹

⁷⁴¹Gönül Cantay, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, (Kervansaraylar, Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi**, İstanbul 1974, s.369.

⁷⁴²N.Bozkurt-A. T. Yüksel, “*Kervansaray*” ..., s.299vd; B.Çetinkaya, **Ortaçağ İslam**..., s.14

⁷⁴³Bülent Çetinkaya, **Ortaçağ İslam Dünyasında Ribat (VII-XIII. Asırlar arası)**, Sakarya 2003, s.5.

⁷⁴⁴Fuat Köprülü, “*Vakfa Ait Tarihi Islahlar Ribat*” s.267

⁷⁴⁵Nursel Gülenaz, **Batılılaşma Dönemi İstanbul’da Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul 2001, s.33; Ceyhan Güran, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlarının Mimarisi**, İstanbul 1976, s.3.

⁷⁴⁶İsmail Yiğit, “*Ribat*”, **DİA/XXXV**, İstanbul 2002, s.70vd.

⁷⁴⁷Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 2005, s.53.

⁷⁴⁸Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1997, s.118.

⁷⁴⁹F.Köprülü, “*Vakfa Ait Tarihi Islahlar Ribat*” ..., s.272.

a.Ribat-ı Çahe

Ribat-ı Çahe, Sengbest'ten 5 fersah⁷⁵⁰ uzaklıkta Tus-Serahs-Herat yolunda yer almakta olup Gazneli Mahmud tarafından yapılmıştır.⁷⁵¹

b.Ribat-ı Mahi

Hamdullah Kazvini'nin 740'ta yazdığı "*Nuzhetü'l Kulub*" adlı eserinde büyük kervanları anlatırken Sengbest'ten 6 fersah uzaklıktaki Ribat-ı Mahi'den bahsetmektedir.⁷⁵² Her iki Gazneli ribatı hakkında son yıllara kadar plan ve mimari özellikleri bakımından yeterli bilgiye ulaşılmamıştır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalara göre Ribat Mahi Meşhed'in 100 km doğusunda Serahs yolu üzerindedir.⁷⁵³ Bu bağlamda düşünüldüğünde Meşhed ve günümüz Herat sınır komşusu olduğu gibi o dönemde de o bölge Herat coğrafyasına dâhil idi. Ribat-ı Mahi 114 tarihli Selçuklu kervansarayı Ribat-ı Şerif'ten daha küçük ölçekte olup dört eyvanlı avlu etrafında sıralanan mekânlardan ibarettir. Karahanlılar'ın Daya Hatun Kervansarayına benzer bir plan göstermektedir. Yaklaşık olarak 70,68x71,92 ölçülerini verir. Her köşede yuvarlak kuleler, doğu ve batı duvarlarının ortalarında yarı yuvarlak burçlar vardır. Ribat-ı Mahi'nin en dikkat çeken özelliği eyvan kubbe birleşiminin Selçuklulardan çok önce (1019-20) tarihinde XI. asrın başlarında Gazneliler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Dört eyvanlı avlulu şeması ve tuğla süslemeler gibi, Karahanlı mimarisi geleneklerini devam ettiren şekiller yanında eyvanlardan biri arkasında kubbenin yer alması bu kervansarayın önemini büsbütün arttırmaktadır. Böylece Gazneli cami mimarisi açısından Selçuklulara öncü olduğu gibi kervansaray mimarisinde de aynı etkiyi göstermiş ve aynı zamanda Selçuklu ve Karahanlı mimarisi arasındaki bağlantıyı temin etmiştir.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Ölçü birimleri hakkında bkz., Walther Hinz, *İslam Ölçü Sistemleri*, (nşr., Acar Sevim), İstanbul 1990, s.76.

⁷⁵¹ C. Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi*..., s.3.

⁷⁵² O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.53; M.Qasim İbadi, "*Gazneli Devletinin Kültür ve Mimari Yapısına Kısa bir Bakış*", <http://www.jayhon.com/turkce/?>, s.142.

⁷⁵³ B.Çetinkaya, *Ortaçağ İslam*..., s.55vd; Yılmaz Can-Recep Gün, *İslam Sanatına Giriş*, İstanbul 2009, s.62; Tahir Erdoğan Şahin, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Ankara 2006, s.237.

⁷⁵⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı El Kitabı*, İstanbul 1993, s.48; C. Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi*..., s.3; *Türk Dünyası El Kitabı II, Dil-Kültür-Sanat*, Ankara 1992, s.324vd; B.Çetinkaya, *Ortaçağ İslam*..., s.55vd.

Ç.CAMİLER

İslamiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesi, Türk mimarisinde zamanla farklı işlevleri olan yeni mimari eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷⁵⁵ Bunların başında camiler gelir.⁷⁵⁶

Türkler arasında İslam dini yayılınca cami mimarisi de kendini göstermeye başlamıştır.⁷⁵⁷ Karahanlılar ile başlayan Türk cami mimarisi Gaznelilerle devam etmiştir.⁷⁵⁸ Eski dönem birçok camisi yapımında ahşap kullanıldığından dolayı pek çok eserden günümüze izler kalmamıştır.⁷⁵⁹ İslam inancının Türkler tarafından kabulünden sonra sayısız cami ve mescit yapımına Herat ve etrafındaki bölgelerde de görülmektedir. Bunların içerisinde şüphesiz en bilinen ve en büyük inşa edilen cami "*Herat Cuma Camii*" idi.⁷⁶⁰

a.Herat Cuma Camii

Herat'taki en önemli eserlerden olan ve Gazneli döneminde varlığından kaynaklardaki bilgilerden ulaştığımız Herat Cuma Camii farklı dönemlerde onarım işleminden geçirmiş olmasına rağmen günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Tarihi kayıtlardan öğrenildiğine göre, 1102 yılı dolaylarında Herat şehri ve etrafında bulunan coğrafyada büyük hasarlara sebep olan bir deprem meydana gelmişti. Depremi gece saatlerinde meydana gelmesinden herhangi bir can kaybı olmamış ancak depremin etkisiyle camii tamamen yıkılmıştır. Yıkılan bu camii'yi Harzemşahlar'dan Sultan Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mesud Herevi yeniden inşa edecektir. İnşa edilen bu cami boyutları bakımından önceki yapıdan daha küçüktür. İnşası esnasında çatı bölümünde ahşap kullanılan camii çıkan bir yangınla tekrar yok olmuştur. Bu yapıya en son şeklini veren Gur Sultanı Gıyaseddin Muhammed b. Sam'dır. Daha önceki yapılarıdaki problemler dikkate alınarak inşası tamlanan bu camii de tuğla sağlam

⁷⁵⁵Oleg Grabar, **İslam Sanatının Oluşumu**, (nşr., Nuran Yavuz), İstanbul 2004, s.9vd.

⁷⁵⁶Yaşar Çoruhlu, **Türk-İslam Sanatının ABC'si**, İstanbul 2000, s.13.

⁷⁵⁷A.Usta, **Şamanizm**...,s.343vd; Ş.Özkan, **Medrese**..., s.12.

⁷⁵⁸Almet Önkâl-Nebi Bozkurt, "*Cami*", **DİA/VII**, İstanbul, s.47; Şerife Özkan, **Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi**, Konya 2007, s.12; Celal Esad Erseven, **Türk Sanatı**, İstanbul 1970, s.88vd.

⁷⁵⁹A.Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, Ankara 1993,s.2.

⁷⁶⁰Zeki Velidi Togan, **Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Ankara 2012, s.415vd; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.248; Şerife Özkan, **Medrese**..., s.12.

olmasından ötürü kullanılmıştır. Sultanın kendine yaptırdığı türbe de bu yeni caminin kuzey bölümünde yer alır. Yaklaşık 40 sene kadar varlığını devam ettiren bu camii meydana gelmiş olan başka bir deprem sonrasında çok fazla oranda harap olmuş ancak bu camii Kertler tarafından yeniden onarılmıştır.⁷⁶¹ Yapılan restore çalışmalarıyla bazı yerlerinde değişimler görülmekle beraber temel ana çizgilerini koruyan bu camii dini merkez bakımından Herat şehri için önemli bir yapıt olmasının yanısıra Horasan bölgesinin de en büyük mimari değerlerindendir.⁷⁶²

D.MEDRESELER

Ders okutulan yer anlamına gelen medresenin ilk olarak nerede,⁷⁶³ hangi tarihte, ne tür şartlar altında ortaya çıktığı meselesi tam olarak kesin değildir.⁷⁶⁴ Medrese ve zaviyeler'in İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında önemli hizmetleri olmuştur.⁷⁶⁵ İslam dünyasında gelenekçi yöntemlerle idare edilen eğitim kurumları olan medreseler X. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmakla birlikte kurumsallaşmalarının XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Maverâünnehir'de Gazneli, Karahanlı ve Büyük Selçuklu siyasi çevrelerinde gerçekleştiği bilinmektedir.⁷⁶⁶ Özellikle Vezir Nizamülmülk'ün yaptırdığı Nizamiye medreseleri bunların kapsam ve düzen bakımından teşkilatlandırılmasında önemli rol oynamıştır.⁷⁶⁷

İlk medrese binalarının kuruluş ve işleyişi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber bunlar, Selçuklulardan itibaren başta sultanlar olmak üzere önemli kişilerce

⁷⁶¹Recep Uslu, "*Herat Cuma Camii*", **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s.218; Sheila Blair,jonathan Bloom, **Doğunun ilk imparatorlukları Gazneliler ve Guriler**, (nşr., Markus Hattstein-Peter Delius), **İslam Sanatı ve Mimarisi**, 2007, s.340; R.Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.249vd.

⁷⁶²S. Blair-J. Bloom, **Doğunun ilk imparatorlukları Gazneliler ve Guriler**, s.340; R. Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, s.249vd.

⁷⁶³İ.Güven, "*Türkiye Selçuklularına Medreseler*"...,s.126; Ersoy Taşdemirci, "*Medreselerin Doğuş Zamanı ve İlk Kaynakları*", s.269.

⁷⁶⁴Hakan Anameriç-Fatih Rukancı, "*XI-XVI Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim*", **Tarih İncelemeleri Dergisi XXIII/2**, 2007, s.35vd; Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara 2002, s.15; Nebi Bozkurt-Ahmet Turan Yüksel, "*Kervansaray*", **DİA/XXV**, İstanbul 2003, s.325; H.Anameriç-F.Rukancı, "*XI-XVI Yüzyıllar Arasında Medrese...*",s.35vd;Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul 2004, s.14.

⁷⁶⁵Y.Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme...**,s.14;Beyza Bilgin, **Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din dersleri**, Ankara, 1980, s.26; Mefahil Hızlı, "*Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II/2**, 1987, s.274vd; Ahmet Gül, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l- Hadislerin Yeri**, Ankara 1997, s.1vd;

⁷⁶⁶N.Bozkurt-A.T.Yüksel, "*Kervansaray*", s.325; Hasan Akgündüz, **Osmanlı Medrese Sistemi**, İstanbul 1997, s.35.

⁷⁶⁷H. Anameriç-F.Rukancı, "*XI-XVI Yüzyıllar Arasında Medrese...*",s.35vd.

kamu yararına vakıf eserler olarak tesis edilmiştir.⁷⁶⁸ Günümüze ulaşmış en eski medrese yapıları eş zamanlı olarak Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu çevrelerinde görülür.⁷⁶⁹ Medreseler Türkistan da ilk önce Karahanlılar tarafından kurulmuş olup samanoğulları ve Gaznelilerce geliştirilmekle beraber, medreselerin devlet ve toplum tarafından büyük bir ilgi ve destek görmesi sonucunda yaygınlaşmaları Büyük Selçuklular tarafından gerçekleşmiştir. Samanoğlu ve Gazneliler'den itibaren ise medreseleri merkeze alan belirli bir eğitim politikası izlenmeye başlanmıştır.⁷⁷⁰ Bir kültür medeniyeti olan Herat şehri, çeşitli yerlerden ilim öğrenimi amacıyla gelenleri ağırlayan bir merkez olduğunu IX. ve 1X asırda buraya gelmiş olan seyyahların yazdıklarından görmekteyiz. Bunların ilk merkezi olan Herat Cuma Camii hem dini hem de bilimsel bir merkezi noktaydı. Stratejik bir coğrafyada yer alan Herat ilimi açısından da coğrafya gibi popüleritesini devam ettiren bu coğrafyada ilim alanında önemli gelişmeler sergileyecektir. Hükümdarlar, yöneticiler ve varlıklı insanların bilime ve kültüre vermiş oldukları destekler neticesinde Herat'ta önemli çalışmalar ortaya çıkmıştır.⁷⁷¹

Büyük Selçuklu devleti zamanında sistemli bir hale getirilen ve devamlılığı esas alan bu yapılar, Selçuklu öncesinde de eğitim ve öğretim çalışmalarını yürütmekteydiler. İslam dünyasında X. asırda karşılaştığımız medreseler ile ilgili olarak Gazneliler döneminde de bu yapıların olduğunu ve medrese kelimesinin kullanıldığını biliyoruz. Gazneli döneminin son zamanlarında Herat şehrindeki bu yapılar hakkında elimizde çok fazla kayıt olmamakla birlikte bu bölgede Abdullah el-Herevi'nin hal tercümesinde burada Malini medresesinin olduğuna dair bilgiler vardır. Herat'taki "*Malini medresesi*" vasıtasıyla Gaznelilerin şehirde yaptıkları medreseler hakkında bilgiler elde ediyoruz. Bu medresenin varlığı Herat şehrinde bunun dışında medreselerin olabileceğini dair bize önemli bir ışık verir. Kaynaklarda sadece ismen yer alan bu medresenin yapı ve şekil konumu hakkında bilgi sahibi değiliz.⁷⁷²

⁷⁶⁸ Abdülhamit Birışık, "*Medreseler*", **DİA/XXVIII**, İstanbul 2003, s.333vd; N.Bozkurt-A.T.Yüksel, "*Kervansaray*", s.323vd.

⁷⁶⁹ A. Gül, **Osmanlı medrese**...,s.4vd.

⁷⁷⁰ E.Taşdemirci, "*Medreselerin Doğuş Zamanı...*", s.273.

⁷⁷¹ M. Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.275vd.

⁷⁷² Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "*Hace Abdullah Herevi*", **DİA/XVII**, İstanbul, s.223vd.

E.SARAY VE BAHÇELER

Gazneli devletinin ikinci bir başşehri gibi olan Herat, Gazneli şehzadelerinin de yetiştiği önemli bir bölgeydi. Herat şehri Sultan Mesud'un da şehzadeliğinde ikamet yeri olup diğer taraftan ise şehzadelerin yönetim merkeziydi. Sultan Mesud'un burada bir sarayı vardı.⁷⁷³ Bu köşke “*Bağ-ı Adnani*” denilmekteydi.⁷⁷⁴ Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Mesud şehzadeliği döneminde Herat şehrinde Bağ-ı Adnani köşkünde kalmaktaydı. Burada müzikli eğlence törenlerinin tertip edilir ve bu köşkte içki içilerek ziyafetler verilirdi.⁷⁷⁵ Saray bahçesinde kendisi için bahçenin ota bölümünde güllerin ekip, onların etraflarını ağaçlarla çevrerek bostanlar eken Sultan Mesud buraya ayreten havuzlar da yaptığı, bu bahçenin güvenliği için buranın anahtarı sadece en güvendiği ve kendisine yakın Gulamların birinde olurdu.⁷⁷⁶ Sultan Mesud'dan izinsiz hiç kimse buraya giremez ve de kendisi olmadan da kapı açılmazdı. Taca benzer bir şekilde inşa edilen bu köşkün çatı bölümü serinlik versin diye testiler yerleştirilmişti. Süslü kumaşların kullanıldığı bu köşkün duvarları buranın ayrı bir sanatsal güzelliği idi.⁷⁷⁷

Beyhaki'nin ifadelerine göre “*bu yapıyı duvarları üzerindeki kadın ve erkek tasvirleri yer almaktaydı.*⁷⁷⁸ *Sultan Mahmud'un bunu öğrenmesi üzerine keşif için gizli adamlar gönderdiğini bunun üzerine Sultan Mesud'un duvarları beyaza boyadığı*” ifade edilmektedir.⁷⁷⁹ Sultan Mesud'un Gur seferleri sonrasında Tavus kuşlarını kendisi ile getirerek bahçeye ayrı bir güzellik koysun diye getirtip çoğalttırdığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁷⁸⁰

F.DARPHANELER

“*Darü'd-darp*” ve “*Darü's-sikke*” adlarıyla da anılan Darphaneler, bu terkiplerde yer alan dar, hane(ev) kelimesinin Arapça karşılığı olup, darb vurma yoluyla

⁷⁷³Beyhaki, s.126.

⁷⁷⁴Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.429.

⁷⁷⁵Beyhaki, s.127vd.

⁷⁷⁶Şehzad Sasanpour, “*Karboriha-yi Bağha-yi Asr-ı Gaznevi ba Takiye-yi Tarih-i Beyhaki*”, **Pejuheşname-yi Tarih**, S.34, Tahran(Tarihsiz), s.56vd.

⁷⁷⁷M. Şahin, **Ortaçağda Herat...**, s.444.

⁷⁷⁸Beyhaki, s.127vd.

⁷⁷⁹Beyhaki, s.127vd; Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, s.429.

⁷⁸⁰M. Şahin, **Ortaçağda Herat...**, s.444.

para basma işlemine denir; sikke de “*basmakalibi*” anlamına gelmektedir. Abbasiler zamanında halife Me’mun’dan sonra Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Büveyhiler ve Selçuklular gibi özerk beylikler ve sultanlıklar da kendi bey ve sultanları adına paralar bastırdılar.⁷⁸¹ Türkistan da kurulan pek çok medeniyetten başlayıp Gaznelilere kadar farklı devletler para bastırılmıştır. Herat, Gazne, Bamiyan, Belh, Pencşir ve Badgis Gazneli döneminde para darp edilen önemli merkezlerdir.⁷⁸² Kaynaklarada Gaznelilerin Herat şehirlerinde bastırdığı paralarla ilgili aşağıdaki bilgilere ulaşmaktayız.⁷⁸³

*994-995 yılında bastırılan para: bastırılmış olan bu para Sebükteginin Herat valisi olduğu döneme aittir.

*995-996 yılında bastırılan para: Bu dönemde Gazneli ve Samanoğullarının ikisinin de adına bastırılan paralar bulunmaktadır. Bu sebebi şehir Samailerin hâkimiyeti altında iken kendi hükümdarları adına para bastırmaları ve ardından şehrin Gaznelilerin hâkimiyetine girmiş olması sonrasında onların da kendi adına bastırmalarıdır.

*996-997, 997-998, 998-999 yıllarında bastırılan para: Herat’ta 998’de yılında Samaniler kendi adlarına para darp etmişlerdir. 998-999’de Gzneliler tekrardan kendi adlarına paralar darb etmişlerdir. Bu durum bize şehrin kısa bir süre el değiştirip Samanilerin hâkimiyetine girdiğini ve daha sonra bu devletin Karahanlı-Gazneli işbirliği ile yıkılıp şehrin tekrar Gaznelilerin hâkimiyetine girdiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sultan Mahmud döneminde Herat’ta basılmış sikkelerde bu hükümdarın lakabı “*Eminü’l-Mille Ebu’l-Kasım Veliyyu’l Mü’minin*”dir. Sultan Mahmud’un lakabı *Eminu’l-Mille Ebu’l-Kasım Yemini* iken halife ile beraber veliahdının lakabı “*el-Galib Billâh*” olarak kayıtlıdır. Gazneli Mahmud’un bastırdığı paralar bölgede Mahmudi Dinarı olarak uzun süre geçerliliğini korumuştur. Gazneli Sultan Mesud’a ait 395/1004 tarihli birkaç Herat sikkesinde ise “*Yeminu’d Devle ve Eminu’l-Mille Ebu’l-Kasım*” kayıtları vardır. Gazneli Mesud zamanında bastırılan bu paranın ismi “*Dinar-ı Hereviyye*”dir. Bu para İran’ın batısına kadar geniş bir alanda meşhur olmuştu. Bir kısım şehirlerin vergileri dahi bu paranın cinsinden ödenmekteydi.

⁷⁸¹ Halil Sahillioğlu, “*Darphane*”, **DİA/VIII**, İstanbul 1993, s.501vd.; Erdoğan Merçil, “*Gazneliler*” ..., s.483

⁷⁸² Mustafa Şahin, **Ortaçağda Herat** ..., s.232-239.

⁷⁸³ Ömer Diler, **İslamic Mints İslam Darp Yerleri II**, (nşr., E.N.Diler, J.C.Hinrichs-G.Kürkman), İstanbul 2009, s.1305vd; M. Longworth Dames, “*Gazne*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.741.

426/1034-1035 yılında Gaznelilere ait para basılmamış olmasının sebebi ise bu yıl Gazneliler ile Selçuklular arasında Herat civarındaki çarpışmaların para basılmasına fırsat ve imkân vermemiş olma ihtimalidir.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴ Ömer Diler, **İslamic Mints**...,s.1305vd; Mustafa Şahin, **Ortaçağda Herat**...,s.232vd.

SONUÇ

Stratejik bakımdan önemli bir konumda yer alan Afganistan, Türkistan'ın güneybatıya doğru bir uzantısı görünümünde olup Gazne, Belh, Kandahar'ın yanı sıra Herat, tarih boyunca dönemin en önemli merkezleri olarak bölgede yer almışlardır.

Herat, günümüze kadar pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmış kültür, siyaset, sanat, edebiyat alanında muhteşem eserlerin meydana geldiği bir merkez olarak dikkati çekmiştir. Bulunduğu coğrafyadaki stratejik özelliğinden dolayı Türkistan'a kolayca erişim sağladığı gibi güneye ve batıya da açılan bir kapı vazifesi görmektedir. Coğrafi özelliklerinden dolayı bölgenin en önemli merkezlerinden biri olan Herat Hindistan, İran ve Türkistan'a giden yolların kesiştiği noktadır. Şehrin kuruluş tarihi çok eski zamanlara dayanmakla birlikte buranın kim tarafından kurulduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre etrafında sağlam bir kale duvarı veyahut sur bulunan şehrin içi bayındır olup etrafında bir dış mahal bulunurdu. Binaları çamurdan olan Herat şehrinde pek çok irili ufaklı ilçe, köy, kasaba ve küçük yerleşim yeri yer almaktadır.

Herat, bilinen en eski ismi ve anlamı ile ilgili pek çok iddia bulunmasının yanı sıra M.Ö. X ve IX. yüzyıllarından başlamak üzere pek çok devletin gelip yerleştiği ve kendisinden izler bıraktığı bir noktadır. Gazneliler Devletinin hâkimiyetinden önce Medler, Persler, Makedonyalı İskender, Slevkuslar, Greko-Baktirian Devleti, Sakalar, Yüeciler, Kuşanlar, Sasaniler, Akhunlar, Göktürk ve Uygurların gelip geçtiği ve kendisinden izler bıraktığı bu bölge, islam dininin yayılması ile birlikte islam ordularının da Horasandaki önemli bir uğrak noktasını teşkil etmiştir.

Samanoğları'nın dağılma döneminde kurulmuş olan Gazneliler, ilk Türk-İslam Devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip olup iki asrı geçen hâkimiyet dönemlerinde Afganistan, Horasan ve özellikle de Kuzey Hindistan da büyük bir güç olarak varlıklarını kuvvetle hissettirmişlerdir. Bu bölgelerde İslam'ın yayılması için çabalar sarf etmişlerdir. Onların bu gayretleri, ileriki yüzyıllarda bölgede müslüman Türk varlığının silinmez izlerinin kalmasına yardımcı olması yanında, geniş yerli toplulukların da islamla müşerref olmalarını sağlamıştır. Gaznelilerin hâkimiyet tesis ettiği devletin ikinci başşehri konumunda olan, şehzadelerin yaşadığı Herat şehrindeki

Gazneli varlığı, Samanoğulları Devletinde bir gulam olan ve devletin temelini atacak Sebüktegin ile başlamıştı.

Herat, Gaznelilerin ikinci başkenti olmasının yanı sıra askeri karargâh noktalarından olup Hindistan'a giden ticaret yollarının açıldığı kilit bir noktada yer almaktadır. Aynı zamanda Herat'ın kontrolü başkent Gazne'nin de emniyeti anlamına gelmekteydi. Burası Gur ve Hindistan seferleriyle, dönemin bir diğer gücü olan Karahanlılar ile mücadelede de askeri üs olmuş, bölgedeki sorunların giderilmesinde katkılar sağlayan bir noktaya dönüşmüştür.

Sultan Mahmud'un ölümünün ardından hükümdarlığa geçen Mesud için Herat şehrinin ayrı bir önemi vardı. İdari merkez olan bu şehre 1016 yılında babası tarafından Herat valiliği görevine getirilen Mesud, 1020 yılında Gur seferindeki büyük başarılarından sonra babası ile arasının açılması sonrası Multan'a gönderilip hapsedilmiş ancak daha sonra affedilerek tekrardan ikinci defa Herat valiliğine atanmıştır. Mesud idari, askeri anlamda son derece öneme haiz olan bu şehrin korunmasının önemli olduğunun bilinciyle babasının ölümü üzerine Herat'a gelerek meseleleri buradan takip etmeyi uygun görmüştür.

Bahse konu olan bu dönemde Selçuklular Harezm'de oturamaz hale gelince Gazneliler'den izinsiz Ceyhun'u aşarak Merv, Serahs ve Ferave yörelerini kontrol altına almışlardır. Daha önce buraya gitmiş olan Türkmen grupların da kendilerine katılmasıyla sayıları hızla artarken Herat, Selçuklular ile mücadelede gerek askeri üs konumu gerekse de antlaşmaların yapıldığı yer olarak önemini muhafaza etmiştir. Sultan Mahmud döneminde Selçuklulara uygulanan katı politikayı devam ettirmeyen Sultan Mesud, Nesa, Telhab ve Serahs savaşlarıyla Selçuklu tehdidine karşı çözüm aramış nihayetinde 1040 Dandanakan savaşı ile Selçuklulara mağlup olarak elinde olan toprakları kaybederken Herat da Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.

Devleti yeniden diriltmek ve kaybetmiş oldukları toprakları tekrar kazanma arzusunda olan Mevdud, Herat'taki Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan ayaklanmayı da fırsat bilerek harekete geçerken Çağrı Bey'in kızıyla evlenerek Selçuklular ile münasebetlerini sıcak tutmak istemiştir. Ancak Çağrı Bey Oğlu Alparslan'ı

görevlendirerek Gazneli kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratarak şehir tekrardan Selçuklu hâkimiyetine almıştır.

Herat, ilim ve kültür bakımından Türk-İslam kültür ve medeniyetinin de ilerlemesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Herat, döneminin yoğun kültür birikiminden nasibini almış ve birçok ilim adamının yetiştiği ve uğrak yeri olan bir coğrafyaya dönüşmüştür. Firdevsi, Ebu'l-Kasım Hasen b. Ahmed Unsuri-i Belhi, Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevi el-Başani Kadı Mansur Ebu'l-Kasım Şemsü'l-Küfat Ahmed b. Hasen el-Meymendi, Ascedi, Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensari el- Herevi Gazneli döneminde Herat'a uğramış veyahut burada yaşamış ilim adamlarından sadece bir kaçıdır.

Samogulları devletinin ortadan kalkmasından ardından bu devletin bıraktığı kültürel mirasın üzerine oturmuş olan Gazneliler, bölgede var olan kültürel ihtişamı yükselirken Herat şehri de bu gelişmelerden nasibini almıştır. Kültür, sanat, edebiyat ve mimari alanlarında ihtişamın yaşandığı bir çağ olarak tarihte yerini alan bu devirde Herat da büyük camiler, saray, hayır kurumları, medreseler, kütüphaneler gibi birçok eserin yanında halı dokumacılığı, altın işlemeciliği, dokumacılık vs gibi alanlarda da son derece önemli eserler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı bakımından Türk-İslam kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Herat şehri askeri, sosyal siyasi, kültür başkenti olarak tarihteki yerini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

AFZALİ, Ser Muhakkık Muhammed İslam, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389.

AĞACANOV, Sergey Grivoviç, **Oğuzlar**, (nşr., Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2004.

AĞARI, Murat, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar(Doğu Gelişimi ve Temsilcileri)**, İstanbul 2002.

AHMAD, Fazl, **Mahmood of Ghazni**, Central Training College, Lahor 1957.

AHMAD, M. Aziz, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi(1206-1290)**, Lahor 1949.

AHMAD, M. Aziz, **Siyasi Tarih ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu**, (nşr., Tansu Say), İstanbul 1950.

AHMED, Nizamüddin, **Tabakat-ı Ekberi I**, (Tashih B.D), Bengal 1927.

AKA, İsmail, **Şahruh Mirza ve Zamani(1405-1447)**, Ankara 1994.

AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 2014.

AKBULUT, Dursun Ali, *“Kionit/Hyan ve Eftalitler Çağında Maveraiinnehr ve Horasan’da Türkler”*, **Türkler I**, Ankara 2002, s.832-846

AKBULUT, Dursun Ali, **Arap Fütuhatına Kadar Maveraiinnehr ve Horasan’da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. YY.)**, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 1984.

AKGÜNDÜZ, Hasan, **Osmanlı Medrese Sistemi**, İstanbul 1997.

AKKURT, Mehmet, **Afganistan’ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler**, İstanbul 2005.

ALBAYRAK, Recep, **Türklerin İranı Yakın Gelecek II**, Ankara 2013.

ALİ, Muhammed, **A Cultural History of Afghanistan**, Kabil 1964.

ALLANJ.-HHAİNG, T.W.-DODWELL, H.H., **The Cambridge Storter History Of İndia**, (nşr., H.H.Dodwell), Delhi 1969.

ALTUNGÖK, Ahmet, **IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk Fars İlişkileri**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2007.

ANAMERİÇ,Hakan-RUKANCI, Fatih,“*XI-XVI Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim*”,**Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi XXIII/2**, 2007, s.35-56

ANAT, Yakut-YILMAZ, Ahmet, **Karahanlılar Tarihi**, İstanbul 2003.

APAK, Âdem, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)**, İstanbul 2008.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, **Dağın efendisi Hassan Sabbah ve Alamut**, İstanbul 2012.

ASHE, M., **Personel Records of the Kandahar Campaign**, London 1881.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı El Kitabı**, İstanbul 1993.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul 2000.

ATALAY, Mehmet, “*Unsurı*”, **DİA/XLII**, İstanbul 2013, s.162-163

ATEŞ, Ahmed, “*Batini*”, **İA/II**, Eskişehir 1997,s.339-342

ATEŞ, Ahmed, “*İbn Abbad*”, **İA/V/II**, Eskişehir 1997, s.692-693.

AYAN, Engin, “*Gurluların Menşei Meselesi*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/16**, (Kış 2016), s.38-45

AYAN, Ergin,“*Büyük Selçuklu Devletinin Temelleri Atılırken Siyasi Mesruiyet Süreci*”,**Odü Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi III/5**, Ordu 2012, s.17-37.

BABUR, Zahirü’ d-din Muhammed, **Vekayi; Baburun Hatıratı II**,(nşr., Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1987.

BALTACI, Cahid, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1997.

BALUCH, N.A.,**Ghaznawid and Ghurid Sultans (376-599/997-1206) Road To Pakistan**,(nşr., M.Said, S.M.Haq, S.Mujahid, A.Z.Khan), Karachi 1990.

BARTHOLD, V.V.,“*Saffariler Tarihi Hakkında*”,(nşr.,M.A.Köymen),**Belleten VII/26**, Ankara 1943, s.319-340

BARTHOLD,V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**,(nşr.,Hasan Dursun), Ankara 1990.

BARTHOLD, V.V.,“*Herat ve Herirud Boyu*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.27, İstanbul 1973,s.179-192.

BARTHOLD. V.V., “*Alptegin*”, **DİA/II**, İstanbul 1989, s.525-526

BARTHOLD, V.V. , “*Buşenc*”, **İA/II**, İstanbul 1979, s.825-826

BARTHOLD, V.V., “*Bamiyan*”, **İA/II**, Eskişehir 1997,s.296-298

BARTHOLD, V.V., “*Abdu’l-melik*”, **İA/I**, Eskişehir 1997,s.97-98

BARTHOLD, V.V., “*Alptegin*”, **İA/I**, Eskişehir 1997, s.686-687

BARTHOLD, V.V., “*Tâhirîler*”, **İA/XI**, İstanbul 1987,s.636-637.

BAYSA, Dilek, **Kuşanlar Döneminden Selçuklu Dönemini Sonuna Afganistan Şehirleri**, (Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarih Programı, Basılamamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi I**, Ankara 1987.

BEDİRHAN, Yaşar, **Ortaçağ Tarihi**, Konya 2007.

BEHRE, Veli Şah, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391.

BELENİTSKY, A., **Central Asia**,(nşr., J. Hogarth), London 1969.

BELLEW, H.W., **Afghanistan and the Afgans**, London 1879.

BELLEW, H.W.,**Journal Of A Politikal Mission To Afghanistan İn 1857 Under Major(Now Colonel) Lumsden With A Account Of The Contry And People**, London 1865.

BELLEW, H.W.,**The Races Of Afghanistan**, Calcuta 1871.

BEVERİDGE, H., **History of İndia I**, London Tarihsiz.

BİLGİN, Beyza, **Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din dersleri**, Ankara 1980.

BİRİŞİK, Abdülhamit, “*Medreseler*”, **DİA/XXVIII**, İstanbul 2003, s.327-333.

BLAİR, Sheila-Bloom, JONATHAN, **Doğunun İlk İmparatorlukları ve Guriler**,(nşr., Markus Hattstein-Peter Delius),**İslam Sanatı ve Mimarisi**, Ankara 2007.

BORAN, Ali, **Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri**, Ankara 2001.

BOSWORTH, Clifford Edmond, **History of Ghaznavids**, Beyrut 1973,(Farsça nşr., Hassan Anousheh), **Tarikh-i Gaznaviyan**, Tahran 1372.

BOSWORTH,Clifford Edmund, “*The İmperial Policy of The Early Ghaznavids*”, **Afghanistan and Central Asia**, London 1977.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten İran**, Beyrut 1973.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*The Tahirids And Saffarids*" and "*The Early Ghaznavids*", **The Cambridge History of Iran IV**, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited by Richard Nelson Frye), Cambridge 1975.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*The Early Islamic History of Ghor*", **Central Asiatic Journal VI**, 1961.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*The Political and Dynastick History of The Iranian World(A.D.1000-1217)*", **The History of Iran V**, The Saljuq Periods, Cambridge 1968.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Turco Mongol Prattice Amongst The Early Ghaznavids*", **The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia**, London 1977.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Earsten Caliphate(994-1040)**, Edinburg 1963.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz**, Newyork 1994.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The Later Ghaznavids Splendour and Decay The Dynasty İn Afganistan And Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The Later Ghaznavids, Splendour and Decay. The dynasty in Afganistan And Notherdam İndia 1040-1186**, Newyork 1977.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*The Titulature of the Early Ghaznavids*", **The medival history of İran, Afghanistan and Central Asia**, London 1977.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Khurasan*", EI²

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Badgis*", EI², III

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Ghurids*" EI²

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Nuh II*", EI², VIII

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Sâmânids*", EI², VIII

BOSWORTH, Clifford Edmund, "*Toghril (I) Beg*", EI²

BOZKURT, Nebi-YÜKSEL, Ahmet Turan, "*Kervan*", **DİA/ XXV**, İstanbul 2003, s.298-299

BROCKELMANN, Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (nşr., Neşet Çağatay), Ankara 1992.

BÜCHER, V.F., "*Samaniler*", **İA/X**, Eskişehir 1997, s.140-143.

C.E.STEWART, Clonel, “*And Montly Recard Of Georaphy The Herat Valley And The Persian Berder, From The Herirud To Sistan*”, **December 14 Th.1885**.

CAHEN,Claude,**İslamiyet(Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)**, (nşr.,E.M. Erendor), Ankara 1990.

CAHUN, L., **Introduction L’histoire De L’Asie**, Paris 1986.

CAN, Yılmaz-Gün, Recep, **İslam Sanatına Giriş**, İstanbul 2009.

CANTAY, Gönül, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, (Kervansaraylar, Anadolu’da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi)**, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1974.

CASSAR, Bender J., **Ghazni**, Kabil 2011.

CEMALİ, Menuçehr, **Pejuheş Der Şehname Kiumars ve Hushang der Bare-yi Şahname-i Firdevsi**, London 1995.

CHANNING, E.,“*Roads From India To Central Asia*”, **Science V/117** (May. 1885),s.360-371.

CÖHCE Salim,“*İlk Çağda Hindistan’da Türk Varlığı*”,**Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I**, Malatya 2001,s.9-22

CÖHCE, Salim, “*Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı*”, **Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı) IX/27**, Ankara 1996, s.123-129.

CÖHCE, Salim, **İlk Türk İslam Devletleri**, Eskişehir 2013.

CÖHCE, Salim, **Şemsi Melikleri**,(Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986.

CÖHCE, Salim, **Türk Tarihine Giriş**, Elazığ 1995.

CÖHCE,Salim,“*Delhi Türk Sultanlığı’nın Kurucusu Kudbed-Din Ayberg’in Hayatı ve Şahsiyeti*”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı**, S.5, Elazığ 2000,s.13-24.

CÖHCE,Salim,“*Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.816-822.

CZEGLEDY, Karoly, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batı’ya Göçleri**,(nşr.E.Çoban), İstanbul 1988.

ÇALIŞKAN, Esra **Harizimşahlar ve Gurlular Arasındaki İlişkiler**,(Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2017.

ÇEÇEN, Anıl, **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2006.

ÇEÇEN, Kazım, “*Köprü*”, **DİA/XXVI**, İstanbul 2002, s.252-255

ÇETİN, Osman, “*Horasan*”, **DİA/XVIII**, İstanbul 1998, s.234-241.

ÇETİN, Osman, **Türk-İslam Devletleri Tarihi**, İstanbul 2010.

ÇETİNKAYA, Bülent, **Ortaçağ İslam Dünyasında Ribat(VII-XIII. Asırlar Arası)**,(Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2003.

ÇİMEN, Ali-GÖĞEBAKAN, Gökür, **Tarihi Değiştiren Savaşlar**, İstanbul 2007.

ÇORUHLU, Yaşar, **Türk-İslam Sanatının ABC’si**, İstanbul 2000.

D’OHSSON, A.Konstantin, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz Han**, İstanbul 2008.

DAMES, M. Longworth “*Efganistan*”, **İA/IV**, İstanbul 1997, s.133-166.

DAMES, M. Longworth, “*Gazne*”, **İA/IV**, İstanbul 1997,s.741-742.

DAMES, M. Longworth, “*Gazneliler*”, **İA/IV**, İstanbul 1997,s.742-748.

DAMES, M. Longworth, “*Gur*”, **İA/IV**, İstanbul 1997,s.826-830.

DAMES, M. Longworth, “*Kandehar*”, **İA/VI**, İstanbul 1977,s.154-155.

DEMİR, Mustafa, **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya 2004.

DEMİRCİ, Muhsin, “*Herevi*”, **DİA/XVII**, İstanbul 1998,s.221-222.

DEVLET, Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul 1989.

DEVLETŞAH, **Tezkkiretü’s-Şuara (Tezkere-i Devletşah) I**,(nşr.,Necati Lugal), İstanbul 1997.

DEVLETŞAH, **Tezkkiretü’s-Şuara(Tezkere-i Devletşah) III**, (nşr.,Necati Lugal), İstanbul 1997.

DİLER, ÖMER, **İslamic Mints İslam Darp Yerleri II**,(nşr.,E.N.Diler,J.C.Hinrichs-G.Kürkman), İstanbul 2009.

Do HOSSON, Baraon C.A., **Moğol Tarihi**,(nşr.,Ekrem Kalın, Qilyas şükürov), İstanbul 2006.

DURAK, Neslihan, “*Afganistan’da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi*”, **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan**,(nşr., H.Alan-A.Kara-O.Yorulmaz), İstanbul 2008,s.253-275.

DURAK, Neslihan, “*Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler*”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (nşr., Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002,s.27-46.

DURAK, Neslihan, “*Geçmişten Günümüze Afganistan’da Türkler*”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı II**, (Eylül-Ekim 2013), Ankara 2013, s.2780-2792.

DURAK, Neslihan, **Hindistan’ın Kuzeyine Yapılan Seferler**, Ankara 2000.

DURAK, Neslihan, **Hezâreler/Hazaralar**, Malatya 2008.

DUNBAR, G., **A History of India from Earlest Times to the Present Day**, Delhi 1990.

EATTON, R.M., **The Rise Of İslam and The Medival Bengal Fronter(1204-1760)**, London 1993.

ECER, A.Vehbi, **İslam Tarihi Dersleri II(Dört Halife Dönemi)**, Kayseri 1995.

EKBER, N.Necef, **Karahanlılar**, İstanbul 2005.

EL-BELAZURİ Ahmed B. Yahya, **Fütuhu’l Buldan**,(nşr., Mustafa Fayda), Ankara 1978.

EL-BEYHAKİ, Ebu’l Fazl Muhammed b. Hüseyin Katib, **Tarih-i Beyhaki** (nşr., Said Nefisi), İntişarat-ı Kitabhane-i Senai, Tahran 1319.

EL-BEYHAKİ, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Katib, **Tarih-i Beyhaki(Be-ihtimam Gani Feyyaz)**, Tahran 1324.

EL-BEYHAKİ, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Katib, **Tarih-i Beyhaki** (Telif, Nasır-ı Hüsrev), Tahran 1333.

EL-BUNDARİ, Feth b. Ali b. Muhammed, **Zubdat el-Nusra ve Nuhbet el-Usra**,(nşr., Kıvameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999.

EL-CÜZCANİ, Minhaceddin Osman B. Muhammed, **Tabakat-ı Nasırı I**,(Tsh., Abdülhayy Habibi), Kandehar, 1342, (İng. nşr. H.G. Raverty), Yeni Delhi 1970.

EL-CÜZCANİ, Minhaceddin Osman B. Muhammed, **Tabakat-ı Nasırı II**,(İng. nşr., H.G. Raverty), Yeni Delhi, 1970.

EL-HAMEVİ, Yakut b. Abdullah, **Mu’cemü’l Buldan I**, Beyrut 1397.

- EL-HAMEVÎ, Yakut b. Abdullah, **Mu'cemü'l Buldan II**, Beyrut 1397.
- EL-HAMEVÎ, Yakut b. Abdullah, **Mu'cemü'l Buldan III**, Beyrut 1397.
- EL-HAMEVÎ, Yakut b. Abdullah, **Muce'mü'l-Buldan IV**, Beyrut 1397.
- EL-HAMEVÎ, Yakut b. Abdullah, **Mu'cemü'l Buldan V**, Beyrut 1397.
- EL-HEREVÎ, Seyf Bin Muhammed b. Ya'kub, **Tarihname-yi Herat**, Tahran 1373.
- EL-HÜSEYNÎ, Sadrud-din Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır, **Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye**,(nşr., Necati Lugal), Ankara 1999.
- EL-İSFİZARÎ, Muinüddin Muhammed Zemçi, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat I**, (Tsh.,Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338.
- EL-İSFİZARÎ, Muinüddin Muhammed Zemçi, **Ravzatü'l-Cennat fi Ovsaf-i Medineti'l-Herat II**, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), Tahran 1338.
- EL-İSTAHRÎ, Ebu İshak b. Muhammed el-İstahri el-Kerhi, **Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik**,(nşr.,M.J. De Goeje), Leiden 1967, (nşr.,Ramazan Şeşen), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, (nşr.,Yusuf Ziya Yörükân), **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler**, İstanbul 2004.
- EL-MAKDİSÎ, Ebu Nasr el-Mutahhar b. Tahir, **Ahsanü't-Tekasim fi Ma'rifat el-Ekalim**, (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions),(Trans.,B. Collins), Devha (Doha)1998,(nşr.,Ramazan Şeşen **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**), Ankara 2001.
- EL-MÜSTEVFÎ, Ahmed b. el-Atabek Taceddin Ebû Bekr Hamdullah, **Târih-i Güzide**, (nşr., E.G. Browne), Leiden 1910.
- EL-UTBÎ, Ebu Nasr Muhammed B. Abdülcabbar, **Tarih-i Yemini I**, (Şerh., Şeyh El-Menini), Kahire 1869,(Frs. nşr., Curfedakarani) **Tercüme-i Tarih-i Yemini**,(nşr.,Cafer Şiar) Tahran 1345.
- ERASLAN, Sadık, **Sosyopolitik Açidan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ankara 1999.
- ERDOĞAN, Coşkun, "*Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi(1017-1041)*", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal Of Social Sciences**, Haziran 2013,s.144-180.
- ER-RAVENDÎ, Muhammed Ali b. Süleyman, **Kitab-ı Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur**,(nşr., Muhammed İkbâl-Tashihat-ı Nazım Mücteba Meynovi), Tahran 1333,(nşr., Ahmed Ateş), **Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur I-II**, Ankara 1999.

- ERSEVEN, Celal Esad, **Türk Sanatı**, İstanbul 1970.
- ET-TABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir, **Tarih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi), I-IV**,(nşr.,Z. K.Ugan-A. Temir), Ankara 1955.
- ET-TABERİ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, **Tarih-i Taberi IV**,(nşr.,Faruk Gürtunca), İstanbul 2010.
- EYİCE, Semavi, "*Kale*", **DİA/XXIV**, İstanbul 2001,s.234-242.
- FAZLI, Mehmet,**Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna**, (nşr. Kenan Karabulut), İstanbul 2007.
- FAZLI, Mehmet, **Afganistan'a Seyahat**, (nşr.,Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008.
- FERDINAND, Justi, **The Life and Legent of Zarathushtra Avesta, Pahlavi and Ancient Persian Studies**,(Ed.Shams-ul-Ulema Dastur Peshotanj, Behram J., Sanjana, M.A., P.H.D), Strazburg-Leipjig 1904.
- FRASER, W.K.-Tytler, **Afghanistan, A Study of Political Devolepments in Central Asia**, London 1950.
- FRASER, Kerr-Tytler, "*Afghanistan: A Brief Description*", **Journual of The Royal Central Asia Society XXIX**, 1942.
- FLETCHER A., **Afghanistan Highway of Conquest**, New Delhi 1966.
- FRYE, Richard Nelson, "*The Sāmānids*", **The Cambridge History of İran IV**, Cambridge 1993.
- FRYE, Richard Nelson, **Buhara-Orta Çağın Başarısı**,(nşr., Hasan Kurt), Ankara 2000.
- FRYE, Richard Nelson, **The Heritage of Persia**, London 1962.
- FRYE, Richard Nelson, **The Heritage of Persia**, London 1962.
- FUND, James G. Forlung, **The Arab Conquest in Central Asia**, London 1923.
- FURUZANİ, Seyid Ebu'l Kasım, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, Tahran 1384.
- GANGULY D.C., "*Ghaznavis İnvansion*",(nşr., R. J. Majumdar), **The Struggle For Empire V**, Bombay 1957.
- GARTWAİTE, Gene R.,**İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze**, (İng. nşr., Fethi Aytuna), İstanbul 2011.

GENÇ Reşat, **“Karahanlılar”**, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI**, İstanbul 1992.

GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul 1981.

GERDİZİ, Abdulhay b. Dahhak, **Zeynü’l Ahbar-Tarih-i Gerdizi**,(nşr.,Abdu’l-hayy Habibi), Tahan 1363.

GERDİZİ, Abdulhay b. Dahhak, **Zeynü’l-Ahbar-Tarih-i Gerdizi**, (nşr., Abdu’l-hayy Habibi), Kabil 1347.

GERDİZİ, Ebu Said Abdu’l Hay b. El Zahhak B.Mahmud, **Tarih-i Gerdizi-Zeynü’l Ahbar**,(nşr., Aga Muhammed Han Kazvini), Tahran 1327.

GHAFAUR, M.A., **The Gorids History, Culture and Administation**543-612/1215-1216, Hamburg 1960.

GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen, **Orta Asya’da Arap Fütuhâtı**, (nşr., M. Hakkı), Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.

GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen, **The Arab Conquestion Central Asia**, New York 1970.

GİLLETT, Michael, **“Afghanistan”**, **Journal Of The Royal Central Asia Society** LIII, London 1966.

GÖK, Halil İbrahim-Coşkuner, Fahrettin, **Tarih-i Ali Selçuk Anonim Selçukname**, Ankara 2014.

GÖKSU, Erkan **“Tarih-i Güzide’ye Göre Samaniler”**, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Ankara 2011, s.151-177.

GÖKSU, Erkan, **“Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”**, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.191, Nisan 2011,s.97-116.

GÖKSU, Erkan, **“Tarih-i Güzideye göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Beg dönemi”**, **History Studies Volume 3/1**, 2011,s.289-300.

GÖKSU, Erkan, **Tabakat-ı Nasiri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harzemşahlar, Minhac-i Sirac el Cüzcani**, Ankara 2015.

GÖMEÇ, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011.

GRABAR, Oleg, **İslam Sanatının Oluşumu**, (nşr., Nuran Yavuz), İstanbul 2004.

GRECARD, Fernand, **Asyanın Yükselişi ve Düşüşü**,(nşr., O. Yüksel), İstanbul 1992.

GUBAR, Mir Gulam Muhammed, **Afganistan der Mesir-i Tarih**, Kabil 1967.

GUHA, A., **Central Asya**, New Delhi 1970.

GÜL, Ahmet, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l- Hadislerin Yeri**, Ankara 1997.

GÜLENAZ, Nursel, **Batılılaşma Dönemi İstanbul'da Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul 2001.

GÜLER, Ali, AKGÜL, Suat, **Herkes için Türk Tarihi**, Ankara 2013.

GÜNAY, Ünver-GÜNGÖR, Harun, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul 2007.

GÜRAN, Ceyhan, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlarının Mimarisi**, İstanbul 1976.

GÜRÜN, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1984.

GÜVEN, İsmail, *“Türkiye Selçuklularında Medreseler”*, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, XXXI/1, Ankara 1988, s.125-146.

GOPALAKRISHNAN, R., **The Georaphy and Polities of Afghanistan**, New Delhi 1982

HABİB, M., **Sultan Mahmud Of Ghazni**, Delhi 1970.

HABİBİ Abdülhey, **Tarih-e Muhtasar-e Afganistan Ez Zamanha-ye Kadim Ta İstiklal**, Kabil 1387.

HABİBİ, Abdülhey, **Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam**, Kâbil 1367.

HAİG, T.W., *“Saffariler”*, **İA/X**, Eskişehir 1997,s.59-60.

HAİG, T.W., *“The Arap Conquestof Sind”*, **The Cambridge History of İndia III**, Delhi 1958

HAİG, T.W., *“Mu'izz-ud-din Muhammed bin Sam of Ghur and The Earier Slave Kings of Delhi”*, **The Cambridge History of İndia III**, Delhi 1958.

HAİG, T.W., *“Yemini Daynasty Of Ghazni and Lahor”*, **Cambridge History Of İndia III**,(nşr., H.H. Dodwell), Cambridge 1958.

HAİG, T.W., *“Yemini Dynasty Of Ghazni And Lahor”*, **Cambridge History Of İndia III**,(nşr., H.H. Dodwell), Delhi 1958.

HANCI, Emir Hüseyin, *“Ferzendan-ı Sebüktegin-i Gaznevi”*, **w.w.w.ırantarikhi.com**.

HANCI, Emir Hüseyin, *“Sultan Mesud-u Gaznevi”*, **w.w.w.İrantarikhi.com**.

HARTMANN, Richard, *“Belh”*, **İA/II**, Eskişehir 1997,s.485-487.

HARTMANN, Richard, “*Cürcan*”, **İA/III**, Eskişehir 1997, s.245-26.

HATEMİ, Ahmed, “*Firdevsi ve Şahname*”, **Ketab-ı Mah-ı Edebiyat**, S.25, Tahran 1388.

HAUSSİNG, H.Wilhem, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (nşr., Müjdat Kayayerli), Kayseri 1997.

HUFFMAN, Arthur V., “*The Administrative and Social Structure of Afghan Life*”, **Journal of the Royal Central Asia Society XXXVIII**, 1951.

HIZLI, Mefahil, “*Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II/2**, Bursa 1987, s.25-46

HİLMİ, Ahmed Kemalleddin, **Es-Selacika Fi't-Tarih-i ve'l-Hadra**, Kuveyt 1986.

HİNZ, Walther, **İslam Ölçü Sistemleri**, (nşr., Acar Sevim), İstanbul 1990.

HONDMİR, Gıyasüddin b. Hümamüddin, **Tarih-u Habibu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer II**, Tahran 1333.

HONİNGMAN, E., “*Nişapur*”, **İA/IX**, Eskişehir 1997, s.303-305.

HUDUD al-ÂLÂM MİNE'L-MEŞRİK İLE'L-MAĞRİB, (nşr., Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.

HUDUD al-ALAM, The Regions Of The World A Persdian Georaphy 372A.H-982A.D, (İng. nşr., V. Minorsky), London 1937.

HULM, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Hulm>.

HUNKAL, Ömer Soner “*Maveraünnehr’de Ali Tekin ve Oğulları: Kutlug Ordu Devlet(1020-1041)*”, **Bilig/40**, (kış/2007), s.35-77.

HUNKAN, Ömer Soner, **Türk Hakanlığı(Karahanlılar)766-1212**, İstanbul 2007.

HUSAIN,M-QURESHİ, İ., **A Short History Of Hindo-Pakistan**, Karachi 1960.

HUTTON, J, “*Central Asia*”, **From the Aryans to the Cossaack**, London 1875.

İBADİ, M.Qasim, “*Gazneli Devletinin Kültür ve Mimari Yapısına Kısa bir Bakış*”, <http://www.jayhon.com/turkce/?p=142>.

İBN BATUTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, **İbn Batuta Seyahatnamesi I**, (nşr., A.Sait Aykut), İstanbul 2004.

İBN HALDUN, **Mukaddime I**, (nşr., Süleyman Uludağ), İstanbul 1983.

İBN HALDUN, **Tarih-i İbn Haldun III**, Tahran 1383.

İBN HAVKAL, Muhammed b. **Suretü'l-Arz**,(nşr., M.J. De Goeje), Leiden 1967.

İBN HAVKAL, Muhammed b. **Suretü'l-Arz**,(nşr.,M.J.De Goeje), Leiden 1967, (nşr.,Yusuf Ziya Yörükan),**Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler**, İstanbul 2013.

İBN HURDADBİH, **el-Mesalik ve'l-Memalik**,(nşr., Murat Ağarı, **Yollar ve ülkeler kitabı**), İstanbul 2008.

İBNÜ'L CEZVİ, Ebü'l-Ferec Muhammed, **el- Muntazamfi Tarih-i Muluk ve Ümem**, XV,(Thk., Kadir Ata), Beyrut 1995.

İBNÜ'L ESİR, İzzeddin Ali b. Muhammed, **İslam Tarihi el Kamil fi't Tarih Tercümesi IX**,(nşr.,A.Özaydın), İstanbul 1987.

İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ali b.Muhammed, **el-Kâmil fi'l-Târih IX**,(nşr.,C.J. Tornberg), Beyrut 1979, (nşr.,Ahmet Ağırakça), **İslam Tarihi el-Kâmil fi'l-târih Tercümesi IX**, İstanbul 1986.

İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ali b. Muhammed, **el-Kâmil fi'l-Târih, XIII**,(nşr.,C.J. Tornberg), Beyrut 1979.

İBNÜ'L KESİR, **el Bidâye ven-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi) VIII**, (nşr.,Mehmet Keskin), İstanbul 1995.

İBNÜ'L-CEZVİ, Abdurrahman, **El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem**,(seçme, tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim), **El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem'de Selçuklular**, Ankara 2014.

JACKSON, A.V.W., “*The Persian Dominions in Northem India Down to the Time of Alexander’s Invansion*”, **The Cambridge History of India I**, Delhi 1955.

JONES, P.S., **Afghanistan Venture**, Son Antonio, Texas 1956.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Mahmud Gaznevi*”, **İA/VII**, Eskişehir 1997,s.173-183.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Selçuklular*”, **İA/X**, İstanbul 1997,s.353-416.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Gazneli Devleti(969-1187)Türk Dünyası EL Kitabı I, Coğrafya-Tarih**, Ankara 1992.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1991.

KALKAN, Tuğba, “*Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi* ”, **International Journal of Social Science Doi II/3**, 2015,s.523-538.

KANAR, Mehmet, “*Firdevsi*”, **DİA/XIII**, İstanbul 1996,s.125-127.

KANGRANİ, Münije, “*Firdevsi Der Ayine-yi Nigengerani-yi İrani*”, **Fasılname-yi Kemiyet-i Hüneri I**,Tahran 1395.

KARADENİZ, Yılmaz, **İran Tarihi(1700-1925)**, İstanbul 2012.

KARAKÖSE, Hasan, **Orta Çağ Tarih ve Uygarlığı**, Ankara 2002.

KAZVİNİ, Ebu Bekir b.Ahmed b.Nasr Hamdullah el-Mustevfi, **Nüzhet’ül Kulub**, (İng. Translated By. G.Le Starange), **Nuzhat al Qulub**, London 1919.

KAZVİNİ, Ebu Bekir b. Ahmed b.Nasr Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**,(nşr., E.G. Browne), Leiden 1919.

KAZVİNİ, Ebu Bekir b.Ahmed b. Nasr Hamdullah el-Müstevfi, **Tarih-i Güzide**, (tah., Abdü’l Hüseyin Nevahi), Tahran 1387.

KEPPEL, Roos, **Of The Tarikh-ı Sultan Mahmud-ı Ghaznavi Or The History Of Mahmud Of Ghazni**, Lahore 1908.

KHAN, Gulam Mustafa, “*A History of Behram Shaha of Ghazni*”, **İslamic Culture XXII**,(Ocak-Nisan 1949).

KİTAPÇI, Zekeriya, “*Sosyal ve Dini Yönleriyle İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraünnehir)*”, **Diyanet Dergisi XVII/5**, Ankara 1999,s.279-293.

KİTAPÇI, Zekeriya, **Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı ve Türkler (Talas Nazariyesinin Çöküşü)**, Konya 1980.

KİTAPÇI, Zekeriya, **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan I:İslami Türk Tarihine Giriş**, Konya 2005.

KONUĞU, Enver, “*Akhunlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002,s.828-831.

KONUĞU, Enver, “*Gazne*”, **DİA/XIII**, İstanbul 1996,s.479-480.

KONUĞU, Enver, **Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi**, Erzurum 1973.

KÖK, Bahattin, “*Gazneli Mahmut’la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler*”, **Ekev Akademi Dergisi I/2**,1998,s.117-126.

KÖSEOĞLU, Nevzat, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul 1990

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, “*Halaç*”, **İA/V/I**, İstanbul 1988,s.109-116.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, “*Vakfa Ait Tarihi Islahlar Ribat*”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1942, s.332-350.

KÖYMEN, Mehmet Altay **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı) III**, Ankara 2001.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri**, Ankara 2000.

KULKE, H.-ROTHERMUND, D., **A History Of India**, London 1990

KURT, Hasan, **Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, Ankara 2002.

KURTULUŞ, Rıza, “*Cürcan*”, **DİA/VIII**, Ankara 1993, s.131-132.

KÜRKÇÜOĞLU, A.Cihat, **Şanlıurfa Camileri**, Ankara 1993.

LAL, K.S., **History of the Khalijs**, London 1967.

LANE, S. POOLE, **Medival India Under Muhammedan Rule (712-1764)**, London 1903.

LEWIS, Bernard, “*İsmaililer*”, **İA/V/2**, Eskişehir 1997, s.1120-1124.

LİGETİ, Louis, **Bilinmeyen İç Asya**, (nşr., Sadrettin Karatay), Ankara 1986.

LİTVİNSKY, B.A., **History of Civilicization of Central Asia III**, Yeni Delhi 1996.

MACMUN, G., **Afghanistan From Darius To Amanullah**, Edinburgh 1939.

MACMUNN, S.G., **Afghanistan from Dairus to Amanullah**, Edinburg 1929.

MAHAFFY, J.P., **Alexander’s Empire**, Newyork 1887.

MAHAJAN, V.D., **The Sultanate Of Delhi**, Delhi 1970.

MAHMUD, S.F., **AConscise History Of Indo-Pakistan**, Karachi 1992.

MAJOR, C. E. Yate, **Northern Afghanistan**, London 1888.

MARKHAM, C.R., “*Afgan Geography*”, **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, **XX/4**, London 1874.

MARKHAM, C.R., “*The Basin of the Helmund*”, **Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography**, **New Monthly Series I/III**, (Mar., 1879).

MASSIGNION, Louis, “*Karmatiler*”, **İA/VI**, Eskişehir 1997, s.352-359.

MERÇİL, Erdoğan, “*Alptegin*”, **DİA/II**, İstanbul 1989, s.325-326.

MERÇİL, Erdoğan, “*Ebü’l-Kasım Şemsü’l-küfât Ahmed b. Hasen el-Meymendi*”, **DİA/XXIX**, İstanbul 2004, s.504-505

MERÇİL, Erdoğan, “*Gazneliler*”, **DİA/XIII**, İstanbul 1996, s.480-484.

- MERÇİL, Erdoğan, “*Gazneliler*”, **Türkler IV**, Ankara 2002, s.579-502.
- MERÇİL, Erdoğan, “*Samaniler Devletinde Türklerin Rolü*”, **İÜ Tarih Dergisi**,(Hakkı Dursun Yıldız’a Hatıra), S.35, İstanbul 1994.
- MERÇİL, Erdoğan, “*Zemin-i Daver*”, **İA/XIII**, İstanbul 1978,s.515-518.
- MERÇİL, Erdoğan, **Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler(Siyaset Teşkilat ve Kültür)**, İstanbul 2014.
- MERÇİL, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1997.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993.
- MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**,(nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2004.
- MİLANİ, Abdoulhosein, “*Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty*” , **Research Journal of Recent Sciences IV/X**, Khuzestan 2015.
- MİRHAND, Hamîdüddin Muhammed b. Havendşah b. Mahmud el-Belhi, **Tarih-i Ravzatu’s Safa fi siret el-enbiya ve’l-müluk ve’l-hulefa IV**,(tashih ve tahşiye: Cemşid Kiyanfer), Tahran 1385.
- MİRHAND, Hamîdüddin Muhammed b. Havendşah b. Mahmud el-Belhi, **Ravzatu’s-Safa Müluk-i Gazneviye**, (Tercüme ve Notlar; Erkan Göksu), **Gazneliler**, İstanbul 2017.
- MİRZA, Ali Kuli, **Tarih-i Vakay-ı ve Sevanih-i Afganistan**, Tahran 1376.
- MOOKERJİ, R.K., **The Gupta Empire**, Bombay 1952.
- MOLESWORTH, G.N., **Afghanistan 1919**, London 1962.
- MURTEZAYİ, Menuçehr, “*Firdevsi ve Şehname*”, **Tahkek-i Ferdovski V**, Tebriz (tarihsiz).
- MÜDERİSOĞLU, Adnan-ŞEREFOĞLU Ş.K., **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1986.
- NACİ, Muhammed, “*Endişe-yi Siyasi-yi Firdevsi*”, **Neşr-i Firdevsi**,S.12,İran (tarihsiz).
- NARAIN, Awadh. K., “*Kuşan Devleti*”, **Türkler I**, (nşr., Murat Yaşar), Ankara 2002, s.822-828.
- NARAIN, Awadh. K., **The Indo-Grekeks**, Oxford 1957.

NAZIM, Muhammed, **Sultan Mahmud Gaznevi**, Kabil 1378.

NAZIM, Muhammed, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, Yeni Delhi 1971.

NERŞANİ, Ebu Bekir Muhammed b.Cafer, **The History of Bukhara**,(nşr., Richard N.Frey), **The Medieval of Americas**, Cambridge 1954.

NERŞANİ, Ebu Bekir Muhammed b. Cafer, **Tarih-i Buhara**,(Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara 2013.

NEVPESEND Seyid Muhammed-İSEVİ Hayri, “*Siyasetha-yi İktisadi-yi Nizamha-yi Hukumeti Samani ve Gaznevi*”, **Pejuheşname-yi Tarih-i İctima-i ve İktisadi**, S.2, Gilan 1392.

NİJJAR, B.S., **Pancab Under The Sultans(1000-1526)**, Delhi 1868.

NİZÂMÜ’L-MÜLK, Ebu Hasan Ali, **Siyasetname(Siyerü’l-Müluk)**,(nşr., Mehmet Altay Köymen), Ankara 2003.

NİZAMÜLMÜLK, Ebu Hasan Ali, **Siyasetname**,(nşr., Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul 2007.

NİZAMÜDDİN, Ahmed, **Tabakat-ı Ekberi I**,(Tashih B.D), Bengal 1927.

NOORULHAK, Ahmad Jawid, **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan’ın İslamlaşma Süreci**,(Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.

OFFİNOSKİ, S., **Afghanistan**, New York 2003.

ONAY, Ahmet, **Türkiye’nin Cami Profili**, İstanbul 2008.

ÖGEL, Bahaeddin, “*Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler*”, **DTCF Dergisi VI/4**, (Eylül-Ekim 1948),s.259-278.

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaeddin, “*Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çi’ler*”, **AÜDTCF Dergisi XV/1-3**, (Mart-Haziran-Eylül 1957),s.249-283.

ÖNGÜL, Ali, **Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, İstanbul 2014.

ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebi, “*Cami*”, **DİA/VII**, İstanbul 2003,s.46-56.

ÖNTÜRK, Vural, “*Saffari Emiri Yakub b. Leys’in Siyasi Faaliyetleri*”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı**, Van 2016, s.211-233.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, “*Türklerin İslâmiyet’i Kabulü*”, **DİA/XLI**, Ankara 2012,s.474-480.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Abdu’l-melik b. Nuh b. Nasr*”, **DİA/I**, İstanbul 1988, s.271-272.

ÖZCAN, Azmi, “*Kandehar*”, **DİA/XXIV**, Ankara 2012,s.293-294.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Maveraünnehir*”, **DİA/XXVIII**, İstanbul 2003, s.177-180.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Merv*”, **DİA/XXIX**, Ankara 2004, s.221-223.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Orta Çağ’da İran: Zaman ve Mekân*”, **Nâme-i Aşina V**, Ankara 2004.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Sistan*”, **DİA/XXXVII**, İstanbul 2009,s.274-276.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006.

ÖZKAN, Şerife, **Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi**,(Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Ana Bilim Dalı, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.

ÖZTÜRK, Oğuz Mete, **Geçmişten Günümüze Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2007.

PALABIYIK, Hanefi, “*Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler*”, **Türkler IV**, Ankara 2002,s.509-522.

PALABIYIK, Hanefi, **Gazneli Devleti Saray Teşkilatı**, (Erzurum Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora tezi), Erzurum 1986.

PALABIYIK, Hanefi, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler(Devlet ve Saray Teşkilatı)**, Ankara 2002.

PANİKKAR, K.M., **A Survey of Indian History**, Benglora 1954.

PAUL J., “*Histories of Herat V*”, **Encyclopedia Iranica Local Histories**, 2003.

PEACOOK, A.C.C, **Selçuklu Devletinin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum**, (nşr., Zeynep Rona), İstanbul 2016.

PEHLEVİNEJAT, Muhammed Reza-EZİDİ, Reza, “*Tecziye ve Tahlil-i Saht-ı Kelan Hamase-i Rüstem ve İsfendiyar-i Şahname-yi Firdevsi Ber Esas-i Kalbe Libu ve Valistegi*”, **Mecelle-yi Zeban ve Zebanşinasi**, Meşhed(Tarihsiz).

PIRLANTA, İsmail, “*Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi X/1**, Sivas 2011,s.387-402.

PIYADEOĞLU, Cihan, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, İstanbul 2012.

PIYADEOĞLU, Cihan, “*Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesud ile Olan Münasebetleri*”, **Tarih Dergisi**, S.43, İstanbul 2007, s.1-36.

PRASAD, I., **A Short History of Müslim Rule in İndia from the Conquest Of İslamn to the Death of Aurangzeb**, Allahabad 1931.

PRİTSAK, Omelyan, “*Kara-Hanlılar*”, **İA/VI**, İstanbul 1977,s.251-273.

PUYAN, Resul, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388.

RAMAZANİ, Rouhollah K., **The Northem Tier**, London 1966.

RAPOR: **Plan-ı İnkışaf-i Vilayet-i Herat**, Herat 1391.

RAPSON, E.J., “*The Scythianand Parthian Idvaders*”, **The Cambridge History of India I, Ancient India**, Delhi 1955.

RASONY, Lazszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

RAWLINSON, H.G., **A Concise History of the İndian People**, Oxford 1950.

REŞİDD’ÜD-DİN FAZLULLAH, **Camiü’t-Tevarih Selçuklu Devleti (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)**, (nşr., Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2014.

REŞİDÜ’D-DİN FAZLULLAH, **Camiü’t-Tevarih(Gazneliler Bahsi)**,(nşr.,Ahmed Ateş), Ankara 1999.

ROUX, Jean-Poul, **Büyük Moğolların Tarihi**,(nşr., Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2008.

ROUX, Jean-Poul, **Moğol imparatorluğu Tarihi**,(nşr.,Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

ROUX, Jean-Poul, **Büyük Moğolların Tarihi (Babür)**,(nşr.,Lale Arslan-Özcan),İstanbul 2008.

ROUX, Jean-Poul, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl**, (nşr., Aykut kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2007.

ROY, S., “*The Khalaji Dynasty*”, **The Delhi Sultanate**,(nşr.,R.C.Majumdar), Bombay 1960.

RUBEN, S.A., “*Military Station During The During Early Period Of Muslim Rule In Hind-Pakistan*”, **Pakistan Historical Society I/1**, 1953.

- RUSKA, Julius, “*Serahs*”, **İA/X**, Eskişehir 1997,s.502-503.
- SABAHUDDİN, Abdul **History of Afganistan**, New Delhi 2004.
- SABBİR, Seyid Hüseyin-ALVİ, Abdullah-RİZVİ, Absar Hüseyin, **Sovyet İşgali Altında Afganistan**,(nşr., İsmail Bosnalı-Abdullah Arslan), İstanbul 1982.
- SCHİNASİ, May, **Afghanistan at the Begining of the Twenticth Century**, Naples 1979.
- SADDIQI, İqtıdar Husain, “*Gurlular*”, **DİA/XIV**, İstanbul 1996,s.207-211.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “*Darphane*”, **DİA/VIII**, İstanbul 1993,s.501-505.
- SALEHİ, Kurosh-SHEKARİ, Fatemeh Amir, “*Reans And Consequenses Og Ghaznavid’sinvasion Of İndia*”, **Journal Of Subcontinent Researchess İniversity Of Sistan And Bahichestan V/15**,Summer 2013.
- SALİHİ, Peymane, “*Beresi-yi Nigareşnameha-yi Divan-i Risalet Der Asr-ı Gazneviyan, Ba Takiye-yi Tarih-i Beyhaki*”, **Fasılname-yi Guncine-yi Ostad**, Tahran 1396.
- SALMAN, Fikri, “*Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.16, 2006,s.111-126.
- SALMAN, Hüseyin, “*Toharistan*”, **DİA/XLI**, İstanbul 2012,s.214-215.
- SANGHAVEİ, H-MANSHARAMANI, L., **Aceient İndian History**, Bombay 1964.
- SARARI, P.-MAJUNDAR, R.C., “*The Turkhish Conquest Of Notherdam İndia*”, **The Struggle for Empire**,(nşr., R.C.Majundar),Bombay 1957.
- SARAY, Mehmet, “*Afganistan*”, **DİA/I**, İstanbul 1998,s.401-408.
- SARAY, Mehmet, “*Bedahşan*”, **DİA/V**, İstanbul 1992,s.291-292.
- SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1988.
- SARIKAYA, Yaşar, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul 2004.
- SARİANİDİ, V. I., “*Afghanistan*”, **History of Humanity Scientificand Cultural Development II**, London 1996.
- SASANPOUR Şehzad, “*Karboriha-yi Bağha-yi Asr-i Gaznevi Ba Takiye-yi Tarih-i Beyhaki*”, **Pejuheşname-yi Tarih**, S.34, Tahran(Tarihsiz).
- SEVİM, Ali, “*Dandanakan*”, **DİA/VIII**, İstanbul 1998,s.456-457.
- SEVİM, Ali, **El-Muntazam Fi Tarrihi’l Ümmem’de Selçuklular(H.430-485/1038-1092)**, Abdurrahman İbnü’l Cezvi, Ankara 2014.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 2014.

SMİTH, V.A., “*The Kushan or India-Scythian Period in Indian History*”, **JRAS**, 1903.

SİNOR Denis, **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul 2002.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları**,(nşr., Cemal Köprülü), Ankara 2011.

SRIVASTAVA, A.L., **The Delhi Sultanate**, Agra 1959.

STAMP, L.D., **Asia: A Regional and Economic Geography**, London 1952.

STEWART, Clonel C.E., “*And Montly Recard Of Georaphy The Herat Valley And The Persian Berder, From The Herirud To Sistan*”, **December 14 Th.**1885.

STRANGE, G.Le, **The Lands Of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia And Central Asia From The Moslem Conquest To The Time Of Timur**, Newyork 1873.

STRANGE, G.Le, **The Lands of The Eastern Calipte: Mesopotamia, Persia and Central Asia from Moslem Conquest To The Time Of Timur**,(Ed., Fuat Sezgin), Frankfurt Am Main: Institut Fur Geschichte der Arabich-İslamichen Wissenschaften, London 1993.

SUPULER, B., “*Ghaznavids*”, **El² II**, Leiden: Brill 1991.

SÜMER, Faruk, “*Dihkan*”, **DİA/IX**, İstanbul 1994,s.289-290.

SÜMER, Faruk, “*Selçuklular*”, **DİA/XXXIV**, İstanbul 2004,s.365-371.

SÜMER, Faruk, **Oğuzlar(Türkmenler)Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999.

SZUPPE, M., “*Herat*”, **History, Medieval Period, Encylopedia İranica**, London 2003.

ŞAHİN, Haşim-Arifoğlu Yunus, “*Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler*”, **Akademik İncelemeler Dergisi,(Journal of Academic Inquiries) VIII/3**, 2013,s.361-387.

ŞAHİN, Muhammet, **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2010.

ŞAHİN, Mustafa, “*Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama Ve Sulama Hukuku*”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2013,s.205-218.

ŞAHİN, Mustafa, **Ortaçağ'da Herat Bölgesi(Gaznelilerin Kuruluşundan Timurları Yıkılışına Kadar)**,(Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

ŞAHİN, Tahir Erdoğan, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi**, Ankara 2006.

ŞAKİR, Mahmud, **H.z Âdemden Bugüne İslam Tarihi III**,(nşr.,Ferid Aydın), İstanbul 1993.

ŞEBANKARAI, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Mecmau'l-Ensâb**,(Tashih, Mir Hâkim Muhaddis), Tahran 1376.

ŞEŞEN, Ramazan, “*Eski Araplara Göre Türkler*”, **Türkiyat Mecmuası XV**, 1968,s.11-36.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 2012.

Tarih-i Ali Sebüktegin.

TARN, W.W., “*Alexander, The Conquest of the far East*”,**Cambridge Ancient History VI**,(Ed., J.B.Bury vd.)Cambridge 1975.

TARN, W.W., **The Greks in Baktira and İndia**, Cambridge 1938.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2012.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “*Medreselerin Doğuş Zamanı ve İlk Kaynakları*”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Haziran 1988,s.269-278.

TATE, G.P., **The Kingdom of Afghanistan**, Delhi 1973.

TEKİNOĞLU, Hüseyin, **Geçmişten Günümüze Tarihe Hükmeden Millet Türkler**, İstanbul 2004.

TERYY, Allen, **Timurid Herat**, Wiesbaden 1983.

TEZCAN, Mehmet, “*Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler*”,**Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 2006,s.9-47.

TEZCAN, Mehmet, “*Kuşanların Menşei*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.790-816.

TEZCAN, Mehmet, “*Kuzey Hindistan Geçitleri I*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1**, Malatya 2001,s.95-112.

TEZCAN, Mehmet, **Kuşanlar Tarihi**,(Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Erzurum 1996.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Herat*”, **İA/V/I**, Eskişehir 1997,s.429-442.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Huen-Çang’a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi*”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV/I-II**, 1964,s.58-61.

TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türk İli ve Türkistan ve Yakın Tarihi I**, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, **Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Ankara 2012.

TOGAN, Zeki Velidi, **Oğuz Destanı(Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlilli)**, İstanbul 1982.

TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi**, İstanbul 1973.

TURAN, Osman, **Selçuklular ve Türk İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1980.

Türk Dünyası El Kitabı II-Dil Kültür Sanat, Ankara 1992.

TÜRKEŞ, Umay-Günay, **Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe**, Ankara 2007.

UĞURLU, Mustafa, **Münyatü'l-Guzat(Metin-İndex)**, Ankara 1984.

ULUÇAY, Çağatay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul 2012.

USLU, Recep, **“Herat”**, **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s.215-218.

USLU, Recep, **“Herat Cuma Camii”**, **DİA/XVII**, İstanbul 1998,s.218-219.

USLU, Recep, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**,(nşr.,Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002.

USLU, Recep, **Hicri I-II. Yüzyılda Horasan Tarihi**,(Uludağ Üniversitesi İslam Tarihi Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

USTA, Aydın, **Samaniler Devletinin Siyasi ve Kültürel Tarihi**, (MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Temmuz 2003.

USTA, Aydın, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni, (Samaniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007.

ÜÇOK, Bahriye, **İslam Tarihi; Emeviler-Abbasiler**, Ankara 1979.

ÜREMİŞ, Ali, **Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 2005.

VAMBERY A., **“The Georapial Normenclatura of the Disputed Country Between Merv and Herat”**, **prooceding of the royal geograph soci..VII**, London 1885.

VAROL, “M. Bahâüddin, **“İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi”**,**Selçuk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi**, S.18, Konya 2004,s.115-134.

VLOTEN, Gerlof Van, **Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar**, (nşr., M. Sait Hatipoğlu), Ankara 1986.

VOGELSANG, V., **The Afgans**, Oxford 2002.

WAHAB-Sahaista-YAUNGERMAN, Barry, **A Brief History of Afghanistan**, New York 2007.

WIET, G., **Bushandj also known as Fushandj, The Encyclopaedia of İslam** (Ed., H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht), Leiden 1986.

YAKUBOVSKİY, A., “*Merv*”, **İA/VII**, İstanbul 1972, s. 773-777

YAZICI, Nesimi, **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1992.

YAZICI, Orhan, **Modern Afganistan Devletinin Kuruluşu 1834-1922**, Malatya 2011.

YAZICI, Tahsin, “*Belh*”, **DİA/V**, İstanbul 1992, s. 495-496.

YAZICI, Tahsin, “*Büst*”, **DİA/VI**, İstanbul 1992, s. 495-496.

YAZICI, Tahsin, “*Cüzcan*”, **DİA/VIII**, İstanbul 1993, s. 96-97.

YAZICI, Tahsin, “*Mürzüban*”, **DİA/XXIX**, İstanbul 2004, s. 255-256.

YAZICI, Tahsin-ULUDAĞ Süleyman, “*Hace Abdullah Herevi*”, **DİA/XVII**, İstanbul 1998, s. 222-226.

YILDIRIM, Kürşat, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul 2003.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Abdullah b. Tahir*” **Makaleler II**, (nşr., E. Semih Yalçın-Selçuk Duman), Ankara 2005.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi II**, İstanbul 1989.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 2000.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976.

YILMAZ, Saim, “*Halife Mu'taz'ın Döneminde (279-289/892-902) Abbasî-Saffârî İlişkileri*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.9, Sakarya 2004, s. 79-103.

YİĞİT, Hale Çalım, **XVI. Yüzyılda Kandahar**, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2014.

YİĞİT, İsmail, “*Ribat*”, **DİA/XXXV**, İstanbul 2002, s. 76-79.

YURDUAYDIN, Hüseyin Gazi, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara 1971.

YAUNGERMAN, BARRY, **Figurative Art in Medieval Islam: And the Riddle of Bihzad of Herat (1465-1535)**, Paris 2004.

YUVALI, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri 1994.

YÜREKLİ, Tülay, **Samaniler**, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

ZAHODER, B., “*Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan*”, (nşr., İsmail Kaynak) **Belleten XIX/76**, Ankara 1995, s.491-525.

ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara 2002.

ZETTERSTEEN, K.V., “*Nuh II*”, **İA/IX**, Eskişehir 1997, s.344-348.

EKLER

Ek. 1

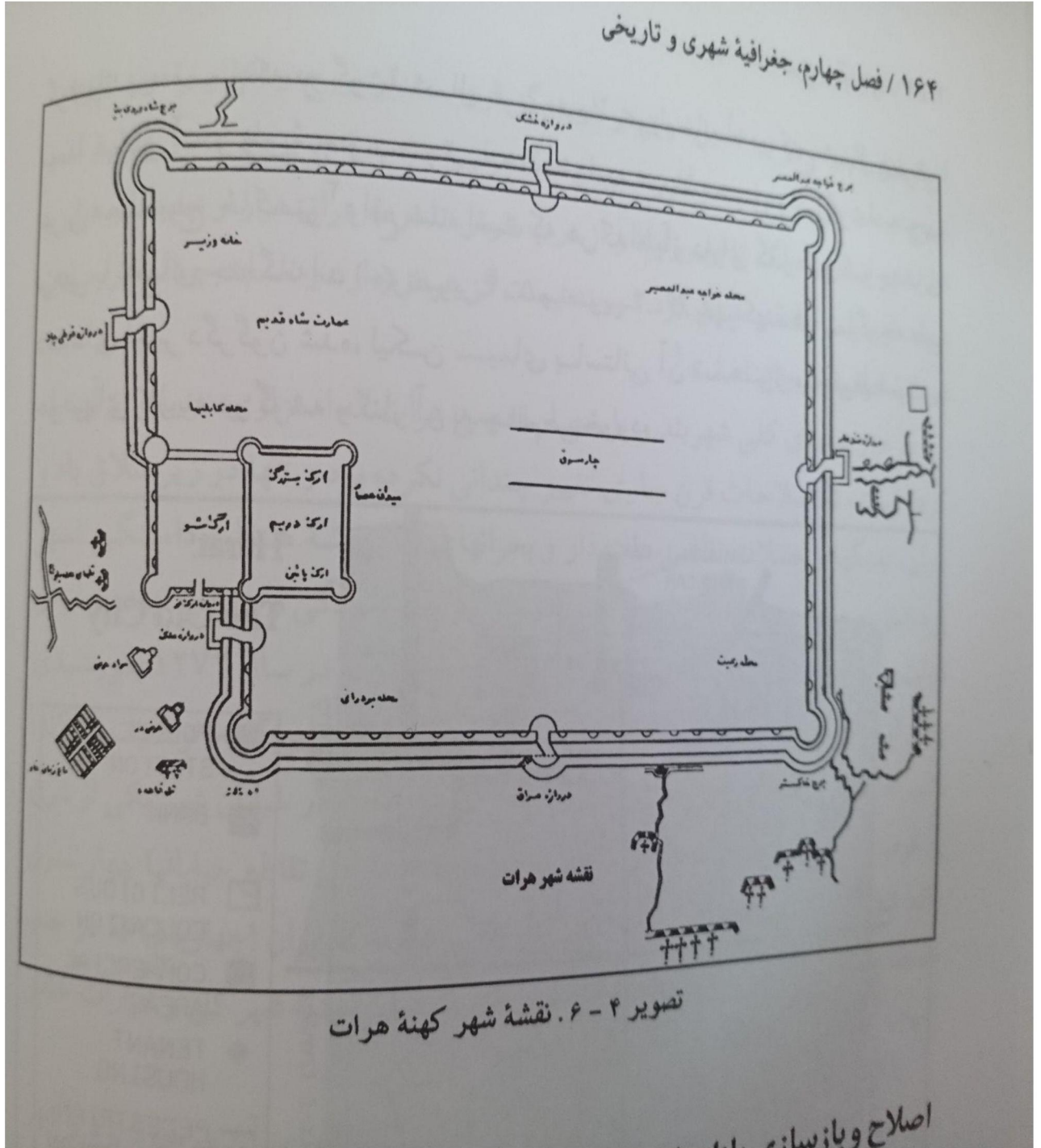


<https://www.google.com/search?q=herat+sehriharita&tbm=isch&tbs=ring> Afghanistan haritası

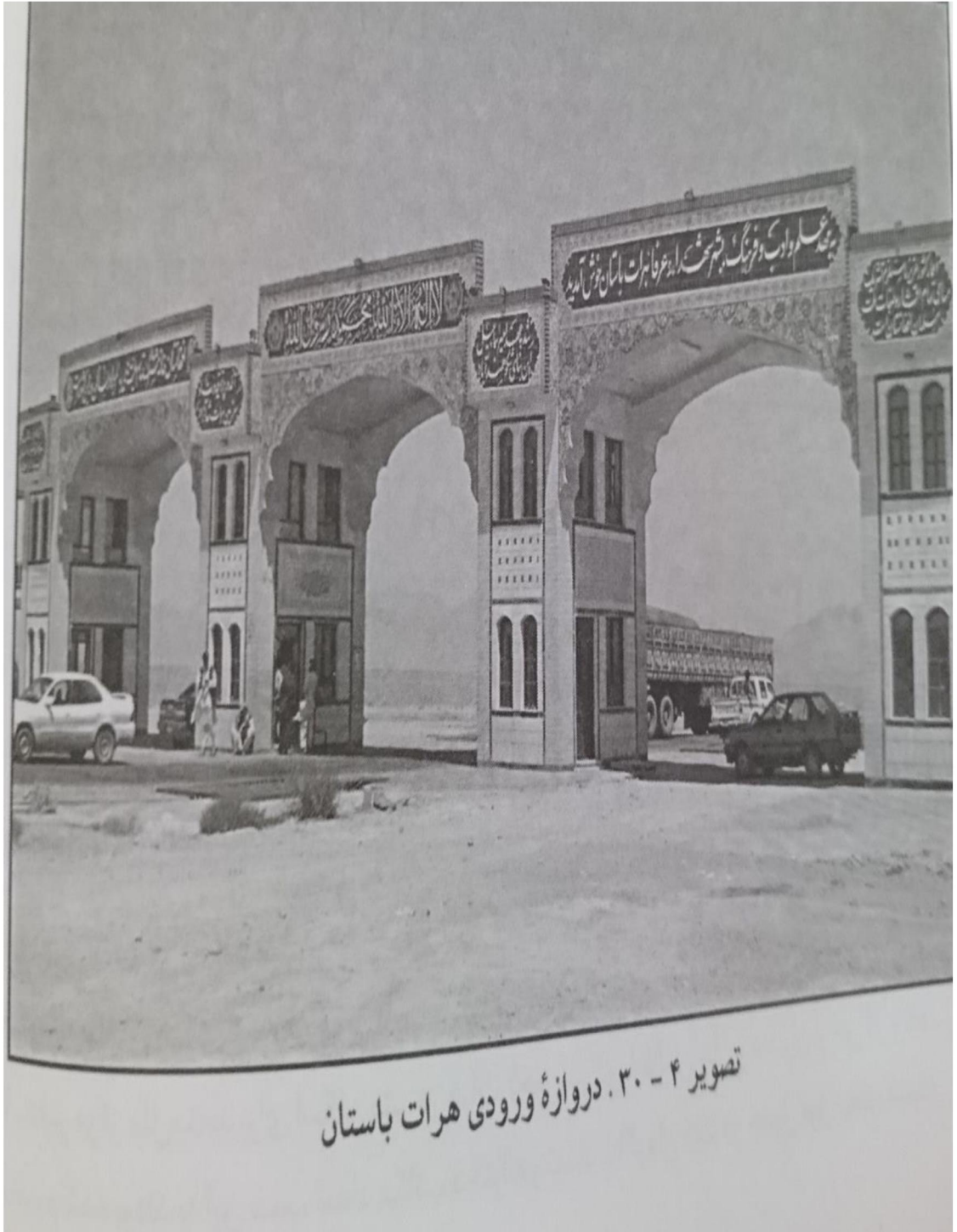
Ek.2



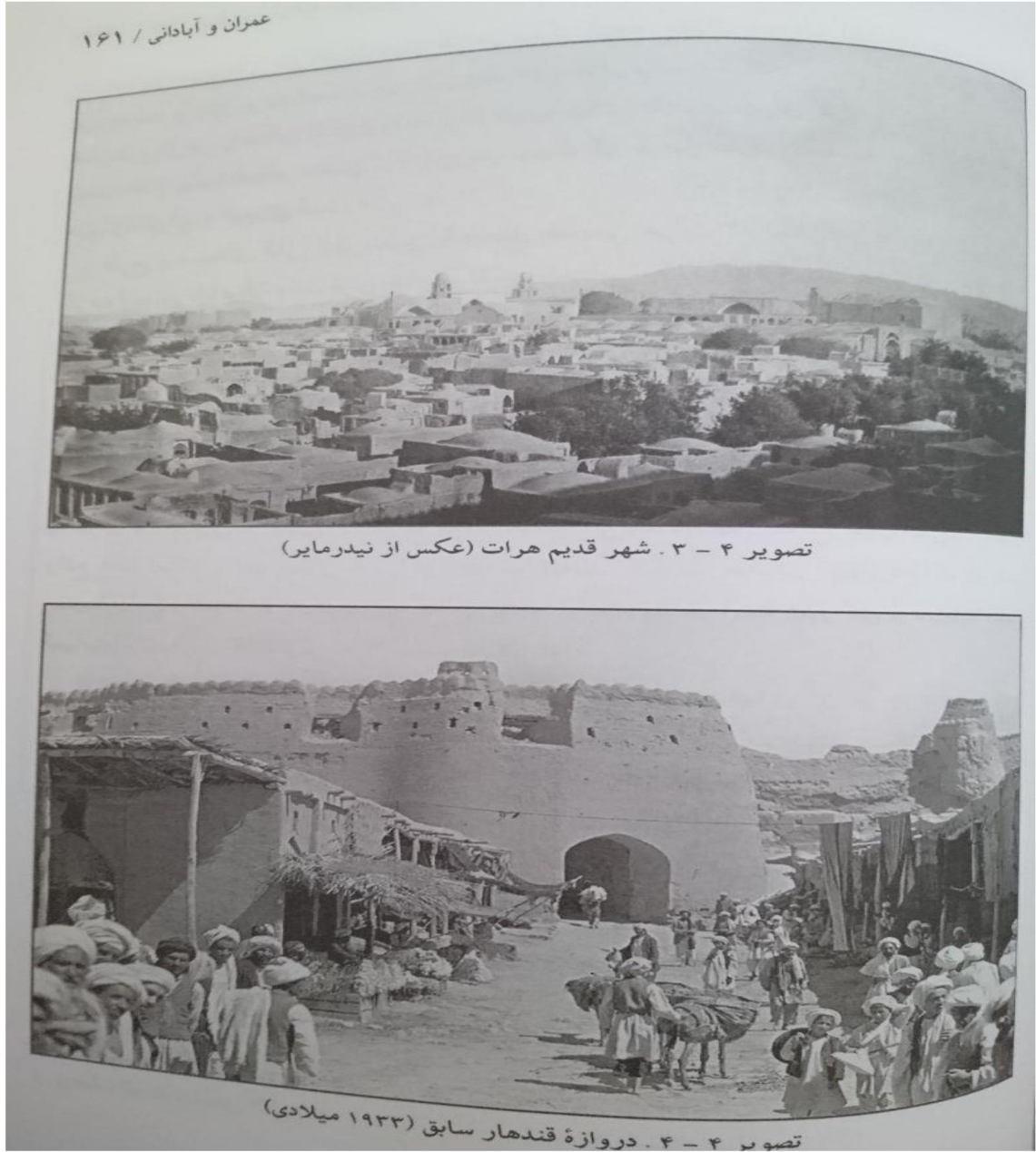
[https://www.google.com.tr/search?q=herat+şehir+haritası&rlz=1C2NHXL_trTR804TR806&tbm=isch&source=iu&ictx=Herat Haritası](https://www.google.com.tr/search?q=herat+şehir+haritası&rlz=1C2NHXL_trTR804TR806&tbm=isch&source=iu&ictx=Herat+Haritası)



Eski Herat şehir haritası bkz., Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391.



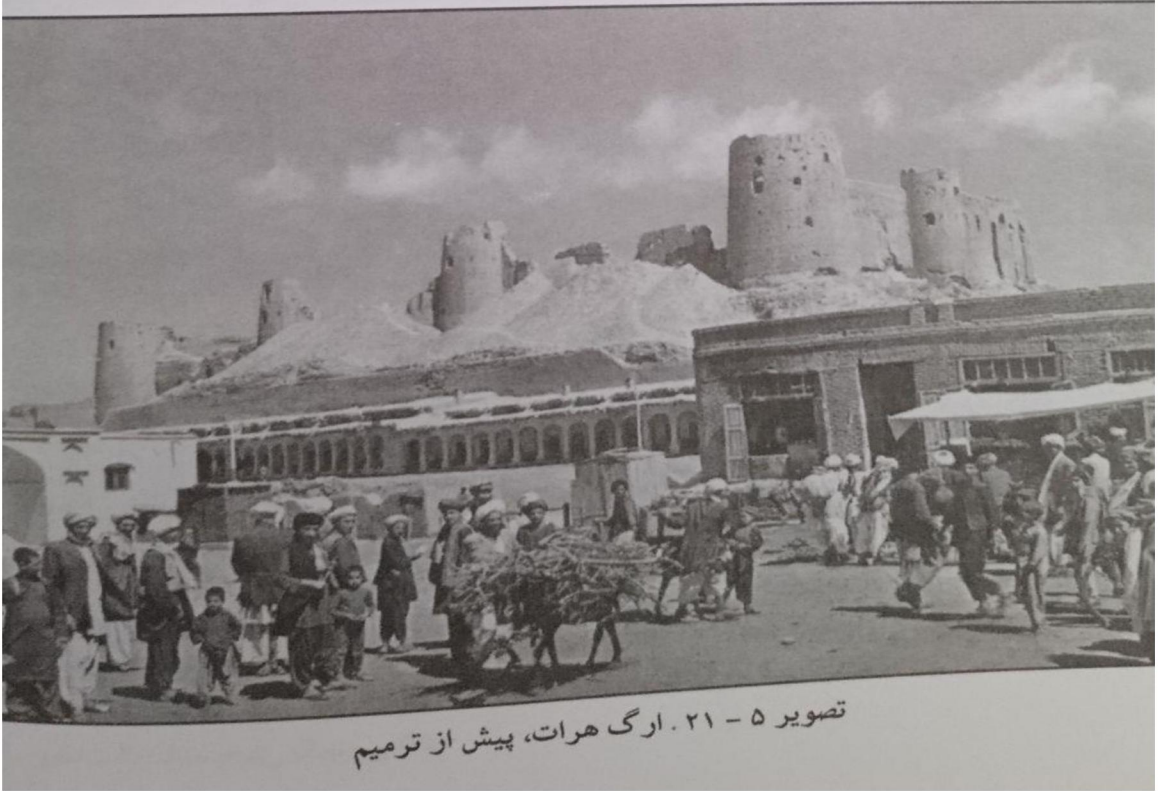
Eski Herat Kale kapısı girişi bkz., Seyid Ebu'l Kasım Furuzani, **Gazneviyan Ez Peydayeş Ta Furupayeşi**, Tahran 1384.



Eski Herat şehri ve Kandehar kale kapısı bkz., Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**,
Afganistan 1391.



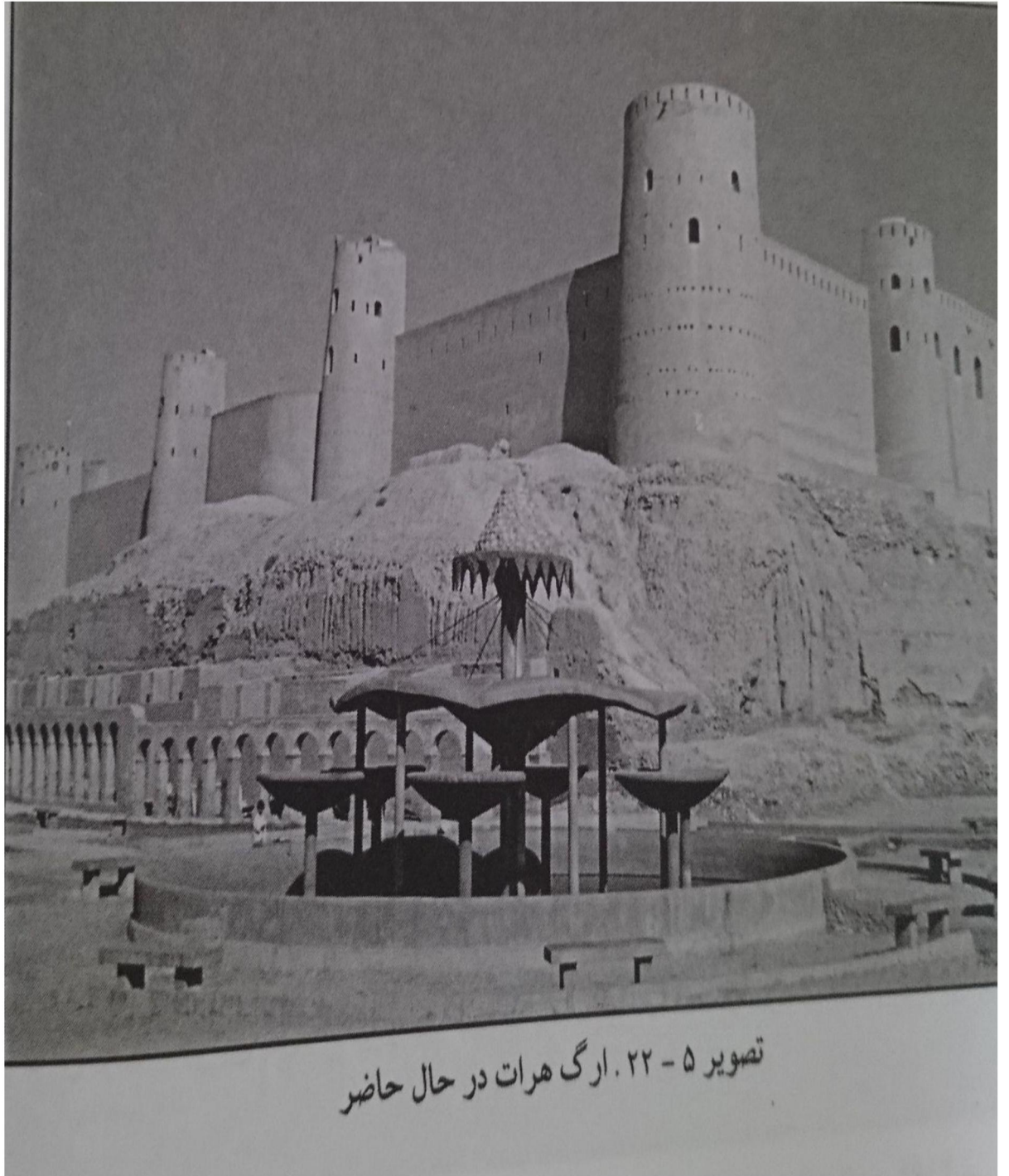
تصویر ۵ - ۲۰. ارگ هرات، پیش از ترمیم. (عکس از نیدر مایر)



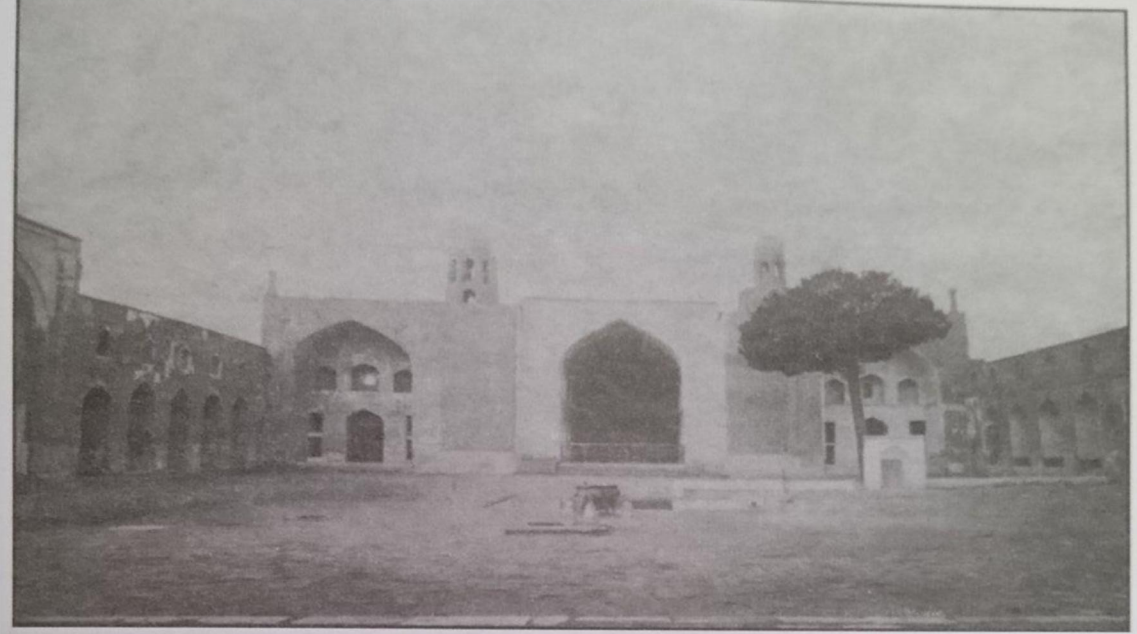
تصویر ۵ - ۲۱. ارگ هرات، پیش از ترمیم

Timur öncesi Herat kalesi bkz.,Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389.

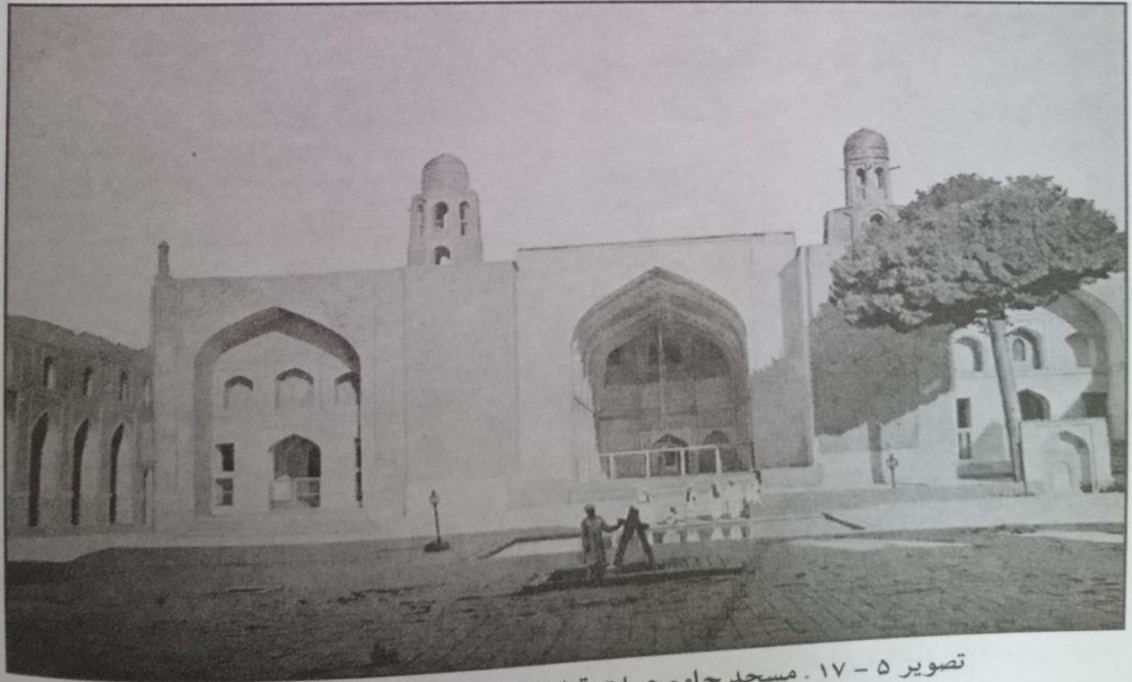
Ek. 7



Herat kalesinin günümüzdeki hali bkz., Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389.



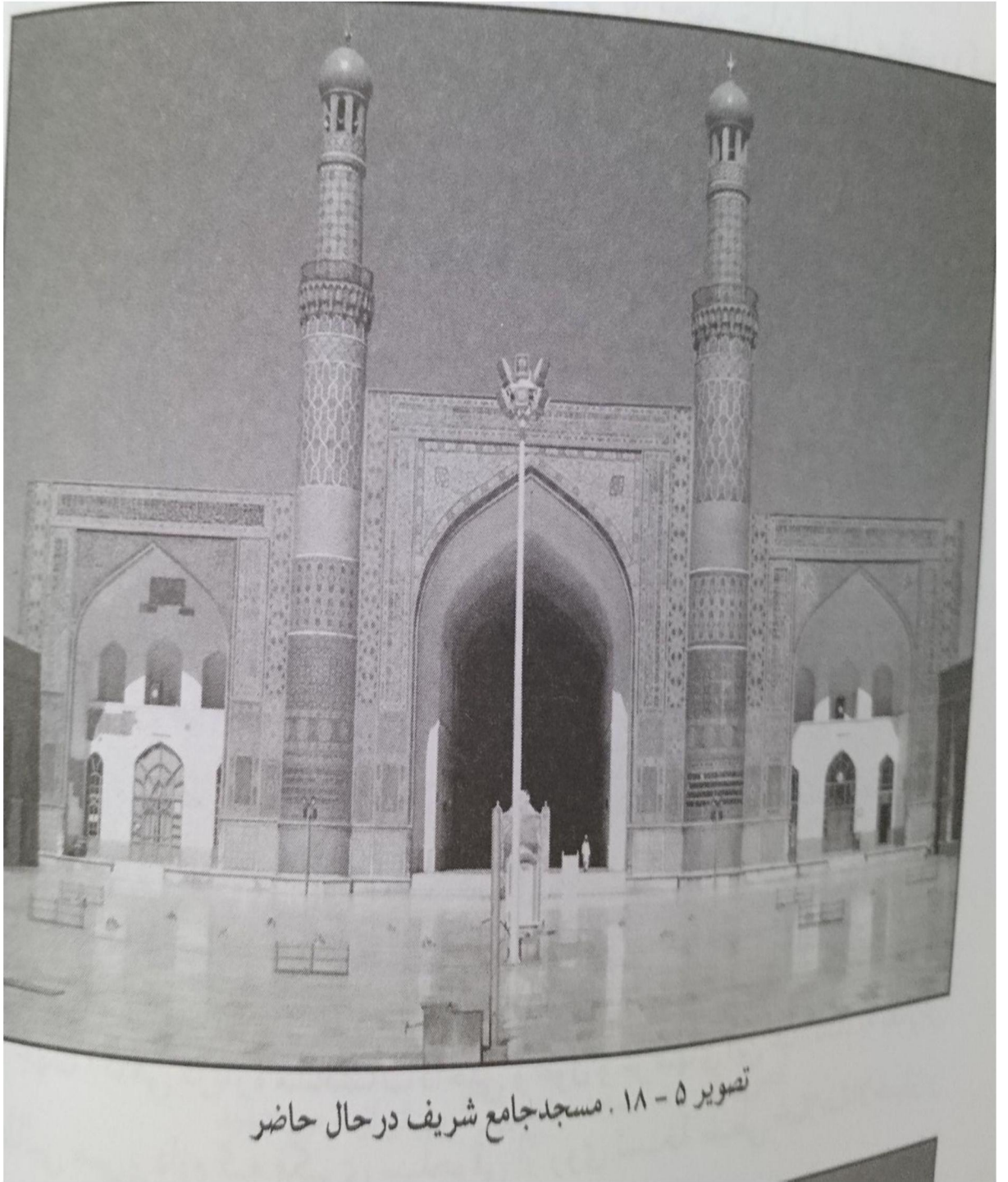
تصویر ۵-۱۶. مسجد جامع بزرگ، پیش از ترمیم جدید



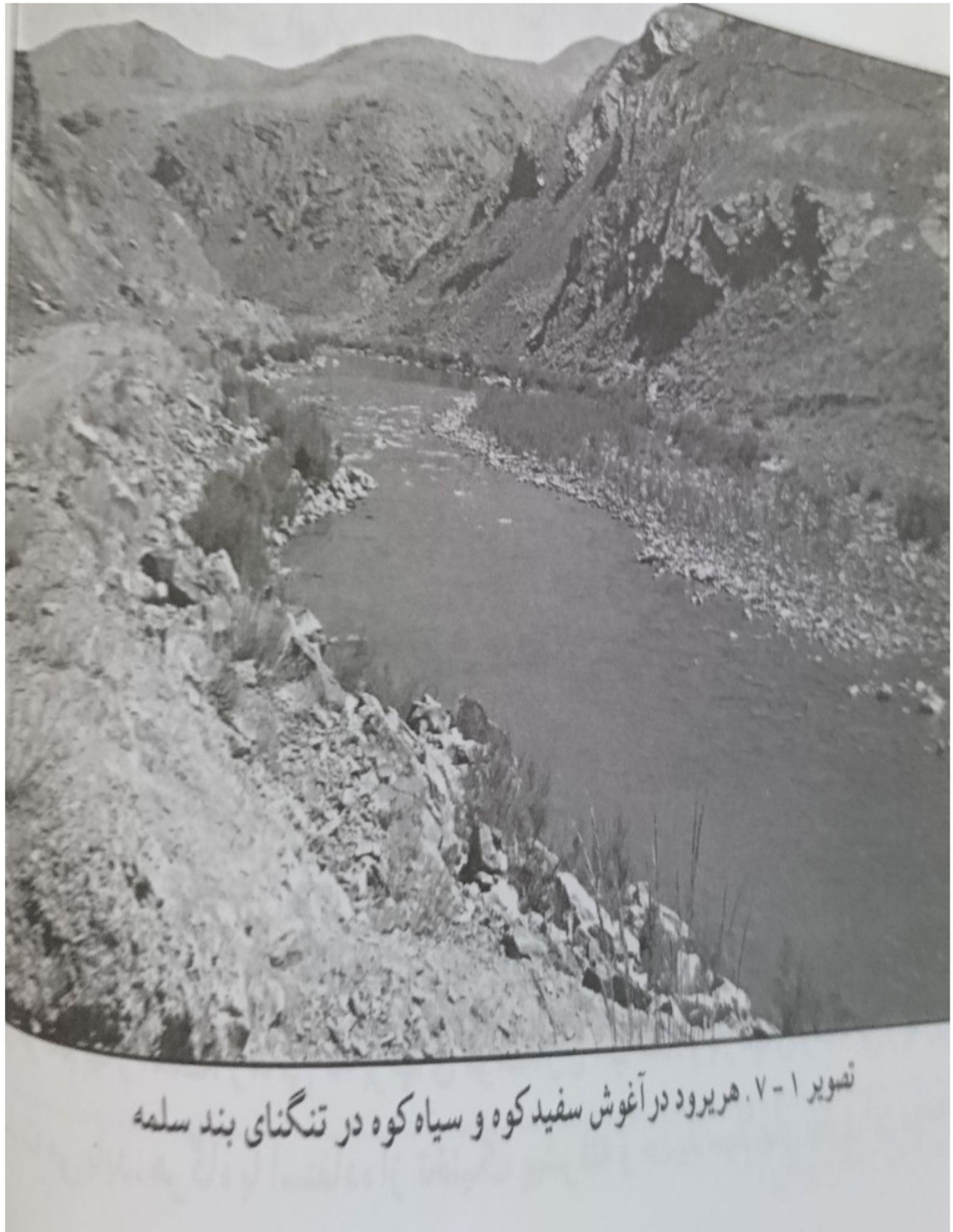
تصویر ۵-۱۷. مسجد جامع هرات قبل از بازسازی. (عکس از نیدر مایر)

Timur dönemi öncesi Herat Mescid-i Cuma'nın onarımdan önceki durumu bkz., Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389.

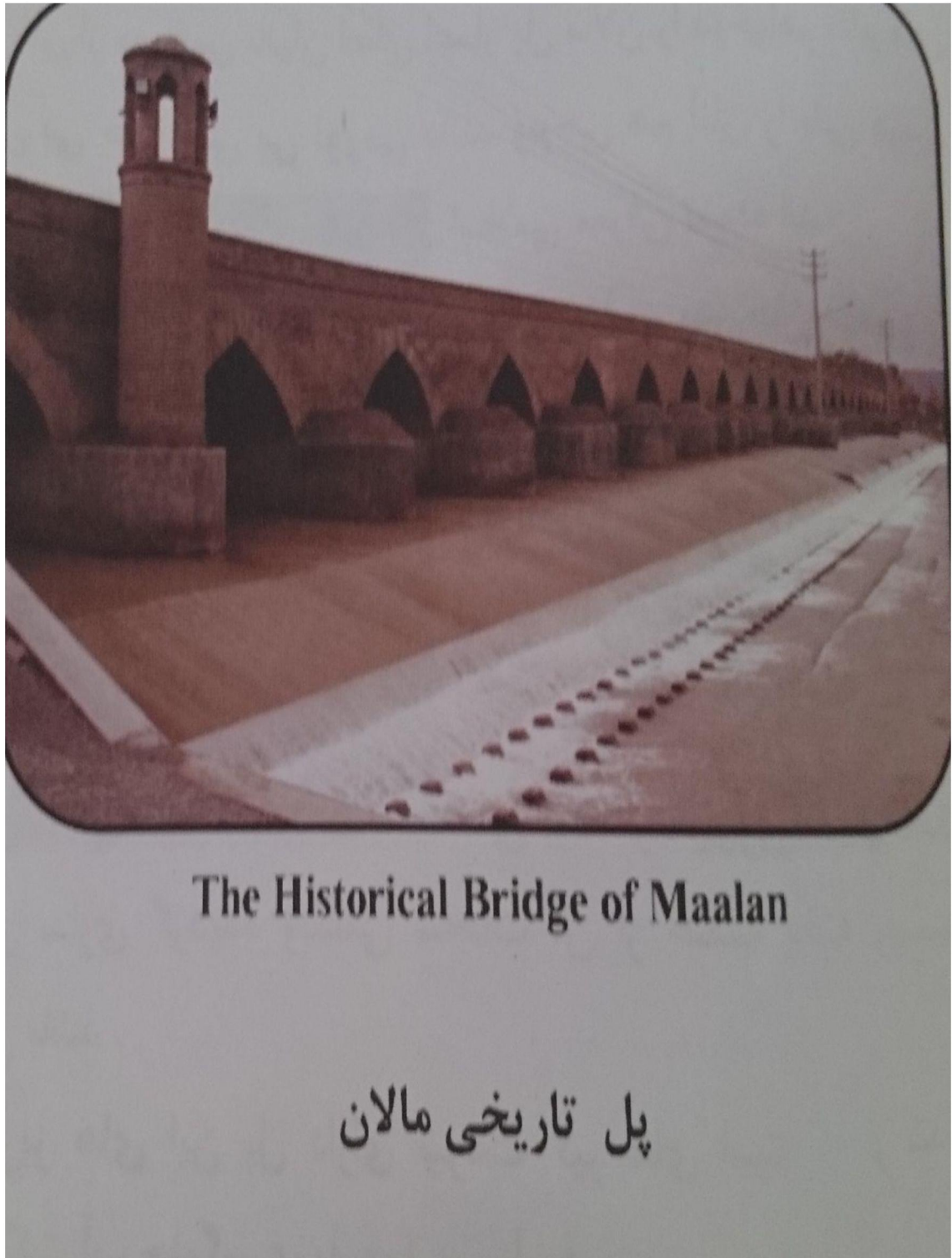
Ek.9



Mescid-i Cuma'nın günümüzdeki hali bkz., Ser Muhakkık Muhammed İslam Afzali, **Herat Der Uhde-yi Timuriyan**, Afganistan 1389.



Sefid Kuh ve Siyah Kuh arasından geçen Herirud Nehri bkz.,Resul Puyan, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388



Tarihi Malan Köprüsü bkz., Veli Şah Behre, **Herat Negin-i Horasan**, Afganistan 1391